

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқукида
УДК 82-1/29

АСАДОВ МАҚСУД ҲУСЕНОВИЧ

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА СОҶИЙНОМА
(ГЕНЕЗИСИ, ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ, ПОЭТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ)

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

Филология фанлари доктори (Doctor of Science)
илмий даражасини олиш учун тақдим этилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий маслаҳатчи:
филология фанлари доктори
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

ТОШКЕНТ – 2020

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. СОҚИЙНОМАНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ГЕНЕЗИСИ	17
1.1. Соқийнома адабий жанр сифатида.....	17
1.2. Соқийнома жанрининг тараққиёт босқичлари.....	43
II БОБ. ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА СОҚИЙНОМА ХАРАКТЕРИДАГИ ШЕЪРЛАР	68
2.1. XII–XV асрлар адабиётида соқийноманинг илк кўринишлари.....	68
2.2. Алишер Навоий ижодида соқийнома йўналишидаги шеърлар.....	84
а) лирик ифода ва соқийнома унсурлари.....	84
б) “Хамса”да соқийнома мазмунидаги байтлар.....	95
III БОБ. АЛИШЕР НАВОЙ СОҚИЙНОМАСИ	111
3.1. Соқийноманинг мавзу кўлами ва ўзига хос жиҳатлари.....	111
3.2. Соқийнома бадиияти.....	130
IV БОБ. XVI – XIX АСРЛАР ЎЗБЕК АДАБИЁТДА СОҚИЙНОМА: МАЪНО, КОМПОЗИЦИЯ, ОБРАЗ ВА ТАСВИРДАГИ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАШУВ	168
4.1. Маснавий-соқийномада шаклий ва маънавий янгилашлар	168
4.2. Таржеъбанд-соқийномаларнинг специфик хусусиятлари.....	204
4.3. Соқийнома-ғазал ва мусамматларнинг ғоявий-бадиий ўзига хослиги.....	218
ХУЛОСА	246
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	254

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги ва зарурати. Ҳозирги замон жаҳон адабиётшунослигида шеърӣ жанрларнинг тарихий-генетик асослари, шаклланиш жараёни ва тадрижий ривож қонуниятларини ойдинлаштиришга қаратилган илмий тадқиқотлар кўлами кенгайди. Натижада ҳар бир халқ ёзма адабиётидаги жанрлар тизимининг шаклланиши ва бадиий эволюцияси воқеликни поэтик идрок этиш билан боғлиқ миллий-локал хусусиятларга эгаллиги аниқланди. Бу эса Шарқ мумтоз адабиёти, жумладан, ўзбек адабиёти ривожда алоҳида ўрин тутган соқийноманинг мустақил шеърӣ жанр сифатида шаклланиш тарихини тадқиқ этиш, унинг тадрижий такомили жараёнини аниқлаш ва ўзига хос ғоявий-бадиий хусусиятларини асослашда муҳим илмий-назарий аҳамиятга эга. Бинобарин, ҳар бир халқ адабиётидаги шеърӣ жанрларнинг генезиси миллий поэтик тафаккур тараққиёти билан бевосита боғлиқлиги тўғрисидаги илмий концепция соқийноманинг образ ва тимсоллар тизимини тавсифлаш имконини беради.

Дунё адабиётшунослигида ҳар бир шеърӣ жанрнинг ўзига хослиги унинг поэтик ифода шакли, образлар тизими ва воқеликни бадиий талқин қилиш усули билан белгиланиши асослаб берилган. Жумладан, Шарқ халқлари адабиётшунослигида соқийнома жанрининг мумтоз адабиётдаги мавқеи, унинг юзага келиши ва тараққиёт босқичлари, соқийномаларнинг маъно, образ, мажоз олами, тасвир йўли ва поэтик воситаларини тадқиқ этиш асносида муҳим илмий натижаларга эришилган. Бу эса Шарқ, ўзбек мумтоз адабиётида соқийноманавислик анъанасининг шаклланиш тарихини ойдинлаштириш ва Навоий соқийномасининг туркий халқлар адабиётига таъсирини ёритишга асос бўлади.

Истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигида мумтоз шеърӣятнинг илгари илмий муомалага киритилмаган янги адабий манбаларини тавсифлаш,

айниқса, шеърий жанрларнинг ҳаёт ва инсон тақдири билан боғлиқ томонларини кенгрок мушоҳада қилиш, бадиий сўз санъатининг таъсир куввати ва аҳамиятини тўғри баҳолаш тамойили шаклланди. Бу эса ёш авлоднинг ижтимоий-маданий қадриятлардан сабоқ олиш имконини янада кенгайтирди. Зеро “адабиёт – жамият ҳаётида эзгу қадрият ва анъаналарни чуқур қарор топтиришда, хусусан, халқимиз, айниқса, ёш авлоднинг маънавий-интеллектуал салоҳияти, онгу тафаккури ва дунёқарашини юксалтиришда, она-Ватани ва халқига муҳаббат ва садоқат туйғуси билан яшайдиган баркамол шахсни тарбиялашда бекиёс аҳамиятга эга”¹дир. Бинобарин, мумтоз адабиётнинг анъанавий шеърий жанрлари, жумладан, соқийномалар ҳам халқнинг орзу-умидлари, маънавий қиёфасини ўзига хос шаклда акс эттириб, инсон қалбида ҳаётга муҳаббат ва яшаш завқини кучайтиришга хизмат қилган жанр намуналаридир. Бу эса реал ҳаётга ниҳоят даражада яқин, жонли турмуш нафаси уфуриб турган, кўпинча ижодкор таржимаи ҳоли, у яшаган тарихий-ижтимоий, маданий муҳит ҳақида ўқувчида ёрқин тасаввур уйғота оладиган, ахлоқий, маърифий, ирфоний мазмунларни ифодаловчи соқийнома жанрининг ўзбек мумтоз адабиётида яратилган намуналарини илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганиш, унинг тарихий тақомилини Шарқ халқлари, қолаверса, ўзбек халқининг миллий-руҳий дунёси, асрлар давомида шаклланган маънавий-маданий қадриятлари, урф-одатлари билан боғлиқликда тадқиқ қилиш, ўз навбатида, дунё илм-фанини бундан хабардор этиш заруратини келтириб чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисидаги” қарори // Халқ сўзи. – 2017. – 14 сентябрь. <http://www.lex.uz/ru/docs/3338600?twolang=true>

тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2006 йил 25 августдаги ПҚ-451-сон «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги, 2010 йил 27 январдаги ПҚ-1271-сон «Баркамол авлод йили» давлат дастури ҳақида»ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарорлари, 2019 йил 10 октябрдаги ЎРҚ-576-сон “Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида”ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 февралдаги 124-Ф-сон “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзuidaги халқаро конференцияни ўтказиш тўғрисида”ги фармойиши ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялар ривожланишининг «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи¹.

Соқийнома жанри, унинг генезиси ва поэтикасини ўрганишга йўналтирилган илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва

¹ Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи www.ut.ac.ir, www.st-andrews.ac.uk, www.cam.ac.uk, www.universiteitleyden.nl, www.ankara.edu.tr, www.avrasya.istanbul.edu.tr, www.mosgu.ru, www.anrt.tj, www.rtsu.tj ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

олий таълим муассасалари, жумладан, University of Goethe (Германия), University of St Anders (Шотландия), University of Emory, University of Boston (АҚШ), İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi (Туркия), Россия давлат ижтимоий-гуманитар фанлар университети (РФ), Рус-Тожик (славян) университети (Тожикистон), шунингдек ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Соқийнома жанрининг поэтик хусусиятлари, унинг юзага келиш тарихи, тараққиёт босқичларини илмий асослашга йўналтирилган тадқиқотлар натижасида қатор, жумладан, қуйидаги илмий натижалар олинган: риндона шеърларнинг жанр тараққиётидаги мавқеи аниқланган (University of St Anders, Scotland); маълум бир ижодкор соқийномаси мисолида мазкур жанрнинг айрим поэтик хусусиятлари очиқ берилган (İstanbul Üniversitesi, Türkiye); усмонли турк адабиётида яратилган соқийномалар монографик тадқиқ қилинган (Ankara Üniversitesi, Türkiye); хамрият жанрининг ўзига хос жиҳатлари тавсифланган (Техрон университети, Эрон); риндона шеърларда ишлатилган образлар соқийнома жанрининг шаклланиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги асосланган (Россия давлат ижтимоий-гуманитар фанлар университети, РФ); форс-тожик адабиётида соқийнома жанрининг муайян даврдаги тараққиёти, унинг тарихий-ижтимоий сабаблари ўрганилган (Рус-Тожик (славян) университети, Тожикистон), соқийнома жанрининг мазмун-моҳияти, генезиси, образлар тизими, поэтик хусусиятлари, тараққиёт босқичлари бир бутун тарзда тадқиқ этилган (ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти).

Дунё адабиётшунослигида соқийнома жанри бўйича, жумладан, қуйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: соқийнома жанрининг ўзига хослигини асослаш; соқийномадан ўрин олган образ ва тимсоллар моҳиятини очиқ бериш; соқийноманинг юзага келиш тарихи, тараққиёт тамойилларини ўрганиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон адабиётшунослигида соқийнома жанри ва унинг Шарқ мумтоз шеъриятида тутган мавқеини ўрганиш бўйича бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, Эрон адабиётшуноси Э.Ризоийнинг “Форс шеъриятида соқийнома”, тожик олимлари Ф.Зехнийнинг “XIII – XV асрлар форс-тожик адабиётида соқийнома жанри” ва Ш.Сўфиевнинг “XVI – XVII асрлар форсий адабиётда соқийнома” номли ишлари алоҳида ажралиб туради¹. Уларда фақат муайян даврда ёзилган соқийномалар монографик тарзда тадқиқ қилинган.

Соқийноманинг жанр белгилари дастлаб Шайх Аҳмад Тарозийнинг XIV асрда туркий тилда ёзилган “Фунун ул-балоға” ва XVIII асрга мансуб Ғуломалихон Озоднинг “Хизонаи омира” тазкирасида кўрсатиб берилган². З.Мўътаман, Аҳмад Гулчини Маоний, А.Козаруний, А.Мунзавий, М.Маҳжуб, М.Туробий каби Эрон олимларининг тадқиқотларида эса соқийнома жанрининг шаклланиши тарихи, форс адабиётидаги дастлабки соқийномалар, мутрибнома, муғаннийнома ва соқийноманинг муштарак ҳамда фарқли жиҳатлари очиб берилган³.

Форс-тожик адабиётини тадқиқ қилган А.Е.Кримский, Е.Э.Бертельс, Ян Рипка, М.-Н.О.Османов, А.Мирзоев, А.Абдуллаев, Е.Г.Яковлевлар⁴, араб

¹ Ризоий Э. Соқийнома дар шеъри форсий. – Техрон: Амири Кабир, 1388 х. – 342 с; Зехний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тожики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – 110 с.; Суфиев Ш.З. Саки-наме в системе персоязычной литературы XVI – XVII веков: Дисс. ... канд.филол. наук. – М., 1990. – 186 с.

² Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. – Тошкент: Хази́на, 1996. – Б. 42 – 43.

³ Мўътаман З. Шеъри адабий форсий. – Техрон: Тобиш, 1332 х/ш. – 244 с; Аҳмад Гулчини Маоний. Тазкираи паймона. – Техрон, 1359 х. – 274 с; Аҳмад Ҳусайн Козарунӣ. Соқийномаҳо (нигарише ба соқийномаҳо дар адабий форсий). – Техрон: Заввор, 1385 х. – 184 с; Мунзавий Али Накий. Соқийномаҳои хатти / Дар бораи нусхаҳои хатти. – Техрон: Нашриёти китобхонаи донишгоҳи, 1340 х. – С. 21 – 28; Муҳаммад Жаъфар Маҳжуб. Соқийнома-муғаннийнома // Сухан, 1339 х. – № 11. – С. 68; Туробий Муҳаммад. Ҳаким Низомий мубтакири соқийнома. – Ошно, 1370 х. – Озар-Дай. – С. 12 – 15.

⁴ Каранг: Крымский А.Е. История Персии, её литературы и дервишской теософии. I том. – М., 1915. – 218 с; Бертельс Е.Э. Избранные труды. I том. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – 562 с; Бертельс Е.Э. Избранные труды. IV том. Наваи и Джами. – М.: Восточная литература, 1965. – 498 с; Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. – М: Прогресс, 1970. – 446 с; Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX – X вв. – М.: Наука, 1974. – 268 с; Мирзаев А. Рудаки и развитие газели в X – XV вв. – Сталинобод: Таджикгосиздат, 1958. – 72 с; Абдуллоев А. Адабиёти форсу тожик дар нимаи аввали асри XI. – Душанбе: Дониш, 1979. – 284 с; Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии. – М.: Высшая школа, 1985. – 288 с.

шеърятини ўрганган И.Ю.Крачковский, И.М.Фильштинский, И.Хавий, Б.Я.Шидфар каби олимлар¹ларнинг ишларида хамрият ва соқийнома жанри ҳақида фикрлар баён қилинган. Мазкур ишлар орасида араб шарқшуноси И.Хавийнинг “Хамрият жанри ва унинг араб адабиётидаги тараққиёти” монографияси хамрият жанрининг соқийнома такомилидаги таъсиридан баҳс юритилгани билан диққатга моликдир.

Соқийнома жанрига доир қайд ва маълумотлар Т.Кортантамер, А.Карахан, А.Жўшкун, Р.Жаним, М.Кузубаш, М.Арслан, Б.Дургунай каби турк олимларининг тадқиқотларида ҳам учрайди². Усмонли турк адабиётида яратилган соқийномаларни махсус тадқиқ қилган Р.Жаним соқийноманинг тарихий такомили масаласида бир қатор янги фикр-мулоҳазаларни илгари сурган. М.Кузубашнинг тадқиқотида Навъизода Атоийи соқийномасидан баҳс юритилган бўлса, М.Арсланнынг китобида усмонли турк адабиётида яратилган соқийномаларнинг кўпроқ қофия тизими текширилган.

Ўзбек адабиётшунослари А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, Р.Орзибеков, Ф.Набиев, Ё.Исҳоқов, И.Ҳаққуловларнинг ишларида соқийнома жанри ҳақида баҳс юритилган³. Улар орасида, хусусан, Ё.Исҳоқовнинг

¹ Қаранг: Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – 702 с; Фильштинский И.М. История арабской литературы. V – начало X века. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – 524 с; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв.). – М.: Наука, 1974. – 252 с; Хавий И. Хамрият жанри ва унинг араб адабиётидаги тараққиёти. – Байрут, 1975. – 472 б. (араб тилида); Шидфар Б.Я. Абу Нувас. – М.: Наука, 1978. – 232 с.

² Қаранг: Kortantamer T. Sakinamelerin ortaya çıkışı ve gelişimine genel bir bakış // Türk dili ve edebiyatı incelemeleri dergisi. – İzmir: Ege üniversitesi Edebiyat fakültesi yayınları, 1983. – S. 81 – 90; Karahan A. Eski türk edebiyatı incelemeleri: Sakinameler. – İstanbul, 1980. – 176 s; Coşkun A.O. Sakinameler ve Kafzade Faizinin sakinamesi // Ondokuz mayıs üniversitesi Eğitim fakültesi dergisi, 1994. – № 9. – S. 52 – 64; Canım R. Türk edebiyatında sakinameler ve ıştırname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – 170 s; Kuzubaş M. Sakiname (Nev’izade Atayi). – Samsun: Etut yayınları, 2009. – 112 s; Arslan M. Saki-nameler. – İstanbul: Kitabevi, 2012. – 652 s; Durgunay B. Seküler hayatla tasavvuf arasındaki ilişkide köprü metinler: Sakinameler. – Ankara: Ihsan Doğramacı Bilkent üniversitesi, 2013. – 154 s.

³ Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва рухафзо ашъорлар. – Тошкент: Шарк, 2014. – 272 б; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 328 б; Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва соқийнома жанри // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. – № 1. – Б. 16 – 23; Шу муаллиф. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б; Шу муаллиф. Низомий ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент: ТДПУ, 2002. – Б. 15 – 18; Шу муаллиф. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – 320 б; Орзибеков Р. Соқийномаларнинг жанр-услуг хусусиятларига доир / Адабиёт ва ҳаёт (илмий мақолалар тўплами). – № 6. – Самарқанд, 1980. – Б. 50 – 62; Шу муаллиф. Ўзбек классик поэзиясида мураккаб структуралар жанрлар. – Самарқанд, 1984. – 132 б; Набиев Ф. Соқийнома – адабий-биографик манба сифатида // Халқлар дўстлиги – адабиётлар дўстлиги (илмий мақолалар тўплами). –

тадқиқотлари диққатга моликдир. Чунки уларда, биринчидан, соқийноманинг ғоявий-бадий олами анча кенг ёритилган бўлса, иккинчидан, Низомий ва Навоийнинг бу борадаги тарихий хизматлари ҳаққоний баҳоланган.

Мазкур тадқиқот май поэтик образи ва у билан боғлиқ рамз ва символларнинг қадимий илдизлари, уларнинг риндона мавзудаги шеърлар, хусусан, соқийнома жанри такомилидаги ўрни, шунингдек, соқийнома жанри моҳияти, генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтикаси, образлар тизими, ўзбек мумтоз адабиётида яратилган соқийномаларнинг ўзига хос хусусиятлари монографик тарзда тадқиқ этилгани билан ўзидан аввал амалга оширилган ишлардан фарқ қилади. Шунингдек, тадқиқотда Муҳаммадризо Огаҳий, Аҳмаджон Табибий, Аваз Ўтар, Ғулом Расулхўжа, Махмур Коризий, Носир тўра – Султоний, Отабек тўра – Оқил, Очилдимурод Мирий, Мажзуб Намангоний ва Нодим Намангоний соқийномалари илк марта ўрганилди.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган илмий тадқиқот муассасасининг илмий тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти илмий-тадқиқот режаси ҳамда ФА – Ф1-Г039 “Алишер Навоий (2 жилдлик) ва Абдулла Қодирий қомусларини яратиш” (2012 – 2016 йй.), ЁФ1 – ФА-1-21136 “Анъанадаги тадрижийлик ва ижодий янгилашиш тамойиллари” (2013 – 2015 йй.), ОТ-Ф1-77 «Ўзбек адабиёти дурдоналари» (2017 – 2020 йй.) лойиҳалари асосида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек мумтоз адабиётининг ўзига хос шеърӣ жанрларидан бири бўлган соқийноманинг генезиси, жанрий табиати ва специфик хусусиятларини ойдинлаштириш, соқийномачилик анъанасининг шаклланиш тамойиллари, поэтик эволюцияси ва тарихий-тадрижий такомили жараёнларини аниқлаш асносида соқийномаларнинг ғоявий-бадий олами ва Шарқ мумтоз адабиётида тутган мавқеини белгилашдан иборатдир.

Тадқиқотнинг вазифалари:

- соқийнома характеридаги шеърларнинг мазкур жанр шаклланишидаги бадиий-эстетик функциясини ўрганиш;
- Ғарб ва Шарқ адабиётшунослигидаги соқийнома жанрига доир тадқиқотларнинг ютуқ ва камчиликларини умумлаштириб, тегишли хулосалар чиқариш;
- соқийноманинг поэтик хусусиятларига оид маълумотлар ва фикр-қарашларни яхлит бир тизимга келтириб, мазкур жанрнинг таърифига муайян аниқликлар киритиш;
- Навоийгача бўлган туркий шеърятдаги ғазалларда соқийга мурожаат билан бошланган байтларнинг соқийноманинг вужудга келишидаги аҳамиятини очиб бериш;
- соқийнома характеридаги байтларнинг ўзбек мумтоз шеърятида алоҳида босқич бўлганлигини лирик асарлар ва “Хамса” дostonлари орқали кўрсатиб бериш;
- Навоий соқийномасининг яратилиш тарихи, мавзу доираси, ғоявий асоси, маъно қирралари, бадиий ўзига хослигини очиб бериш орқали соқийноманинг шоир лирикасида тутган мавқеини кўрсатиш;
- XV асрдан кейин ўзбек мумтоз адабиётда яратилган соқийномаларни тадқиқ этиш, уларнинг маъно, композиция, образ ва тасвирдаги трансформациялашув принципларининг сабабларини очиб бериш;
- XVI–XIX асрлар ўзбек мумтоз шеърятида яратилган соқийномаларни илмий истёмолга олиб кириш, ўзбек мумтоз шеърятида соқийнома жанрининг тутган ўрни ва аҳамиятини белгилаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Алишер Навоийнинг тўрт девондан иборат “Хазойин ул-маоний” тўплами, “Хамса” дostonлари ҳамда Фузулий, Огаҳий, Табибий, Аваз Ўтар, Ғулом Расулхўжа, Махмур Коризий,

Очилдимурод Мирий, Носир тўра – Султоний, Отабек тўра – Оқил, Мажзуб Намангоний ва Нодим Намангонийларнинг соқийномалари олинди.

Тадқиқотнинг предметини адабиётшуносликда соқийнома жанрининг генезиси, тарихий тараққиёти ва жанр хусусиятлари тадқиқи ва таҳлили асосида олинган илмий натижалар, соқийноманинг ўзбек мумтоз адабиётидаги тарихий-тадрижий ривож ва ўрнини кўрсатувчи манба ва адабиётлар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-қиёсий, контекстуал, комплекс ва функционал таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Диссертация тадқиқотининг илмий янгилиги куйидагилардан иборат: ўзбек мумтоз адабиётидаги соқийномачилик анъанасига доир материаллар соқийнома жанрининг генезиси, поэтикаси, тараққиёт тамойиллари, образлар тизими ва ғоявий-бадий хусусиятларини ёритишнинг асосий манбаи экани далилланган;

Шарқ халқларининг май мавзуига алоқадор диний-мифологик қарашлари, эътиқодий инончлари ҳамда маросимий қадриятларининг мумтоз бадий адабиётдаги поэтик интерпретацияси соқийнома жанрининг юзага келишига асос бўлгани исботланган;

Шарқ мумтоз адабиётида, жумладан, ўзбек мумтоз шеърлятида Навоийгача яратилган соқийнома характеридаги алоҳида мисра, байт ва шеърлар, шунингдек, Навоий лирикасидаги риндона мавзу ифодалаган ғазаллар ва “Хамса” дostonларидаги соқийнома характеридаги байтлар таҳлили натижасида ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома жанрининг юзага келиши учун муайян асос мавжуд бўлгани аниқланган;

Алишер Навоий соқийномасининг ўзбек мумтоз адабиётида тутган бекиёс ўрни, образ ва тимсоллар олами, тарихий-маданий ва бадий хусусиятларини тадқиқ этиш асосида Шарқ халқлари мумтоз адабиётидаги

соқийномачилик анъанаси ўзбек адабиёти билан бевосита боғлиқ ҳолда ривожлангани ойдинлаштирилган;

XVI–XIX асрлар ўзбек мумтоз шеъриятида яратилган соқийномаларнинг жанр хусусиятлари, муштарак ва фарқли жиҳатлари, ғоявий-бадий ўзига хосликларини таҳлил қилиш асносида XV асрдан кейинги давр туркий адабиётда яратилган соқийномаларнинг мавзу-маъно кўлами, композицион қурилиши, образ ва тасвирдаги поэтик трансформация жараёнлари Алишер Навоий соқийномасининг таъсири билан боғлиқлиги исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

соқийнома характеридаги шеърларнинг тарихий, маданий ва адабий асослари тадқиқ этилган китоб нашр қилинган. Бу эса илмий жамоатчиликка соқийноманинг илк илдизлари, риндона маъно ифодалаган шеърларнинг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳақида аниқ ва имкон қадар тўлиқроқ маълумот етказиш имконини беради;

соқийнома жанри, унинг генезиси, тараққиёт босқичлари ва поэтик хусусиятлари устидаги изланишлар натижасида алоҳида монография чоп этилган. Ушбу китобда Огаҳий, Табибий, Аваз Ўтар, Султоний, Оқил, Нодим, Мажзуб, Мирий, Ғулом Расулхўжа қаламига мансуб 17 та соқийнома биринчи марта илмий жиҳатдан таҳлил ва тадқиқ қилинган;

Навоий соқийномасининг яратилиш тарихи, ғоявий асоси, маъно қирралари, ахлоқий-фалсафий хусусиятлари, бадий ўзига хослигини очиқ бериш орқали соқийноманинг шоир лирикасида тутган мавқеи кўрсатилган;

XVI–XIX асрларда яратилган соқийномаларда Навоий ва Ғузулий манзумаларининг адабий таъсири аниқланган. Бу эса адабий муҳит, анъана ва издошлик масалаларига янада кенгроқ баҳо бериш имконини яратади;

соқийнома жанрининг шаклланиши, тарихий тараққиёти, ғоявий-бадий ўзига хослигини тадқиқ этиш натижасида чиқарилган илмий хулосалар

адабиётшунослик, навоийшунослик ва тасаввуфшунослик фанларини янги илмий-назарий қарашлар билан бойитган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ қўйилгани, чиқарилган хулосаларнинг таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-қиёсий, контекстуал, комплекс ва функционал таҳлил усуллари каби усуллар билан асослангани, ишончли назарий манбалар, қўлёзма, тошбосма китоблар ҳамда луғатлардан фойдалангани, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилгани, олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Мазкур диссертациянинг илмий аҳамияти шундаки, чиқарилган назарий хулосалар нафақат ўзбек, балки жаҳон адабиётшунослигида соқийнома жанри, унинг мазмун-моҳияти, поэтик табиати, образлар тизими юзасидан мавжуд маълумотларни кенгайтиради ва тўлдиради. Соқийнома генезиси, тарихий такомили, тараққиёт тамойиллари, бадиияти ва ўзбек мумтоз адабиётида мазкур жанрнинг тутган ўрни ҳақидаги қарашлар ўзбек адабиёти тарихи, ўзбек адабиётшунослиги тарихи, адабиётшунослик назарияси, матншунослик, манбашунослик, навоийшунослик, тасаввуф ва мумтоз поэтика асослари фанларининг ривожига хизмат қилади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти шундан иборатки, соқийноманинг пайдо бўлиш асослари, унинг халқ оғзаки ижоди, миллатнинг ижтимоий, маиший турмуш маданиятига бевосита алоқадорлиги, Шарқ мумтоз адабиётида яратилган соқийномаларнинг қиёсий аспектда ўрганилиши, жанрнинг назарий масалаларига оид қарашлардан ўзбек адабиёти тарихи, ўзбек адабиётшунослиги, адабиёт назарияси, матншунослик, манбашунослик, тасаввуфшунослик, навоийшунослик каби йўналишларда талаба, магистр ва мутахассислар учун ўқув, услубий қўлланма, хрестоматия ва дарсликлар

тайёрлашда ҳамда адабиётшунослик терминлари луғати, тасаввуф истилоҳлари луғати каби луғатларнинг яратилишида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. “Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари)” мавзусида эришилган илмий натижалардан:

соқийноманинг тарихий такомили, тараққиёт тамойиллари, ғоявий-бадий хусусиятларини асослашда ФА-Ф8-032 рақамли 15 жилдлик «Ўзбек фольклори ва адабиёти тарихи» (2007 – 2011) мавзусидаги фундаментал илмий лойиҳада фойдаланилган (Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг 2016 йил 10 мартдаги ФТК-0313/814-рақамли маълумотномаси). Натижада ўзбек мумтоз адабиётида яратилган соқийномаларнинг поэтик хусусиятлари, Алишер Навоий соқийномаси ва XV асрдан кейин ўзбек шеъриятида ижод қилинган мазкур жанр намуналарига унинг таъсири масалалари илмий далиллар асосида ўз исботини топган;

соқийноманинг тараққиёт босқичлари ва жанр поэтикасини яхлит бир тизим сифатида ўрганиш, уни адабий-тарихий жараён билан боғлиқ ҳолда илмий таҳлил қилиш, лирик жанрларнинг ўзаро муштарак ва фарқли жиҳатларини очиб беришда ФА-Ф8-035 рақамли «Ўзбек адабиётида турлар ва жанрлар» (2007 – 2011) мавзусидаги фундаментал тадқиқот лойиҳасида фойдаланилган (Фанлар академиясининг 2020 йил 10 мартдаги 3/1255-702 рақамли маълумотномаси). Илмий натижаларнинг амалиётга татбиқ этилиши соқийнома жанрининг Шарқ шеъриятида тутган мавқеи, унинг ўзбек мумтоз адабиётида фаоллашув миқёси ва даражасининг ижтимоий-эстетик сабабларини аниқ баҳолаш имконини берган;

Навоий лирикасида қўлланган соқийнома жанрига оид образ ва тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини очиб беришда ФА-Ф8-034 рақамли “Ўзбек тили лексикаси ва терминологиясининг ривожланиш тамойиллари”

(2007 – 2011) мавзуидаги фундаментал илмий-тадқиқот лойиҳасининг “Навоий асарлари луғати” йўналишида фойдаланилган (Фанлар академиясининг 2020 йил 10 мартдаги 3/1255-702 рақамли маълумотномаси). Ушбу илмий натижалар *соқий, май, шароб, майхона, ринд, пир, жом, қадаҳ, дайр, харобот, мутриб, муганний, мастона* каби 20 га яқин сўз ва тушунчаларининг маъноларини бериш, *базм, базмгоҳ, дурдошом, журъа, журъанўш, мурод, мурид, нома, хотир, қатранўш, қўбуз, аёғ* каби 10 дан ортиқ истилоҳларнинг шеърӣ матн таркибидаги изоҳини аниқ ва муфассал кўрсатиш, буюк мутафаккирнинг салафлари, замондошлари ҳақидаги маълумотларни тўлдириш ва янада аниқлаштириш учун асос бўлган;

соқийноманинг тарихий-адабий асослари, хусусан халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ жиҳатларини кўрсатишда Ф1-ФА-2012-1-8 “Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари” 100 жилдлигини нашрга тайёрлаш ва уни текстологик ўрганиш муаммолари” (2012 – 2016) мавзусидаги рақамли фундаментал илмий-тадқиқот лойиҳасида фойдаланилган (Фанлар академиясининг 2020 йил 10 мартдаги 3/1255-702 рақамли маълумотномаси). Илмий ишларнинг амалиётга жорий этилиши “*шароби антаҳур*” поэтик образининг ғоявий-бадий хусусиятларини ёритиш, “*сафар коса*” одати, соқийлик анъаналари, бўзахўрлик маросими ва унинг “Кунтуғмиш” достони бадииятидаги ўрнини очиқ бериш, “яс-юсун” маросимида куйланган соқий ва майни улуғловчи халқ қўшиқларини кенг шарҳлаш имконини берган.

Тадқиқот материаллари ва хулосаларидан Туркия Жумҳурияти Карабук университети Адабиёт факультети Турк тили ва адабиёти бўлимининг “Диний-тасаввуфӣ халқ адабиёти матн таҳлиллари” (TED707), “Тасаввуф адабиёти” (TED227) дарсларида фойдаланилган. Натижада Марказий Осиё халқлари адабиётида соқийнома жанрининг генезиси, тараққиёт босқичлари ва ўзбек адабиётида тутган мавқеини белгилаш, Навоий, Фузулий, Табибий, Аваз Ўтар, Мирий, Мажзуб, Нодим каби ўнлаб шоирларнинг соқийномалари,

уларнинг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларини мушоҳада қилиш, соқийнома жанри имкониятларни тўғри ва аниқ баҳолашга эришилган.

Тадқиқот натижаларидан Озарбайжон Билимлар академияси Низомий номидаги Адабиёт институтининг “Озарбайжон-Туркменистон-Ўзбекистон адабий алоқалари” бўлимида амалга оширилган илмий тадқиқотларда фойдаланилган. Диссертациянинг Навоий соқийномасида тасвирланган урф-одатларни назарий-эстетик жиҳатдан таҳлил қилиш билан боғлиқ хулосаларидан Алмаз Улвийнинг “Алишер Навоийнинг илмий-филологик ва насрий асарлари” (Баку, 2019) монографиясида, шунингдек Сайид Ҳасан Ардашер ҳақида келтирилган илмий қарашлардан “Алишер Навоий ва Сайид Ҳасан Ардашер” (Баку, 2019) номли тадқиқот ишида фойдаланилган. Натижаларнинг жорий қилиниши илмий изланишларни янги қарашлар билан бойитиб, тадқиқотларнинг мукаммаллашувига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 32 та илмий-амалий анжуманда, шу жумладан, 14 та халқаро конференцияда апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 56 та илмий иш нашр этилган, шулардан 1 та монография, 1 та илмий китоб, ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 21 та мақола, жумладан, 17 таси республика ҳамда 4 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, 4 та боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 276 саҳифадан иборат.

І БОБ. СОҚИЙНОМА ПОЭТИКАСИ ВА ГЕНЕЗИСИ

1.1. Соқийнома адабий жанр сифатида

Маълумки, адабий жанр бадиий ижоднинг энг муҳим категориясидир. Албатта, жанр дейилганда, аввало, ижодкорнинг ҳаёт воқеа-ҳодисаларига муносабати, ўзига хос маънавий-руҳий имтиёзи, тасвир маҳорати назарда тутилган. Шунингдек, жанр масаласи ўрганилганда, тил, образ, композицияга ҳам алоҳида аҳамият бериш талаб қилинган¹. Хуллас, у ёки бу жанрнинг ички хусусияти, талаблари ва барқарорлашган қонун-қоидалари билан ҳисоблашмасдан ижодий ютуқларни қўлга киритиб бўлмаслиги шубҳасиздир. Чунки адабий жанр бадиий асарнинг нафақат “композицион қурилиши, тасвир йўли, воситалари, баён усули, ҳодисаларни қамраш қўламига кўра кўриниши”², балки “моҳияти, бадиий завқи ва эстетик таъсирчанлигини ифода этиш воситаси”³ ҳамдир. Жанр тарихини текшириш учун илмда турли кўрсатмалар берилган. Масалан, йирик адабиётшунос А.Н.Веселовскийга кўра, жанр тарихини текширишнинг энг мақбул йўли – унинг назариясини ўрганишдир⁴. Биз айнан шу кўрсатмага амал қилиб ишни соқийноманинг поэтик хусусиятлари тадқиқидан бошладик. Соқийнома ҳаёт ва тарихий давр эҳтиёжидан юзага келган шеърӣ жанр бўлиб, *соқий* ва *нома* сўзларининг қўшилишидан ҳосил қилинган.

Соқийнома деганда, мумтоз шеърӣда ўзига хос поэтик шакл, мавзу доираси ва образлар тизимига эга бўлган лирик жанр тушунилади. “Ижодкор руҳий ва фикрий оламининг бадиий ифода топиши учун ўзига хос поэтик имкониятларга эга бўлган соқийнома”лар⁵ адабиёт тарихида муҳим ўрин тутди. Соқийноманинг жанр хусусиятлари ҳақида адабиётшуносликда турли

¹ Қаранг: Жирмунский В. Задача поэтики / Вопросы теории литературы. – Л.: Академия, 1928. – С. 17 – 89; Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М.: СП, 1986. – 480 с.

² Улугов А. Адабиётшунослик назарияси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2018. – Б. 132.

³ Бурлина Е.А. Культура и жанр. Методологические проблемы жанрообразования и жанрового синтеза. – Саратов: Саратовский университет, 1987. – С. 24.

⁴ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Наука, 1989. – С. 299 – 307.

⁵ Исҳоқов Ё. Низомӣ ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент: ТДПУ, 2002. – Б. 15 – 18.

қарашлар баён қилинган. Улар соқийноманинг характерли белгилари, ўзига хос жиҳатларини ёритишига кўра бир-биридан фарқ қилади. Айрим таърифларда соқийноманинг вазни, қофияланиш тартиби ва композицион воситаларига урғу берилган бўлса, бошқаларида мазмун-моҳияти, оҳанги, ифода тарзи ва образлар оламига диққат қаратилган.

Тоҷик олимаси Ф.Зеҳнийнинг таъкидлашича, XVII асргача бўлган форсий тилда ёзилган адабиётшуносликка оид манбаларда соқийнома жанри назарияси ҳақида маълумот учрамайди. XVIII асрга келиб эса айрим назарий қарашлар илгари сурилган¹.

Бизнингча, соқийнома ҳақида илк таъриф Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида учрайди. Асар муаллифи соқийнома атамасини ишлатмаган. Аммо китобда маснавийга берилган таърифдан сўнг мисол тариқасида Хожу Кирмонийнинг “Бидеҳ, соқий” деб бошланувчи форс-тоҷикча соқийномасидан парча келтирилиб, баъзи фикрлар айтилган. Жумладан, “маснавийнинг шароитидин бириси улдурким, агар ҳикоятни назм қилур бўлса, керакким дебодасин хўб иборат ва яхши тариқа бирла таъриф қилса ва саъй кўргузсаким, фотиҳа бирла хотимаси писандида келгай. Ва бир шарт улдурким, мухтасар алфоз бирла шарҳга келтургай”². Бу таърифни соқийномага ҳам нисбат бериш мумкин. Чунки маснавий кўринишидаги соқийномаларда дастлабки – соқийга мурожаат билан бошланган байтлар ҳам бадий жиҳатдан, ҳам ифода усулига кўра ўзига хос бўлиб, ҳар бир банднинг умумий мазмунига ишора қилади. Уларда айтилаётган фикр ёки тасвирланаётган воқеа-ҳодиса маълум бир образ ёрдамида ўқувчига ҳавола қилинади. Масалан, Навоий соқийномасининг дастлабки қисмида “Соқий, тут қадаҳи шоҳона” мисраси келтирилади ва кейинги байтларда “шоҳ”, “тахти

¹ Зеҳний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тоҷики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 6.

² Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. – Тошкент: Хазина, 1996. – Б. 42 – 43.

олий”, “жоми Жамшид” каби сўз ва иборалар қўлланадики, гап ким ҳақида, қандай мавзуда бориши ўз-ўзидан равшанлашади.

Профессор М.Шафъё Қазвинийнинг “Майхона” тазкирасига асосланган ҳолда соқийноманинг айрим шаклий белгиларини характерлаб, унинг маснавий йўлида ва мутақориб вазнида ёзилишини айтган¹. З.Мўътаман, М.Муин², Ф.Зехний каби олимлар унга ҳамфикрдирлар. Шунингдек, яна бир неча олимлар ҳам соқийномани аксар ҳолларда мутақориб баҳрида ёзилади, деган хулосага келишган. Жумладан, “Фарҳанги истилоҳоти адабиётшуноси” луғатида соқийномага маснавий шаклида, мутақориб вазнида ёзиладиган, соқийга мурожаат билан бошланиб, лирик ёки ирфоний мазмунни ифодаловчи шеър тури, деб баҳо берилган³. Р.Жаним эса, бу қарашларни янада тўлдиради: “Соқийнома – шоирнинг соқийга хитоби ила умрнинг фонийлиги, дунёнинг ўткинчилигини хотирлатмоқ, панду насиҳат, ҳикмат мазмунидаги ва мутақориб баҳрида ёзиладиган маснавий шеър”дир⁴.

Ўзбек тилидаги адабиётшунослик луғатларида соқийнома жанрига берилган таърифлар ҳам юқоридагиларга ўхшаш. Жумладан, “Адабий турлар ва жанрлар” китобида соқийнома бундай изоҳланган: “Соқийга мурожаат билан бошланиб, лирик қаҳрамон кечинмалари маснавий тарзида ёзилувчи, гоҳо қисқа лирик, гоҳо лиро-эпик поэмани эслатувчи, гражданлик ва ахлоқий масалаларни фалсафий фонда ёритувчи лирик жанрдир, асосан мутақориб баҳрида ёзилади”⁵. Дарҳақиқат, Шарқ мумтоз адабиётида, аниқроғи форс-тожик шеъриятида яратилган дастлабки соқийномалар мутақорибда битилган. Бунга турли шоирлар қаламига мансуб ва “Майхона” тазкирасига танлаб киритилган (уларнинг сони 57 та – М.А) соқийномалар ҳам мисол бўла олади.

¹ Қаранг: Зехниева Ф. Жанр сакинаме в таджикско-персидской литературе (XIII – XV вв) : Автореф.на соис. ...канд.филол.наук. – Душанбе, 1972. – С. 7.

² Мўътаман З. Шеър адабий форсий. – Техрон: Тобиш, 1332 х/ш. – С. 152; Мухаммад Муин. Фарҳанги форсий. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – Техрон: Амири Кабир, 1375 х. – С. 1802.

³ Фарҳанги истилоҳоти адабиётшуноси. – Душанбе: Ирфон, 1972. – С. 81.

⁴ Canım R. Türk edebiyatında sakinameler ve ıştırname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – S. 10.

⁵ Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик. II жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 154.

Илмда кўрсатилишича, мумтоз шеърятда мутақориб “жанговар” вазн саналган ва жангнома мавзуидаги асарлар, асосан, мазкур баҳрда ёзилган¹.

Турк адабиётшуноси Р.Жаним соқийномаларни жангнома мазмунидаги асарлар билан ўзаро таққослаб, уларнинг ғоявий-бадий жихатдан бир-бирига ниҳоят даражада яқин эканини алоҳида таъкидлайди. Унинг қайд этишича, ўтмишда ҳукмдорларнинг ҳаёти суронли жанг майдонларида ёки бу ўтар дунё лаззатининг гўзал сурати бўлган базмларда ўтган. Шу сабабли, тарихий-этимологик хусусиятларига кўра жангнома асарлар билан боғлиқ бўлган соқийномалар учун қуйидаги икки мавзу ўта муҳимдир:

1. Базм (май давраси, мажлис, зиёфат).
2. Жангу жадал².

Манбаларда кўрсатилишича, қадимги Эронда ҳукмдорларнинг ҳеч бир йиғини ёки суҳбатлари майсиз ўтмаган. Узум эса илоҳий инъом ва кишиларга жисмоний ҳамда руҳий қувват етказувчи шифобахш мева деб қабул қилинган³. У фақат ҳукмдорларга қарашли бўлган боғларда етиштирилган. Узум шарбати, ундан тайёрланган шароб, май, чоғир, бода каби сархуш қилувчи ичкиликлар ҳам шоҳлар ва шоҳона базмлар учунгина ҳозирланган⁴. Май мавзуидаги шеърларда, айниқса, соқийномаларда ҳукмдорларнинг улуғланиши, базми жамшидларнинг ўткир пафос билан тасвирланиши ана ўша даврлардаёқ урфга кирган. Қадимги Парфияда ҳукм сурган аршакийлар сулоласи саройида, – деб ёзади шарқшунос М.Бойс, – май базмларини бошқарувчи санъаткор шоирлар – гусан (ёки госан – М.А.)лар лавозими жорий қилинган. Гусанлар ҳукмдорларнинг шоҳона базмлари, мартабали меҳмонлар шарафига уюштирилган май мажлислари учун айнан май васф этилган шеърлар ёзишган. Улар куйга солиниб, давраларда ижро этилган.

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б. 123.

² Canım R. Sakinameler ve ederneli Revaninin “İşratname”si. – Erzurum, 1997. – S. 2.

³ Интернет маълумоти: Touraj Daryaei. Wine good and fine. The art of wine in ancient Persia; Guive Mirfendereski. Of wine and War // www.cais-soas.com/articles/culture_education_articles.htm. (23.12.2013)

⁴ Интернет маълумоти: A. de Jong. Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin literature // www.archive.org/stream/ebooksclu. (23.09.2013)

Гусанлар куйлаган кўшиқ “суруди хусравоний” (ёки “хусравоний дуруд”¹), яъни “шоҳона кўшиқ” деб юритилган. Наврўз, Меҳржон, Сада, Гоҳонбароҳ каби халқ сайллари, байрамлар, ов мавсумлари, тўй ва базмларда ижро этилган “шоҳона кўшиқлар”нинг бош хусусияти шу эдики, уларда айнан май образи ва унинг ҳаётбахш хусусиятлари улуғланган. Гусанлар ўз кўшиқлари билан май базмларига жонлилик, қувонч ва кўтаринки руҳ олиб киришган. Шунингдек, бу кўшиқларда май мадҳи билан уйғунликда аскарларни жангга ундаш, улардаги жанговарлик кайфиятини ошириш, ғолиблик иштиёқини уйғотиш ғоялари ҳам ўз ифодасини топган². Сосонийлар шоҳи Хусрав Парвез саройидаги базмларни идора қилган санъаткор-шоирлар Борбад, Некисо ва Саркаш ижодида ҳам “шоҳона кўшиқ”лар етакчи мавқе эгаллаган³.

Ш.Сўфиевнинг кўрсатишича, Фирдавсий “Шоҳнома”сида ҳам май базмлари ва жангу жадал тасвирларининг ҳамиша ҳамоҳанг экани, яъни бири-бирини тўлдириб келиши форс-тожик халқларининг юқорида қайд этилган урф-одатларига бевосита дахлдор⁴. Бу ҳам дастлабки соқийномаларнинг нега айнан мутақориб баҳрида яратилганига бир қадар ойдинлик киритади.

Эътиборлиси, ўзбек халқ оғзаки ижодида, хусусан, “Тўрўғли” туркумидаги достонларда ҳам жанг майдонига кириш олдида

¹ Изоҳ: Бу кўшиқлар “дадофарид” деб ҳам юритилган. Қаранг: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – С. 221. Дарҳақиқат, Парфия ҳукмдорлари саройида гусанлар алоҳида мавқега эга бўлишган. Гусанлар ўз санъати, яъни жўшқин куйлари, қувноқ кўшиқлари ва рақслари билан майхўрлик давраларига жонлилик, кўтаринки кайфият олиб киришган. Тўйлар ва турли-туман хурсандчилик кунларининг гусанлар иштирокида ўтиши халқ орасида ўзига хос анъанага айланган эди. Қаранг: Cambridge History of Iran.Vol 3 (2), 1986. – P. 1155. Бундан хулоса қилиш мумкинки, саройдаги зиёфатлар, яъни майхўрлик давралари узок ўтмишдаёқ ўз тартиб-қоидаларига, муайян ахлоқий-маданий этикетга эга бўлган. Шоҳона базми жамшидларда шеърхонлик, май ва мусиканинг ўзаро параллел келиши адабиёт тарихида шодлик ва қувонч кайфиятини таърифу тавсиф этган ижодий бир йўналишнинг пайдо бўлишига замин яратгани шубҳасиздир. Яъни адабиётнинг халқчиллик, гўзаллик, ҳаётсеварлик тамойиллари асосида Шарқ адабиётида май мавзуидаги шеърият юзага келган.

² Интернет маълумоти: Boyce M. The Parthian gosan and the Iranian Minstrel Tradition // Journal of Royal Asiatic Society. – № 1/2 (Apr., 1957). – P. 10 – 45 // www.jstore.org/stable (18.02.2014).

³ Изоҳ: Айни пайтда мазкур кўшиқларнинг матни сақланиб қолмаган. Борбад томонидан ижро этилган “Жамшид низоми”, “Қалб шодлиги”, “Шароб лаззати” каби “шоҳона кўшиқлар”нинг номлари манбаларда қайд этилган, холос. Қаранг: Чалисова Н.Ю. Персидская классическая лирика: к проблеме генезиса // Лирика: генезис и эволюция. – М.: РГГУ, 2007. – С. 175 – 231.

⁴ Суфиев Ш.З. Саки-наме в системе персоязычной литературы XVI – XVII веков. – Душанбе: Дониш, 2011. – С. 15.

Гўрўғлибекнинг қирқ йигитига косада май ёки шароб тутганига гувоҳ бўламиз. Шунингдек, олис сафарга ёки муҳим топшириқни бажариш мақсадида йўлга чиқаётган қаҳрамонга ҳам бир коса май бериш одати бўлган. “Далли” достонида ёзилишича, Гўрўғлибек қирқ йигити билан ўтираркан, кўлига май тўла бир жом олиб шундай дейди: “Ў йигитлар, илгари катта подшоҳлар, улуғлар бировига, бир ишончли одамига иш буюрар бўлса, бир жомни майга тўлдириб олиб кўтарар экан. “Қани, бир юракли, уҳдали одамдан бўлсанг, шу жомни ичиб, шу ишни тамом топтирадиган йигит борми”, – дер экан. Шу замондаги ботирлардан, полвон йигитлардан туриб, жомни ичиб, шу подшонинг айтган ишини ботириб келар экан”. Шу тариқа, ўша ботирнинг мавқеи, ҳурмат-эътибори, “от-овозаси” бошқалардан “бир бош” устун бўлар экан. Ботирларга “сардор бўл”иб, “сонсиз инъом”лар оларкан:

Жомни қайсинг ичсанг, кўнглим тўлади,

Қирқ йигит ичинда сардор бўлади.

Шу косани олиб ичса ҳар ботир,

Гўрўғлидан сонсиз инъом олади¹.

Бу ўринда жом куч-қудрат, улуғворлик, ғурур ва ҳамият, олижаноблик ва ҳиммат рамзи саналади. Халқ дostonларида ҳатто жомнинг бирор ботир кўлидан тушиб синиши ҳам бахтсизлик, юзи қоралик белгиси сифатида қаралган. Жомни синдирган жангчининг барча молу мулки мусодара қилиниб, ўзи мамлакатдан буткул бадарға қилинган ёки бошқа жангчиларнинг айтган шартларини бажариши лозим бўлган. Чунончи, “бир кун мажлисда Авазхон икки ёқли бекларга коса бериб, соқий бўлиб турганда, кўлидан косаси тушиб синиб кетди. Бол Аваз бекларга каттиқ гуноҳкор бўлди. “Агар биз кўлимиздан жомни туширсак, Гўрўғлибек оту тўнимизни, ёв-яроғимизни, ҳар нима боримизни соттириб олар эди”, – деб ўйлайди беклар. Буни ҳис қилган Гўрўғли уларга қарата шундай дейди: “Эй беклар, менинг

¹ Булбул тароналари. 5 томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 10.

ўғлим сизларга гуноҳкор бўлибди. Кўнгилларинг тўлганича, оғзингнинг тўлганича, хаёлингнинг борганича ичингда армонинг қолмасин, мендан сўраб қол”¹.

Кўринадики, бундай қарашлар кейинчалик ёзма адабиётда май мавзуидаги шеърларнинг, хусусан, соқийномаларнинг яратилиши учун ўзига хос замин ҳозирлаган. Шарқ мумтоз шеърлятида соқийнома характеридаги шеърларнинг илк намуналари Фирдавсийнинг “Шоҳнома” ва Низомийнинг “Искандарнома” каби дostonларида учрайди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам мутақориб баҳрида ёзилган. Шу тариқа, форс-тожик адабиётида яратилган соқийномаларда мазкур вазн етакчилиқ қилган, дейиш мумкин. Эрон адабиётшуноси М.Жавкорга кўра, мутақориб вазни форс-тожик халқлари мумтоз адабиётининг миллий руҳига ниҳоят даражада яқин. Шу сабабли, дастлабки соқийномалар айнан мутақориб вазнида яратилган². Лекин буни асло қатъий қоида деб қарамаслиқ керак. Масалан, Санойи Ғазнавий соқийномаси, Низомий ва Жомийларнинг “Лайли ва Мажнун” дostonлари таркибида келтирилган соқийномалари ҳазаж баҳрида ёзилган.

Илмда ёритилишича, “XV аср ўзбек адабиётининг энг характерли томони ёзма адабиёт билан халқ оғзаки адабиёти ўртасида ўзаро муносабат ва таъсирнинг кучайганида ҳам кўринади”. Чунки “ўзбек мумтоз адабиётида арузнинг рамал баҳри бош вазн бўлиб, етакчилиқ қилиб келган. Рамал билан ўзбек халқ оғзаки ижоди поэзиясидаги бармоқ вазни ўртасида катта яқинлиқ ўзбек шоирларига бу баҳрда ёзишга қулайлиқ туғдирган”³. Ўз соқийномасини Алишер Навоий ҳам рамал баҳрининг мусаддаси солими маҳбуни мақтуъ (ёки маҳзуф) вазнида яратган. Чунончи:

Соқийё, тут қадаҳи шоҳона,

Қатраси лаъл вале яқдона.

— V — V V — — — —

¹ Булбул тароналари. 5 томлик. III том. — Тошкент: Фан, 1972. — Б. 203.

² Қаранг: Аҳмад Хусайн Козаруний. Соқийномаҳо (нигарише ба соқийномаҳо дар адабий форсий). — Техрон: Заввор, 1385 ҳ. — С. 34

³ Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий. — Тошкент: Фан, 1981. — Б. 40 — 41.

Фоилотун фаилотун фаълун

Адабиётшунос А.Ҳожаҳмедовга кўра, мазкур вазн (яъни рамали мусаддаси солими махбуни мактуъ вазни – М.А) ўзбек мумтоз шеърлятида дастлаб Навоий ижодида қўлланган¹. Ўзбек адабий ва бадий тилининг ўзига хос имкониятларини Шарқ мумтоз шеърлятининг барча поэтик жанрлари мисолида тўла ва ҳаққоний кўрсатиб берган Алишер Навоий туркий адабиётнинг илк намунаси бўлган соқийномасини рамал баҳрида яратишда ана шу жиҳатларни ҳам эътиборда тутган дексак, асло хато бўлмайди. XIX асрда яратилган ўзбекча соқийномалар эса вазнига кўра ҳам бир-биридан фарқланади. Масалан, Аҳмаджон Табибийнинг соқийномалари сариъ баҳри (сариъи мусаддаси матвийи мавқуф)да ёзилган бўлса:

Соқи(й), кетур ул қадаҳи софи пок
*Ким, мани ҳижрон ғами айлар ҳалок*².
– V V – – V V – – V –

Аваз Ўтар ўз соқийномаларини ҳазаж (ҳазажи мусаддаси махзуф) баҳрида битган:

Кетур, соқий, шароби аргувони
*Ки, улдур ман ҳазин жисмини жони*³.
V – – – V – – – V – –

Адабиётшунос Ё.Исҳоқовнинг Низомий ва Навоий соқийномаларига доир фикрлари мазкур жанр ҳақидаги қарашларга ҳам бир қадар ойдинлик киритади: “Соқийнома, – дейди олим, – моҳиятан олами боқийга рихлат қилган энг яқин кишилар (аждодлар, оила аъзолари, яқин дўсту ёрлар) хотирасига бағишланади ва уларнинг ҳар бири учун алоҳида банд ажратилади. Шу баҳона махсус бандларда олам, жамият ва инсоният билан

¹ Ҳожаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.112.

² Аҳмаджон Табибий. Мунис ул-ушшоқ. ТДШИ Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: № 8949. 340 – 351-варақлар. (Бундан кейин мазкур манбага мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А)

³ Аваз Ўтар ўғли. Девон. ТДШИ Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: № 942. 264 – 269-варақлар. (Бундан кейин мазкур манбага мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади – М.А)

боғлиқ муҳим ижтимоий-ахлоқий мавзулар жиддий (оҳангда) таҳлил қилинади. Шу аснода муаллиф қалбини жунбушга солган, унинг руҳий-фикрий оламини банд этган энг муҳим муаммолар ҳар бири ғазал ҳажмига тенг бўлган маснавийлар шаклида намоён бўлади”¹.

Тўғри, соқийноманинг шакли ва ҳажми унинг мазмун талабидан келиб чиққан бўлиб, бир неча банддан ташкил топади. Ҳар бир банд композицион қурилиши, семантик табиати, бадиий структураси ва стилистик хусусиятларига кўра алоҳида мавзуга бағишланган мустақил асарни эслатади. Аммо бандлар архитектурони моҳият нуқтаи назаридан ўзаро боғланган яхлит бир асар – соқийномани ҳосил қилади. Бироқ соқийноманинг маснавийдан бошқа шакллари ҳам мавжуд. Чунончи, Ҳаким Шерозий ва Назирийлар таржеъбанд ва таркиббанд, Аҳлий Шерозий рубоий кўринишларида соқийнома намуналарини яратган бўлсалар², Муҳаммадризо Огаҳий ўз соқийномасини мураббаъ, Отабек тўра – Оқил мусаддас, Равнак тўртлик шаклида ёзган. Турк олими Т.Мавлавий шоир Номик Камолнинг бир соқийномаси ғазал тарзида қофияланганини кўрсатади³.

Бошқа бир китобда соқийнома “Ҳар бир банди бир ғазалдай бўлиб, ғазал шаклида қофияланиб боровчи воқеабанд шеър, ҳар бир банд охирида бир байт нақарот сифатида такрорланади”⁴, деб изоҳланади. XIX асрда ўзбек адабиётида яратилган Очилдимурод Мирий, Носир тўра – Султоний, Мажзуб ва Нодим Намангонийларнинг соқийномалари бунга мисол бўла олади⁵. Етук адабиётшунос Р.Орзибековнинг баҳолашича, соқийномадаги “кўп жанрлилик, мураккаб синкретик хусусиятларнинг мавжудлиги” “шахснинг нозик кечинма ҳамда психологик дунёсининг акс эттирилиши билан” боғлиқ. Олимга кўра,

¹ Исҳоқов Ё. Низомий ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент: ТДПУ, 2002. – Б. 15 – 18.

² Абдуллоев А. Соқийнома // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилди 3. – Душанбе: Сарредакцияи илмий Энциклопедияи миллии тожик, 2004. – С. 137.

³ Mevlevi T. Saki-name // Edebiyat sözlüğü. – Istanbul, 1994. – S. 128.

⁴ Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – Б. 210.

⁵ Мирий. Девон. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1976. – Б. 237 – 239; Мажзуб Намангоний. Девон. – Туркистон: Ислом маданияти ўчоғи, 2008. – Б. 94 – 110.

“соқийноманинг унинг тематик доираси, мундарижаси ва шаклий хусусиятларини бир жанр доирасидагина чеклаш қийин”¹.

Дарҳақиқат, май ва майхўрлик кайфиятидан баҳс юритган шеърлар турли адабий жанрларда яратилиши мумкин. Жумладан, “Майхона” тазкирасига киритилган соқийномаларнинг 12 таси таржеъбанд, таркиббанд, китъа шаклида қофияланган бўлса, яна 7 таси ғазал-соқийномалардир². Шунга кўра, тожик адабиётшуноси Ш.Сўфиев соқийномани маснавий, таржеъбанд, таркиббанд, ғазал ва рубоий кўринишларида ёзиладиган, тарихий гуруҳга мансуб бўлган шеърий жанр сифатида кўрсатган³. Соқийнома характеридаги байтларнинг муайян ифодага эга бўлиши XI – XII асрларда янги жанрни юзага келтирган бўлса-да, аммо мукаммал соқийнома тараққиёти учун уларнинг муҳим таъсири бор. Ўзбек мумтоз адабиётида ҳам қофияланиш тартибига кўра соқийномаларнинг бир қатор ўзига хос намуналари учрайди. Бу фикрнинг исботини қуйидаги жадвалда кўриш мумкин⁴:

Шакли	Матни	Муаллифи
Маснавий-соқийнома	<i>Кетур, соқиё, бу соат жоми гулгун, Хуморидин онинг бағрим эрур хун. Кўзумга даҳр ўлуб яксар қоронгу, Онга шому саҳарда келмас уйқу. Қилурлар хайли андуҳ қасди жоним, Фалакдин ошуруб оҳу фигоним. Манга юзлангусидур дарду кулфат, Чекардин они тинмайман давомат. Алам чекмак ишимдур субҳ ила шом,</i>	<i>Аваз Ўтар</i>

¹ Орзибеков Р. Соқийномаларнинг жанр-услуб хусусиятларига доир / Адабиёт ва ҳаёт (илмий асарлар тўплами). – № 6. – Самарқанд, 1980. – Б. 50 – 62.

² Мулло Абдунаби Фаррухзамон Қазвиний. Майхона. – Техрон: Иқбол, 1367 х. – 1000 с.

³ Суфиев Ш.З. Жанровые особенности “Саки-наме” Зухури Туршизи // Иран-наме, 2011. – № 4. – С. 74 – 95.

⁴ Изоҳ: Дарҳақиқат, адабиёт тарихида яратилган кўпгина соқийномалар учун маснавий етакчи шеърий шакл эди. Шунингдек, ғазал, рубоий ва мусамматнинг бир неча шаклларида қофияланган соқийномаларга қараганда, таржеъбанд-соқийномаларнинг миқдори кўпроқ. Шунга мувофиқ жадвалда соқийномаларни ижодкорларнинг яшаган даври ва ёшига қараб эмас, балки ана шу хусусиятига кўра жойлаштирдик. Мазкур жадвални биз, асосан, XV асрдан кейинги ўзбек мумтоз шеърлятида соқийнома жанри тараққиётининг умумий манзарасини тасаввур қилиш учун нисбий тарзда шакллантирдик, албатта. Чунки манбаларда Огаҳий, Табибий, Аваз Ўтар, Ғулом Расулхўжа, Коризий, Мирий, Султоний, Оқил, Мажзуб ва Нодим Намангонийларнинг асарлари соқийнома сифатида кўрсатилади. Биз кўрсатиб ўтган бошқа ижодкорларнинг шеърлари гарчи бевосита соқийнома деб номланмаган бўлса-да, улар мавзунинг қўйилиши, ифода усули ва мазмунига кўра мазкур жанр намуналари эканига ишонч уйғотади.

	<p>Ғамимға йўқ даме таскину ором. Келур бошимға турфа можсаролар, Хужум айлаб бори хайли балолар. Кетур, соқий, шароби аргувони(й) Ки, улдур ман ҳазин жисмини жони. Ки то ман телба айлай они ошом, Манго ҳосилдур ондин мақсуду ком. Ул эрур мужиби айши нашоим, Бу важҳи ринд хайлиға ихтилотим...</p>	
таржеъбанд-соқийнома	<p>Кетур, соқий, бодаи лолагун, Нашоги тараб сори бўл раҳнамун. Йиқитди мени дарду андуҳу ғам, Бўлиб бахту даврон манга вожсун. Кезиб дашту саҳрони, топмай нишон, Бесайд мақсудидин чун қуюн. Сиришим шафақсун этиб то саҳар Қилур манго бедод гардуни дун. Кетар элга гар эсса оҳим ўти, Баият фазосида минг бесутун. Бас энди йиқилдим тутуб бир қадаҳ, Бошимни кўтар, соқий, этмай забун. Бу айём жабру жафоси била Эрурман ҳамиша юрак-бағри хун. Замон жабридин тоқатим тоқ ўлуб, Паноҳ истабон санго келдим бу кун. Тараҳҳум қил, эй дайр пири, манго, Бериб журъаи бодаи ғамзудо.</p>	Нодим Намангоний
Мусаммат-соқийнома (мураббаъ)	<p>Ҳусн шоҳининг мудом кўнглумда ишқи доғидур, Юфқароқ гул баргидин ёқутдек дудогидур. Ой юзидин мажлисим бу кеча жаннат боғидур, Соқий, гулсун қадаҳни тутки, ишрат чоғидур.</p>	Султоний
Мусаммат-соқийнома (мусаддас)	<p>Шукрлиллоҳ, ул пари бу дам санга дамсоз эрур, Базми васлида бори асбоби ишрат соз эрур, Сухбати жонон муяссар, дарди меҳнат оз эрур, Боғларда банго айш этмак иши оғоз эрур, Соқий, келтургил ишрат бодасини ёз эрур, Шоҳи одил давридур, эл барча сарафроз эрур.</p>	Оқил
Ғазал-соқийнома	<p>Тут ғанимат пиёла, эй соқий, Ўтмасун даври лола, эй соқий. Айлайин гул юзунгни ҳасратида Тобакай оҳу нола, эй соқий. Орзуйи баҳори ҳуснунг-ла Кўз ёшим мисли жола, эй соқий. Оразинг даврида хатинг гўё Моҳ гирдида мисли ҳола, эй соқий. Кўрмадим мен жаҳон онасидин Сен киби яши бола, эй соқий. Илтимосим будурки, тутма қулоқ Ҳар нечук қийлу қола, эй соқий.</p>	Каримбек Камий

	<i>Камийи махмура журъае келтур, Ет илоҳо камола, эй соқий.</i>	
рубойи-соқийнома	<i>Эй соқий, менга бода била айла мадад, Ким ғам юки остида эрурман хамқад. Даврон ўтадур, ғанимат биз ҳам, Ташлаб кетамиз жаҳонни мисли абу жад.</i>	<i>Муҳаййир</i>
тўртлик-соқийнома	<i>Соқиё, паймонаи даврон ғаниматдур бугун, Дафтари умримда йўқтур ҳеч тасвири лиқо. Масжиду майхонадан мақсад муяссар бўлмади, Равнақи девона қилдинг ишқ дарсин ибтидо.</i>	<i>Равнақ</i>

Маълумки, композиция деганда бадиий асарнинг поэтик қонуниятлар асосида муайян тартибланиши, мукаммал тузилиши тушунилади. Яъни унда барча унсурлар ижодкор ғояси, тасвирланаётган воқеа-ҳодисага муносабатини ифодалашга хизмат қилади. Соқийнома ҳам ўзига хос композицион қурилишга эга. Чунки “ҳар қандай бадиий тафаккур ифодаси фақат ўзи учун хос бўлган муайян жанр таркибида мукаммал поэтик қиёфа касб этади”¹. Соқийнома жанрининг композицион кўринишлари хилма-хил бўлиб, уларда мисра, банд, сўроқ-мурожаатлар, анафора, такрор, рефрен (нақарот), параллелизмларнинг қўлланиши характерлидир. Дарҳақиқат, ритм, такт, товушлар тизими, поэтик синтаксис, мисра, банд – барчаси шеърини тузилишнинг муҳим белгилари саналади². Булар орасида етакчи композицион бирлик бу – шеърини банд экани маълум. Соқийнома композициясида ҳам бандлар асосий ўринни ишғол қилади. Рус олими В.М.Жирмунскийнинг ёзишича, шеърини бандни шакллантирувчи мисраларда анафора муҳим аҳамият касб этади³. Соқийномаларда ҳам кўпинча сўроқ-мурожаатларнинг мисралар бошида такрорланиши ўзига хос оҳанг, ритм ва параллелизмни ҳосил қилади, шунингдек жанрнинг поэтик хусусиятлари, бадииятининг айрим қирраларини юзага чиқаришга имкон яратади ва шоир ҳис-туйғуларининг, фикр-қарашларининг ғоявий-эстетик таъсирчанлигини

¹ Фризман Л.Г. Жизнь лирического жанра. – М.: Наука, 1973. – С. 4.

² Қаранг: Жирмунский В. Композиция лирических стихотворений. – Петербург: Опояз, 1921. – 109 с; Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – 272 с; Раҳмонов Ш. Байт ва муносибати он дар шеър. – Душанбе: Дониш, 1980. – 64 с.

³ Жирмунский В.М. Теория стиха. – Л.: СП, 1975. – С. 433.

таъминлайди. Анафоранинг қўлланиши жиҳатидан соқийномалар ўзаро муштарак бўлса ҳам, такрор сўзлар ғоявий-бадий хусусиятлари, мазмун-моҳияти билан бир-биридан фарқланади. Чунончи, Навоий соқийномасида, асосан, сўроқ-мурожаат маъноларини ифода этган “қани”, “ким” сўзлари мисралар бошида такрорланса (*“Қани ул меҳри жаҳонтоб охир! Қани ул гавҳари ноёб охир!”* ёки *“Кимга бир нўш ила еткурди баҳр, Ким яна тутмади юз соғари заҳр”*), Табибий соқийномасида кўпинча “ки”, “ким” воситалари анафора бўлиб келади (*“Кимга вафо айлади бу чархи дун, Кимга эмас шиддат зулми фузун”*). Аваз соқийномасида ҳам “гар”, “не”, “зиҳи” сўзлари мисраларни ўзаро боғлаб келган бўлса (*“Гар келиб хайли ибтилоий фироқ, Гар малулу ғам била майи фироқ”* ёки *“Не бир киши сўрди мандин аҳвол, Не умр аро саъд ўлди иқбол”*), Коризий соқийномасида такрор бадий воситаси “бири” сўзи орқали ифодаланган (*“Бири лаъли майи бирлан этиб маст, Бирини шаҳди Ширин айлади наст”*). Эътиборлиси, соқийномаларда анафора кўпинча ифодаланаётган фикрнинг бадий-эстетик қувватини ошириб, ўқувчининг диққат-эътиборини жалб этиш мақсадида қўлланади. Шунингдек, поэтик бандда анафоранинг қўлланиши шоирга ўй-қарашларини муайян тартибда кетма-кетлик билан изчил баён қилиш имконини беради. Яъни шоир фикр-кечинмаларини юзага чиқаришда синтактик қурилма таркибидаги поэтик такрорлар таъкид оттенкасини кучайтириб, мантикий урғуни аниқ бир нукта – фикр марказига жамлайди. Чунончи, Махмур Коризий соқийномасидан келтирилган қуйидаги парча ҳам бу борадаги хулосаларимизни қувватлайди:

Бири Мажнун масал саҳронаварддур,

Бири теша қўлида қўҳгарддур.

Бири аҳгар бўлуб куймоқ шиори,

Бири кўз қони тўкмоқ кору бори.

Бирини қилди кул бир дилрабоси,

*Бирин қон йиғлатиб бир ошноси.
Бир лаъли майи бирла этиб маст,
Бирини шаҳди Ширин айлади наст.
Бирин хокистар айлаб оташи ишқ,
Бирин зарқоби хун этмоқ иши ишқ...*

Соқийномада анафора товушларнинг ўзига хос уйғунлигини юзага келтирувчи бадий восита – аллитерацияни ҳосил қилган. Маълумки, аллитерация ҳам эвфоник бадий санъат тури бўлиб, ўқувчида кучли эстетик завқ уйғотади. Аллитерациядаги ўзига хос муסיқий гармония ва ритм уйғунлиги соқийноманинг оҳангдорлиги, бадий мукамаллигини таъминлаб, унинг хотирада тез ва осон ўрнашишига кўмак беради.

Ҳар бир банд бошида қўлланадиган соқийга мурожаатлар эса композицион занжир сифатида мазкур бандларни ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзаро боғлаб туради. “Шеърнинг соқийга мурожаат билан бошланиши, муаллифнинг соқий ва майни восита билиб ўз муддаоларини ифодалашга имкон топиши бу жанрга хос муҳим специфик белги”¹дир. Шу билан бирга, соқийга мурожаатлар соқийнома бандларининг чегарасини кўрсатиб, ифодаланаётган воқеа-ҳодисаларнинг мазмуни, шоир фикр-кечинмаларининг моҳиятига ҳам ишора қилади ва уларнинг тадрижий ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Соқийга мурожаатлар шеърин мисранинг эмоционаллиги, эстетик таъсир кучини ошириб, бадий ғоянинг теранлиги ва поэтик ифоданинг жозибадорлигини таъминлайди. Чунки айнан соқийга хитоблар соқийнома жанри поэтикасининг бош талабидир². Поэтик синтаксиснинг муҳим ифода усули – поэтик ундалма соқийноманинг нафақат композицион қурилишида, балки семантик структурасида ҳам асосий вазифани бажаради. Яъни соқийномаларнинг ижтимоий-фалсафий мазмуни айнан соқийга

¹ Орзибеков Р. Соқийномаларнинг жанр-услуб хусусиятларига доир / Адабиёт ва ҳаёт (илмий асарлар тўплами). – № 6. – Самарқанд, 1980. – Б. 50 – 62.

² Ш.Р.Шаропов. Абдуннаби Фаррухзамани Казвини и литературное значение его антологии “Май-хане”: Дисс. ...канд филол.наук. – Душанбе, 2014. – С. 108.

мурожаатлар орқали ёритилади. Улар шоирга ҳис-туйғу ва фикр-карашларини ёрқин ифода этиши учун кенг йўл очади. Соқийга мурожаатларнинг ранг-баранг ва ўзига хослиги асарнинг бадиий мукамаллигини таъминлаб, ўқувчида кучли қизиқиш, эстетик завқ уйғотади. “Кел-эй, соқий”, “Кетур, соқий”, “Эй, соқий“, “Аё, соқий”, “Соқий”, “Соқиё”, “Аёқчи” каби поэтик синтаксис конструкциялари китобхонга нафақат руҳий-психологик таъсир кўрсатиш, балки шоирга импровизация қилишга ҳам имкон яратади¹. Жумладан, Ш.Сўфиев XVI – XVII асрлар форс-тожик шеъриятида яратилган соқийномаларда соқийга мурожаатлар бир хил бўлмасдан, уларнинг аксарияти жанрнинг илк намуналаридан фарқ қилганини айтган².

XIX асрда ўзбек адабиётида ижод қилинган соқийномаларда ҳам поэтик ундалмалар бир-бирига деярли ўхшамайди. Улар асар мазмуни, бандлардаги тасвир объекти, лирик қаҳрамоннинг ҳис-кечинмалари ва фикр-туйғуларининг табиати билан бевосита боғлиқ. Шу сабабли, нафақат адабиёт тарихининг турли даврларида яратилган соқийномаларда, балки биргина соқийноманинг ўзида ҳам улар турли-туман бўлиши мумкин. Масалан, Табибийда “соқий”, “соқиё” мурожаатлари орқали шоирнинг ички туғёнлари нидо санъати воситасида юзага чиқса, “кетур, соқий” даъватида у ўз карашларини хитобат санъати орқали ифода этган. Аваз соқийномаларида соқийга мурожаатлар буйруқ (I ва II бандлар), илтифот (III банд), чорлов (IV), илтимос (V банд) каби маъноларни билдириши билан эътиборлидир. Шу сабабли, Аваз манзумасида бадиий тасвирнинг ўзига хослигини таъминлаган лирик қолиплар барча бандларда деярли бир-бирини такрорламайди. Унинг I бандида “Кетур, соқиё” мурожаати, II бандида,

¹ Грубер Р.И. Музыкальная культура древнего мира. – Л.: Музгиз, 1937. – С. 73

² Сўфиев Ш.З. Саки-наме в системе персоязычной литературы XVI – XVII веков: Дисс. ... канд.филол.наук. – М., 1990. – С. 96.

асосан, “*Кетур, соқий*” хитоби қўлланган. III банд “*Кел, эй соқий*”, IV маснавий “*Соқий*” ва V банд “*Соқийё*” нидоси билан бошланган:

Кетур, соқийё, бодаи лолафом,

Бўлай нўш этиб они масту хиром... (264^a)

Кетур, соқий, қадаҳни ғамзудодур

Ки, ғамлар касрати жоним олодур... (265^b)

Соқий, кетур ул шароби гулгун,

Қилғуси нишоти айшим афзун... (267^a)

Соқийё, кетур ул мусаффо жом,

Улдурур кўнглума муроду ком... (269^a)

Аваз манзумасининг илк бандида шоҳ шарафланади. Шу сабабдан бўлса керак, лирик қахрамон соқийга юзланиб, илтимос оҳангида ундан “*соғари ғамзудо*” – ғамни кетказувчи қадаҳ беришини сўрайди. Мазкур банднинг 10 дан ортиқ байтларида соқийга хитоблар қўлланиб, соқийноманинг таъсир кучини янада оширишга хизмат қилган. Шоирнинг ижтимоий, маиший, фалсафий қарашлари ифода этилган II банднинг ҳам 15 га яқин байтларида соқийга мурожаатлар мавжуд. Агар III банд фақатгина “*кел, эй соқий*” чорлови билан бошланса, IV ва V маснавийларнинг ҳар бирида бундай мисраларнинг сони 10 тадан ортади. Кўринадики, соқийга хитобларнинг қўлланишига кўра ҳам Табибий ва Аваз манзумалари ўзаро муштарак. Бироқ уларнинг ифодаланишида айрим ўзига хосликлар кўзга ташланади. Чунончи, Табибий асарининг дастлабки бандида 1-, 3-, 7-, 9-, 11-, 14-, 16-, 19-, 21-, 24-, 26-, 29-байтларда соқийга мурожаат келтирилган. Маълум бўладики, Табибий соқийномаси ўзбек адабиётида яратилган мазкур жанрдаги асарлардан ана шу – соқийга хитобларнинг фақат бандлар бошида эмас, ҳар уч-тўрт байт оралиғида келтирилиши билан ҳам фарқланади. Агар Аваз манзумасида улар баъзан кетма-кет, баъзан 5 – 6 ёки 10 – 12 байт оралиғида келса, Табибийда муайян тартиб ўзгармайди. Масалан,

*Кетур, соқий, шароби софи ширин –
 Ки, кўнглум ўтига бергуси таскин.
 Манга берким, ҳазиндурман шабу рўз,
 Бўлуб оҳимнинг ўти оташандўз.*

*Кетур, соқий, шароби хушгуворо –
 Ки, хотиримга берур ором, ёро.
 Анинг бирла манга ором бергил,
 Лаболаб айлабон бир жом бергил.*

*Кетур, соқий, шароби арғувони –
 Ки, кўнглумга шароб бергай сафони... (344^б)*

Профессор Е.Э.Бертельснинг фикрича, маълум асарнинг соқийнома жанрига мансублиги соқийнинг қадах, май, муғаннийга мурожаатидан ташқари, шу асарнинг ички мазмуни билан ҳам боғлиқ. Ҳар бир банднинг соқийга мурожаат билан бошланиши ана шу бандларни бирлаштиришга, улар ўртасидаги фикрий ва мантиқий алоқани таъминлашга хизмат қилади¹. Эрон олими М.Маҳжубга кўра, соқийномада поэтик бандлар фикр ифодаси ёки мавзуига кўра икки қисмга ажратилади: “дастлабки байтда шоир соқий ёки муғаннийга мурожаат қилиб, уни май қуйишга (ёки мусиқа асбобида қуй чалишга) ундайди. Кейинги байтларда эса илтимос сабабини ошкор этади”².

Тўғри, лирик қаҳрамон – ринд соқийга юзланиб, қадах, жом, май ёки шароб талаб қилар экан, иккинчи байтда жом ва майнинг таърифи келтирилиб, унинг ичкиликка ташналиги сабаби равшанлашади. Шу тариқа, байтлар бир-бирига мазмунан боғланиб, ўзига хос бадиий усул – соқийга мурожаат қўлланган бандгача шоирнинг мулоҳазалари бир бутунлик касб этади. Бандлар архитектоникасида “кел-эй, соқий” ёки “кетур, соқий” каби хитоблар, “май тут”, “қадах бер” сингари катъий ритмик ундовлар муҳим

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том IV. Наваи и Джами. – М.: Восточная литература, 1965. – С. 337.

² Муҳаммад Жаъфар Маҳжуб. Соқийнома-муғаннийнома // Сухан, 1339 ҳ. – № 11. – С. 69.

специфик характерга эга бўлади. Бу композицион элементлар, яъни соқийга мурожаат орқали гўёки фикрни кескин узиш ва бошқа – янги бир мавзуга ўтиш соқийнома жанри табиатининг хос белгиларидандир.

Рефрен, яъни мавзу ва фикр такрори¹ни ҳосил қилувчи нақаротлар эса таржеъбанд-соқийнома бандларининг риторик мурожаатлар воситасида ифода этилган мазмунини таъкидлайди, шунингдек асарнинг бадиий қувватини орттириб, поэтик хулосанинг аниқ ва тугал бўлишини таъминлайди. Яъни “рефрен – воқеликдан олинган ҳиссий таассуротнинг эмоционал таъсир кучини ошириш”²га хизмат қилади. Бу фикрларни XIX аср ўзбек адабиётида яратилган Мирий, Султоний, Мажзуб ва Нодимларнинг таржеъбанд-соқийномалари мисолида айтиш мумкин. Биз булар ҳақида тадқиқотнинг IV бобида махсус тўхталамиз.

Бир қатор луғатларда соқийнома воқеабанд шеър сифатида ҳам тилга олинган. Адабиётшунос А.Абдуллоев ҳам уни мазмунан ҳамрия шеърлар гуруҳига киритиб, шакли ва тузилишига кўра дoston деб номлайди³. Тўғри, соқийномалар, кўпинча, ҳажми, вазни (мутақориб. – М.А), қофияланиш тарзи (маснавий – М.А) ва мавзу ифодаси жиҳатидан воқеабанд шеърларга, гоҳида дostonларга ўхшаб кетади. Аммо соқийномаларни эпик дostonларга қиёслаб бўлмайди, чунки улар ягона сюжет йўналиши ва хос қаҳрамонларга эга эмас.

Соқийнома жанри поэтикаси ҳақида фикр юритганда, май, шароб, бода, хум, қадах, жом, паймона, аёғ, майхона, харобот каби қатор барқарор образ ва тимсолларни ҳам эътибордан соқит қилмаслик лозим. Соқийнома бандларида мазкур образлар сони кўп ва деярли ҳар бир байтда қўлланади. Бадиий такрорнинг бу кўриниши шеърини матнда асосий поэтик юк қайси образга тушаётганига ишора қилади. Ўқувчи эътиборини бир нуқтага жамлаётган тимсоллар фикр марказини ташкил қилади ва соқийноманинг

¹ Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: СЭ, 1966. – С. 376 с.

² Жирмунский В.М. Теория литературы: Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. – С. 199.

³ Абдуллоев А. Аз муҳаррир // Зеҳний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тоҷики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 3.

мазмун-моҳиятини ёритиб беришда муҳим аҳамият касб этади. Уларнинг ўзига хос поэтик эпитетларга эга экани соқийнома жанри бадиий қиёфасининг мукамаллигини таъминловчи яна бир характерли жиҳатдир. Чунончи, “қадаҳи хушгусор”, “қадаҳи лолагун”, “қадаҳи софи пок”, “майи оташмижоз”, “қадаҳи бегаиш”, “майи ширинфараҳ”, “қадаҳи мушкбў”, “шароби лолагун”, “шароби хушгусоро”, “шароби жонфизо”, “карам паймонаси”, “гулранг пиёла”, “бодан гамзудо”, “бодан лаълфом”, “бодан мушкбў” сифатлашлари Табибий соқийномасида фикр ифодаси учун хизмат қилса, шеърӣ образларнинг табиати, лирик қаҳрамоннинг ранг-баранг кайфиятини кўрсатувчи “соғари гамзудо”, “шарбати лаълранг”, “саҳбои шират”, “гулранг соғар”, “дилкушо суроҳӣй”, “қадаҳи чинӣй”, “суроҳи гулфом”, “лазиз шароб”, “пиёлаӣ сурх”, “шарбати гулгун” бирикмалари Аваз соқийномасининг бадиӣ оламини ёркинроқ ифода этади. Коризийда ҳам “рангин жом”, “косан заррин”, “шаҳди тоза”, “муҳаббат майи”, “ишқ жомӣ”, “ишсан ҳалоҳил”, “жомӣ паёнай” каби май ранглари ва қадаҳ тасвирлари шеърӣ матн мазмунига мос равишда қўлланган. Поэтик эпитетлар соқийномаларда шеърӣ матн тили, моҳияти ва шоирнинг мақсад-муддаосини ошкор қилувчи очкич вазифасини бажаради. Биз бу ҳақда ишнинг III ва IV бобларида кенгроқ тўхталамиз.

Маълумки, жанр категорияси ўз ичига фақат шакл масалаларинингина эмас, бадиӣ асарнинг мазмунга тегишли жиҳатларни ҳам тўла қамраб олади. Чунки маъно – ҳар қандай адабий жанрнинг ғоявий-бадиӣ қимматини белгилаб берувчи асосий мезон. Соқийномадаги ноёб хусусият ва моҳиятдан бири инсонни доимо некбинликка чорлаб, моддий дунё ғам-ташвишларини енгиб ўтишга ишонтира олишдир. Шунинг учун соқийномаларда ортиқча мунг, ҳасрат ва тушкунлик руҳи деярли сезилмайди. Аксинча, уларда ғам-кайғуни унутиш, ўтаётган умрни ғанимат билиш, уни қувончу шодлик билан кечириш кайфияти устун. Шу сабабли, мумтоз адабиётда ҳаётсеварлик

майллари ифода этган соқий, май, шароб ва майхона каби образлар асосий ўрин тутади. Соқий майхона, базм, қадах ва шаробни эслатгани сингари, май ва шароб узумни, узум эса бир-биридан файзли боғлар ҳамда кўли гул боғбонларни хотирга келтиради. Яъни майхўрлик давралари шунчаки ичкилик ичиш йиғинлари бўлмай, турмуш завқи, гўзаллик манзараларини бир бутун ҳолда идрок этишнинг мажозий бир тимсоли ҳам эди.

Мазмун-моҳиятига кўра, соқийномалар энг аввало, ижодкор мансуб бўлган тарихий давр, ижтимоий-сиёсий муҳит, шунингдек жамиятнинг мавжуд тартиб-қоидалари ва ахлоқий тамойиллари билан бевосита боғлиқдир. Чунки “лирик жанрлар ҳамма вақт адабий тараққиётнинг муайян босқичи хусусиятларинигина эмас, балки даврнинг фикр руҳиятини ҳам ўзида акс эттиради”¹. Дарҳақиқат, ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаётда инқироз, руҳий тушкунлик юз кўрсатган замонларда халойиқни оз бўлса-да ғам-ташвишлардан халос этиб, шод-хуррам яшашга чорлаш мақсадида Шарқ адабиётида кўп соқийномалар яратилган. Буни XVI – XVII асрлар форс-тожик шеърляти, XVII – XVIII асрлар усмонли турк адабиёти ва XIX аср ўзбек шеърляти мисолида кўриш мумкин. Ф.Зеҳнийнинг ёзишича, XVI аср феодал жамияти барча соҳаларда қолоқликка юз тутган, айниқса санъат, адабиёт ва илм-фанда фикрий маҳдудлик, саёзлик кучайган эди. Шунинг учун ҳам бу давр форс-тожик шеърлятида май, бода, шароб, соқий, майхона, ринд, маст каби образларга эътибор ҳар қачонгидан кучлироқ бўлган². Бу тамойил соқийномаларда ёрқин аксини топган. Албатта, шеърлятдаги у ёки бу образ мундарижасини реал ҳаёт, инсон тақдирига боғлиқ бўлган ҳақиқатлар белгилайди. Шоир ўз-ўзича исталган гапни образга солавермайди. Бунда у мавжуд воқелик, унда яшаб турган одамлар қараши ва маънавий қизиқишларига суянади. “Шу зайлда давр ва

¹ Фризман Л.Г. Жизнь лирического жанра. – М.: Наука, 1973. – С. 157.

² Зеҳний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тожики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 37.

шароитга қараб поэтик образлар мундарижаси ўзгариб, бойиб боради”¹. И.Ченелига кўра, соқийномаларда қўлланган поэтик образлар воситасида асар мазмунини турли ишоралар билан – яширин тарзда ифода этиш жуда ўнғай. Чунки уларда соқий, май, шароб, базм каби тимсоллар бир неча маъноли бўлиб, шоирнинг мавжуд тартиб-қоидаларга нисбатан ички, рухий исёнини ҳам билдиради². XIX аср ўзбек адабиётида яратилган соқийномалар ҳам ана шунга яқин хулоса чиқаришга асос беради. Бу ҳақда диссертациянинг IV бобида алоҳида тўхталамиз.

Шарқ шеъриятидан таъсирланган машҳур немис шоири Гёте соқийнома жанрига баҳо бериб, шундай дейди: “Соқийнома – соқий ҳақидаги асар бўлиб, унда шоир соқий сифатида чиройли, ёш қаҳрамонни танлайди ва уни энг гўзал сўзлар билан мадҳ этади. Майнинг таъсири ва кўтаринки кайфият шоирдаги бундай илтифотни янада оширади. Энди қаҳрамон унинг энг ишончли, содиқ мусоҳибига айланади. Шоир унда теран тафаккур ва кенг камровли билимни шакллантиришга ҳаракат қилади. Юксак даражадаги ўзаро олижаноблик ва меҳр-муҳаббат бутун асар мазмунини ташкил этади”³.

Дарҳақиқат, ҳаёт гўзалликларидан баҳраманд бўлиш, умрни ғанимат билиш, уни севишга чорлаш соқийнома жанрига хос хусусиятдир. Аксар соқийномаларда бир зум бўлса-да, ҳаёт ташвишларини унутиб, ғам ва кулфатдан халос бўлиш, ҳаётдан лаззатланиш мазмуни устунлик қилади. Шу сабабли, соқийномаларда май ва соқий тавсифи ҳам асосий ўрин эгаллайди.

Май қадимий даврлардан бошлаб Шарқ адабиётида ҳаёт таянчи, дунёнинг қайғу ва аламларидан халос этадиган буюк ҳаётий неъмат тимсоли бўлиб келган. Қолаверса, соқийномаларда май юксак эстетик хусусиятга эга бўлиб, ҳаётсеварлик рамзи ҳамдир. Шу сабабдан бўлса керак, соқийномани рус олими К.Фрейтаг “май ва соқий қасидаси”, профессор Е.Э.Бертельс

¹ Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 127.

² Çeneli İ. Türk edebiyatında saki-nameler // Türk kültürü araştırma Enstitüsü dergisi, 1972 (Mayıs). – S. 427 – 429.

³ Гёте И.В. Собрание сочинений в десяти томах. Том 10. – М.: Литература, 1980. – С. 319 – 320.

“шароб ва муҳаббатни куйловчи асар”, турк адабиётшуноси Т.Мавлавий “соқий ва шаробни мадҳ этиб ёзиладиган шеър” деб баҳолашган¹.

Адабиётшуносликда соқийномага берилган айрим таърифларда у “асосан дунё бевафоликларидан, кундалик турмушдан шикоят”² мазмунида ёзиладиган шеър деб кўрсатиладики, бу соқийнома хусусида бирёқлама қараш бўлиб, жанрнинг туб моҳияти, асосий фикр мезони, ифода йўналишини аниқ ёритиб бера олмайди. Соқийномани фақат умрдан норозилик руҳидаги ёки ўтганларни хотирлаш – ёдном а характеридаги шеър³, деб характеридаш ундаги ҳаётсеварлик кайфияти, хурсандчилик туйғулари, неқбинлик руҳини етарлича баҳолай олмаслик бўлади. Чунки соқийнома жанри мазмунига хос бўлган бош ғоя бу – ҳаёт шодликлари, олам гўзалликларини шарафлашдир.

Т.Кортантамернинг таърифича, соқийнома “соқийга мурожаат йўли билан сархуш этувчи ичимликлар, асосан, май ва шароб ҳамда май базмларига оид барча ашёларни юксак бадиият билан тасвирлайдиган лирик жанрдир”⁴. Адабиётшуносликда соқийномадаги барча тушунча, образ ва тасвирлар, асосан, соқий образи атрофида ўзаро бирлашиши ҳам айтилган⁵. Дарҳақиқат, соқийномаларда соқий ҳар қандай нуқсонлардан холи бўлган ҳаётий бир қаҳрамон, ижодкор тасаввуридаги идеал шахс сифатида тасвирланади. Соқийнома шеърларда соқийдан-да ёркинроқ, гўзалроқ ва таъсирчанроқ қаҳрамон йўқ ҳисоби. Асарнинг барча воқеалар ҳам айнан соқий образи воситасида ёритилади. Шунингдек, соқий ижодкор дунёқараши, онгу шууридаги ўй-кечинмаларни юзага чиқаришда, уларни образли ифода этишда муҳим ўрин тутди. Чунки “соқийномаларнинг моҳиятини ёритиб

¹ Қаранг: Фрейтаг К. Иранский поэт XIV века // Литература Ирана X – XV вв. – М., 1969. – С. 405; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том IV. Наваи и Джами. – М.: Восточная литература, 1965. – С. 88; Mevlevi T. Sakiname // Edebiyat sözlüğü. – İstanbul, 1994. – S. 128.

² Раҳматзод Б. Соқийнома дар адабиёти форси-тоҷики // Садои Шарқ. – Душанбе. Соли 2018. – № 1. – С. 127 – 145.

³ Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсий. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – Техрон: Амири Кабир, 1375 ҳ. – С. 1802.

⁴ Kortantamer T. Sakinamelerin ortaya çıkışı ve gelişimine genel bir bakış // Türk dili ve edebiyatı incelemeleri dergisi. – İzmir: Ege üniversitesi edebiyat fakültesi yayınları, 1983. – S. 81 – 90.

⁵ Karahan A. Sakinameler // Eski türk edebiyatı incelemeleri. – İstanbul, 1980. – S. 118.

берувчи май мажлисларининг тартиб-қоидаларини айнан соқийлар белгилаб берган. Гарчи асосий вазифаси май куйиб тарқатиш бўлса ҳам, соқийлардан мусиқа, адабиёт, тарих, этнография каби балоғат илмларидан яхши хабардор бўлишлари талаб этилган. Шу сабабли, соқий, май ва муҳаббат бу асарларнинг бош мавзудир”¹.

Эрон адабиётшуноси З.Мўътаман ҳам соқийноманинг хамрият шеърлар таъсирида юзага келганини айтиб, бундай ёзади: Соқийномада “шоир соқий ва соғар, кўза ва жом, майхона ва кекса майфуруш, узум ва ток қизи, муҳтасиб ва майдан тавба қилиш, гул фасли ва тавбани бузиш, майпараст ва май базми каби майхўрлик кайфияти билан боғлиқ мавзулардан сўзлайди”². Албатта, соқийнома ижодкор руҳий-маънавий оламини нафақат лирик кечинма, ҳис-туйғу, балки соқий, май, қадах, майхона каби бир қатор реал образлар воситасида ҳаётий тасвирлайдиган бетакрор поэтик жанрдир. Айтиш мумкинки, соқийноманинг рамзий-мажозий олами хамрият шеърларнинг луғат таркиби асосида шаклланган. Аммо хамрият шеърлар тарихий-этнографик характерда бўлса, унга алоқадор тушунчалар соқийномада тасаввуфий маънога эга. Масалан, хамриятда соқий образи май базмларини бошқарувчи кишини англатса, соқийномада у Ҳақ рамзи, руҳоний раҳбар тимсолидир. Шунингдек, хамриятда муғанний май базмларига жонлилик, кўтаринки кайфият олиб кирувчи аниқ бир шахс бўлса, соқийномаларда илҳом берувчи, Ҳақ йўлига кирган солиқ қалбини илоҳий сир-асрордан хабардор этувчи сифатида ҳам талқин этилган.

Мумтоз шеърятда тасаввуфий образ, тимсол ва тушунчаларнинг ўрин топиши поэтик жанрлар таракқиёти, шунингдек уларнинг мазмун-моҳияти, ифода тарзига ҳам сезиларли таъсир ўтказди. Ислом дини ғоялари, мусулмон ахлоқи тамойиллари, қолаверса тасаввуф таълимоти Шарқ халқлари маънавий

¹ Интернет маълумоти: Saki-name // www.edebiyadvesanatakademisi.com/divan-nesri-mesnevi-tarih/divan-edebiyatinda-sakinameler-ve-sairleri-1200.aspx (21.09.2019)

² Мўътаман З. Шеъри адабий форсий. – Техрон: Тобиш, 1332 х/ш. – С. 144 – 145.

ҳаёти, руҳий дунёсининг ўзгариши, моддий борлиққа муносабати, жамият ва турмуш маданиятини белгилашда муҳим омил бўлдики, бу адабиётда, айниқса шеърятда ўз аксини топди. Бунинг бир исботи соқийнома жанридир. Тасаввуф адабиётида соқийномага доир образлар “узум майи – Оллоҳни эслаш (зикр), соқий – Ҳақ рамзи, май базми эса бирлик, ягоналик, яъни тавҳид”ни тамсил қилади¹. Шу сабабли, Ш.Сўфиев уни “хамрият асосида юзага келган тасаввуфий мазмундаги поэтик жанр” деб баҳолаган². Рус олимаси Н.Ю.Чалисовага кўра, соқийноманинг “қатъий жанр формуласи шундай: Шоир соқийга май қуйиш илтимоси билан мурожаат қилади, унинг ҳар бир мурожаатидан сўнг май ёки шаробнинг сифатлари ва ичувчига ижобий таъсирлари баён қилинади, шунингдек инсон ҳаётининг ўткинчилиги ва тақдир билан баҳслашиш бефойда экани хусусида баҳс юритилади. “Соқий, май келтир” шаклидаги лирик қолиплар (асосан, илк байтларда учрайди) муҳим вазифа бажариб, асар матнини ўзига хос бандларга ажратади. Шарқ мумтоз шеърятининг мазкур шакли хамрият жанри асосида шаклланиб, кейинчалик фалсафий, дидактик ва тасаввуфий мазмунларнинг уйғунлигини ифода этган мукаммал шеърӣ жанр сифатида шуҳрат тутди³. Тўғри, соқийномаларда соқий, май, шаробни таърифлаш орқали кенг камровли ижтимоий, ҳаётӣ масалалар ва ирфонӣ, фалсафӣ фикр-туйғулар акс эттирилади. Шу жиҳатдан, уларда соқий ва май билан боғлиқ образлар ички, ботинӣ маънога ҳам эга. Бироқ соқийномалар учун зулмаънайн ҳодисаси – зоҳирӣ ва ботинӣ маъноларнинг ўзаро бирлашуви, уйғунлашуви хос хусусиятдир. Т.Кортантамернинг қуйидаги таърифи ҳам бу фикрларимизни қувватлайди: “Соқийга мурожаат ила сархуш этувчи ичимликлар, яъни шароб ва май, шунингдек, май базмларини шарафлаш,

¹ Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com>2011/12 (08.09.2016)

² Сўфиев Ш. Об одном литературном нововведении Низами Гянджеви // Иран-наме, 2013. – № 4. – С. 250 – 276.

³ Чалисова Н.Ю. Вино – великий лекарь. К истории персидского поэтического топоса // Вестник РГТУ, 2011. – №2 (63). – С. 148.

ундаги одат ва тушунчаларни ҳам дунёвий, ҳам ирфоний мазмунда ифода этиш Низомийдан бошлаб соқийнома деб юритилади”¹.

Демак, соқийнома жанри ҳақидаги умумий чизгиларни қуйидагича ифодалаш мумкин: соқийнома бевосита соқий, баъзан аёқчи, мутриб ёки муғаннийга мурожаат билан бошланади. Соқийномаларда бу образлар, асосан, кўчма, рамзий маъноларни ифодалаб, шоирнинг ички кечинмалари, маънавий-руҳий олами ва моддий борлиққа муносабатини юзага чиқаришда ниҳоятда муҳим ўрин тутди. “Соқие”, “кетур, соқий”, “кел-эй соқий”, “аё, соқий”, “эй, соқий”, ”соқий”, “соғарчи”, “аёқчи”, “қадахчи”, “сунғучи” каби хитоблардан сўнг, одатда, навбатдаги мисрада “қуй”, “тут”, “тўлат”, “бер”, “узат” буйруқ сўзлари такрорланиб, ўзига хос ритм ва оҳангдорликни ҳосил қилади, шунингдек ўқувчида эстетик завқ уйғотиб, эмоционал таъсирчанликни оширади; адабиёт тарихида яратилган дастлабки соқийномалар гарчи арузнинг мутақориб баҳрида, маснавий шаклида ёзилган бўлса ҳам, мумтоз шеъриятда уларнинг турли вазн ва шеърий шакллардаги намуналари ҳам учрайди; соқийнома ўзига хос шеърий қурилиш – композиция, яъни бандлар тизимига эга бўлиб, уларни соқийга мурожаатлар поэтик занжир сифатида бир-бирига боғлаб туради; айнан поэтик ундалма – соқийга хитоб усули мазкур жанрнинг муҳим специфик белгиси саналади, соқийнома жанрининг луғат таркибини соқий, аёқчи, қадахчи, сувчи, соғарчи, соғаркаш, идишчи, сунғучи, қадахпаймо, муғанний, мутриб, пири муғон, пири хаммор, пири майхона, пири майкада, пири дайр, пири харобот, муғ, муғбача, раз қизи, ток қизи, харобот аҳли, қадах, жом, соғар, аёғ, пиёла, паймона, булбула, синиқ сафол, май, шароб, бода, хамр, мусаллас, чоғир, бўза, саҳбо, сабуҳий, узум суви, раз қизи, майхона, майкада, майхона кунжи, харобот, вайрона, ринд, авбош, лоуболи, қаландар, абдол, фақир, дарвеш, майхўр, маст,

¹ Kortantamer T. Sakinamelerin ortaya çıkışı ve gelişimine genel bir bakış // Türk dili ve edebiyatı incelemeleri dergisi. – İzmir: Ege üniversitesi edebiyat fakültesi yayınları, 1983. – S. 81 – 90.

мастона, майпараст, майхора, майнўш, сармаст, қадахчаш, қадахнўш, соғаркаш, бодапараст, боданўш, дурднўш, журъакаш, журъанўш, бодаошом, дурд, куйқа, саркут, журъа, томчи, қатра, хум, куп, сабу, суроҳи, кўза, шиша, бат, ибриқ, кишти, базм, мажлис, давра, қурултой, йиғин, нуқл, газак, куй, нола, кўшиқ, раққоса каби қатор образ, тимсол ва тушунчалар ташкил қилади. Уларнинг ўзига хос ташбеҳу қиёслар билан ифодаланиши жанрнинг бадиий мақомини янада оширади. Шунингдек, соқийномаларда моддий тушунчалар, реал ҳаётининг манзаралар, май базмларидаги урф-одатларни юксак пафос билан тасвирлаш орқали шоир яшаган тарихий давр ва замоннинг турли масалалари, жамиятнинг тартиб-қоидаларига эътибор қаратилади, ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, маърифий, ирфоний мавзулардан баҳс юритилади.

Хуллас, юқоридаги фикрларни умумлаштириб, соқийнома жанрига қуйидагича таъриф бериш мумкин: *Соқийнома – соқийга мурожаат билан бошланган бир неча мустақил бандларнинг зоявий-бадиий жиҳатдан ўзаро боғланиб, турли вазн ва шеърининг шаклларида ёзиладиган, ахлоқий, ижтимоий, ирфоний ва маърифий фикр-туйғуларни ифода этувчи, инсонни некбинликка чорлаб, моддий дунё ҳам-ташвишлари, ҳасрату аламларини енгиб ўтишига илҳомлантирувчи, ҳаётга фавқулодда яқин, воқелик нафаси уфуриб турган адабий жанрдир.*

Кўринадики, соқийнома жанри мазмун-моҳияти, ўзига хос лирик композицияси, шаклий белгилари, ритмик характери, семантик структураси, стилистик табиати, бадиий-эстетик вазифаси, лирик қаҳрамон ахлоқий қиёфаси, образ ва тимсоллар олами, ифода йўсини каби қатор хусусиятлари билан мумтоз шеърининг поэтик жанрлар силсиласида ниҳоятда муҳим ўрин тутди. Шу билан бирга, маснавий, таржеъбанд, ғазал, рубоий каби бир қатор шеърининг жанрлар ва мусамматнинг бир неча шаклларидаги шеърининг тадрижи ҳамда тарихий тараққиётга соқийнома алоҳида таъсир кўрсатди.

1.2. Соқийноманинг тараққиёт босқичлари

Мумтоз шеърятда соқийнома жанрининг юзага келиши, энг аввало, май ва унга доир образларнинг Шарқ халқлари ижтимоий-маиший турмуш маданияти, маънавий-руҳий дунёси, шунингдек мифологик, диний тушунча ва тасаввурларидаги ўзига хос ўрни ҳамда аҳамияти билан узвий боғлиқдир. Илмда ҳам соқийноманинг шаклланиши учун шароб, майхона, қадах каби образлар, базми жамшидлардаги муайян тартиб-қоидалар ҳамда соқийнинг зиёфатда йиғилганларни шарафлаб айтган қадах сўзлари муҳим босқич бўлгани айтилади¹. Демак, май ва майхўрлик кайфиятининг пайдо бўлиши, улар билан алоқадор турли урф-одатлар, уларнинг шеърятга кириб келиши, ривожланиш босқичлари ҳақида тўхталмасдан туриб, соқийнома жанрининг тарихий тараққиёти хусусида фикр юритиб бўлмайди².

Баъзи олимларнинг фикрича, соқийноманинг илк намуналари бу қадимги араб шеърятдаги соқий ва май мажлислари тавсифланган хамриятлардир³. Айтиш ўринлики, соқий калимаси ҳам арабча саққо⁴ сўзидан ҳосил қилинган бўлиб, мешкоблик қилиш маъносини англатган⁵. Турк олими Т.Ўнайнинг кўрсатишича, дастлаб диний маросимларда

¹ Қаранг: Çeneli I. Türk edebiyatında saki-nameler // Türk kültürü araştırma Enstitüsü dergisi, 1972 (Mayıs). – S. 427 – 429.

² Шарқ мумтоз адабиётида май мавзуидаги шеърларнинг пайдо бўлиши, хусусан, араб, форс-тожик ва туркий адабиётдаги май тавсифига бағишланган шеърлар ва уларнинг тарихий тараққиёти ҳақида кенгрок маълумот олиш учун қаранг: Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз шеърятда риндона маъно ва лирик қахрамон характери: филол.фан.бўй.фалс.докт. ...дисс. – Тошкент, 2017. – 148 с.

³ Қаранг: Крачковский И.Ю. Вино в поэзии аль Ахтала // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 425 – 426; Canım R. Türk edebiyatında sakinameler ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – S. 121; Bencheikh J.E. Khamriyya // The Encyclopedia of islam. New edition. – Vol. IV. – Leyden, 1997. – P. 998 – 1009.

⁴ Изоҳ: Алишер Навоий шеърятда ҳам саққо сув тарқатувчи, сув берувчи киши маъноларида ишлатилган:

Қайси гул базминки суға, йўкса елга бермади,

Бу чаманда то булут саққо, сабо фаррош эрур.

(Алишер Навоий. ТАТ. 10 томлик. I том. Ғаройиб ус-сиғар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б. 169.)

Мешкоблик, мироб ёки сувчилик туркий халқлар давлатчилиги тарихида ҳам олий мансаб саналган. Адабиётшунос Қодиржон Эргашевга кўра, шоҳлар ҳузуридаги базми жамшидларни бошқариш, сарой аҳлини сув, шароб, шарбат ва турли ичимликлар билан таъминлаш, май мажлисларида шоҳга қадах тутиш ҳам ана шу мансаб эгаси – амир (бек)нинг зиммасида бўлган. Темурийлар даврида улар сувчи деб ҳам юритилган. Олим ўз фикрининг исботи сифатида Навоийнинг қуйидаги байтини кўрсатади:

Шоҳ базмида қадах тутқучи,

Мир Дарвеш Муҳаммад сувчи.

Қаранг: Эргашев Қ. Огаҳий ҳаёти ва фаолиятига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил. – № 5. – Б. 13 – 17.

⁵ Porlatır İ. Osmanlı türkçesi sözlüğü. – Ankara, 2006. – S. 1447.

(айниқса, муҳаррам ойи байрамида) халққа сув тарқатиб, тўпланган пулни хайрия ишларига сарфлаган кишиларни саққолардан фарқлаш учун уларга соқий¹ номи берилган². Аста-секин соқий дейилганда сув ва шароб улашувчилар назарда тутилган³. Дастлаб мешкоб мазмунини ифодалаган соқий хамриятларда шаробхўрлик базмларида хизмат қилувчи, ҳатто султонларнинг айш-ишрат мажлисларини бошқарувчи киши сиймосини акс эттирган. Араб шоири Ал-Ахталнинг хамрият шеърларига алоҳида тўхталган машҳур шарқшунос олим И.Ю.Крачковский уларда соқий бошида гулчамбар, кулоқларида балдоқ, оқ ҳарир либос кийган, қизил танли гўзал қиз суратида тасвирланганини ёзади⁴. Бошқа бир араб шоири Алкакийнинг куйидаги шеърда эса, соқий форс йигити қиёфасида гавдалантирилган:

*...Мен ҳозир май базмидаман, бу ерда муסיқа садоари янграйди,
Бу ерда олтиндек товланувчи шароб кишининг ақлини шоширади.
Чиройли ва қимматбаҳо кийимлар кийган ёш форс йигити
Қуёшдай порлаётган идишдан уни қадаҳларга қуяди⁵.*

Б.Я.Шидфарга кўра, май, қадах, май сотувчиси, соқий ва қувнок дўстлар давраси – хамриятларнинг турғун образлари бўлиб, ал-Аъша⁶, Имрул Қайс, Тарафа Абдулбакр, Лабид Робия, Амр ибн Қулзум, Антарий Шаддод,

¹ Изоҳ: “Ўзбек тилининг этимологик луғатида” кўрсатилишича, соқий – бу арабча сўз saqin шаклига эга, ўзбек тилига чўзиқ а унлисини а унлисига, i унлисини ий товуш бирикувига алмаштириб, сўз охиридаги n қисмини ташлаб қабул қилинган: saqin – сақий (соқий); кўп маъноли saqa феълининг “ичирди” маъноси билан ҳосил қилинган. I боб аниқ нисбат сифатдоши бўлиб, асли “ичирувчи” маъносини англатади, кейинчалик “май қуювчи”, “косагул” маъносини англатиш учун ишлатилган. Қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II жилд. – Тошкент: Университет, 2003. – Б. 391.

² Қаранг: Kuzubaş M. Sakiname. – Samsun: Etut yayınları, 2009. – S. 10.

³ Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсий. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – Техрон: Амири Кабир, 1375 х. – С. 1852.

⁴ Крачковский И.Ю. Вино в поэзии аль Ахтала // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 429.

⁵ Қаранг: Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв). – М.: Наука, 1974. – С. 33.

⁶ Изоҳ: Илмда айтилишича, хамрият шеърларнинг илк боскичида араб шоири Ал-Аъша (570 – 630) ижоди сезиларли ўрин тутди. Шоир қасидаларининг етакчи мавзуларидан бири май ва майхўрлик давраларини шарафлаш бўлиб, уларда ҳаётий лаззатлар, хурсандчилик туйғулари ифода этилган. Шунга асосан, Ал-Аъша кадимги араб шеъротида хамрият жанрининг асосчиси, деб ҳам юритилади. Қаранг: Фильштинский И.М. История арабской литературы. V – начало X века. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – С. 106.

Ҳорис Ҳиллиза каби шоирлар ижодида ҳам улар алоҳида мавқе эгаллаган¹. Ислом дини кириб келгач, бундай шеърлар деярли унутила бошланган эди. Аммо умавийлар ҳукмронлигининг охириги йилларида ва аббосийлар даври шеъриятида уларга эътибор яна кучайган². Исломдан олдинги даврларда май мавзуига диққат қаратмаган араб шоирлари ҳам унинг маст қилувчи ичимликларни тақиқловчи қароридан сўнг, ўз ижодларида айни мавзудаги шеърларга кенг ўрин беришган. Бунинг бир сабаби – шеърятда май шахсининг руҳий-маънавий эркинлигини кўрсатувчи мажозий образ мақомига юксалганидир³. Шу тариқа, умавийлар ва аббосийлар ҳукм сурган вақтларда май мавзуидаги шеърларнинг хамрият деб номланган махсус жанри юзага келган.

Бир қатор олимларнинг кўрсатишича, Шарқ адабиётида май мавзуига эътибор форсий шеърятдаги “қасидаи хамрия”, яъни хамрия қасидалардан бошланган⁴. Таниқли адабиётшунос А.Ҳайитметов ҳам май мавзуи форс-тожик тилида гаплашувчи халқларнинг исломгача бўлган зароастризм дини ва урф-одатлари билан боғлиқ эканини ёзади⁵. Р.Орзибековга кўра, “соқийномалар дастлаб араб, сўнгроқ форс адабиётида пайдо бўлиб, май ва мусиқани шарафловчи, қасидавий услубга мойил “хамриялар” заминида шаклланиган⁶. Бу фикрларда ҳам асос бор, албатта.

Шарқ адабиётида май ичимлиги ва майхўрликнинг пайдо бўлиши ҳақида бир қатор афсона ва ривоятлар мавжуд. Уларнинг аксариятида май ва шаробнинг Эронда тайёрлангани айтилади. Жумладан, машҳур юнон

¹ Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв.). – М.: Наука, 1974. – С. 33.

² Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2006. – S. 83.

³ Yerdelen C. Saki-name // Azmi-zade Haleti. Saki-name. – Erzurum, 1998. – S. 34.

⁴ Қаранг: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – 556 с; Мусулмонкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X – XV вв.) – М.: Наука, 1989. – 238 с; Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X – XIV века). – М.: Наука, 1989. – 221 с.

⁵ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б. 150.

⁶ Орзибеков Р. Соқийномаларнинг жанр-услуб хусусиятларига доир / Адабиёт ва ҳаёт (илмий асарлар тўплами). – № 6. – Самарқанд, 1980. – Б. 50 – 62.

тарихчиси Геродотнинг “Тарих” асарига киритилган “Тўмарис” ҳақидаги афсонада ҳам бу ичимликларнинг Эрондан келтирилгани кўрсатилган. Унда ёзилишича, маст қилувчи ичимлик нималигини ҳали билмаган Тўмариснинг ўғли Спарганис ва унинг йигитлари форс қўшини томонидан қўйилган тузок – майхўрлик оқибатида душмандан енгилган¹. Беруний ҳам “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида “кисро (эрон)ликлар ҳар бир кун учун райҳон ва гулларнинг бир турини ва мунтазам ичиб келинаётган шаробнинг бир хилини ўз олдиларига қўйилишини расм қилган эдилар”², – деб ёзади. Шунингдек, араб халқлари ҳам ўзлари ном берган қадимий ойлардан бирини “нотил” деб аташган. Бу арабчада “маст қилувчи ичкилик ўлчовини англатган. Араблар бу ойда ҳаддан ташқари кўп” шароб истеъмол қилганлар ва “нотил” атамасини кўп ишлатганлар”³. Шунга ўхшаш маросим ва урф-одатлар қадимги туркийлар орасида ҳам учрайди. Ўтмишда сўғд халқларининг Аши-х-ида ойининг ўн саккизинчи кунида ўтказиладиган “Бабахвара” (“Бомихвара”) номли байрами машҳур бўлган. Бу сўзнинг маъноси эса, “узумдан сиқиб олинган тоза, тиниқ ширани ичиш” демакдир⁴. Кўринадикки, узум ва майнинг ҳаётбахшлик фазилатларини улуғлаш туркийларда ҳам узоқ ўтмишга эга.

Бу каби ривоятларда ҳам озми-кўпми ҳақиқат бор, албатта. Ҳар қандай даврларда май адабиётда ғам-қайғуни маҳв этувчи, кишига қувонч, шодлик ва кўтаринки кайфият улашувчи ўзига хос ҳаётсеварлик рамзи саналган. Бундан салкам уч минг йил илгари яратилган зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”да ҳам бу фикрларнинг исботини кўриш мумкин:

Сигинаман бахт-шодлик ҳаққи,

Бор овозда дуо қиламан.

Ибодатлар келтирадирман

¹ Геродот. История в 9-ти кн. – М.: Издательство АСТ, 2001. Том I. – С. 138.

² Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I том. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 80.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 96.

⁴ Кўрсатилган китоб. – Б. 279.

Қўл етмас ул Ҳуварнога мен.

Хаоманинг шарбати билан

Эъзозлайдирмиз

Етиб бўлмас ҳамда илоҳий

Ҳуварнони биз...¹

Манбаларда кўрсатилишича, “хаома” аслида оташпарастрларнинг курбонлик маросимлари учун махсус ўстирилган, тутуни ўткир хид таратувчи, кайф берувчи ўсимлик саналган. Бу ўсимликнинг сиқиб олинган суви сигир сути билан аралаштирилиб, ундан маст қилувчи ичимлик тайёрланган. Унинг номи ҳам “хаома” деб юритилган². Юқоридаги шеърӣй парчада тилга олинган ичимлик – “хаома шарбати” кишига ҳаётӣй лаззат ва илоҳӣй завқу шавқ бағишловчи поэтик тимсол сифатида тавсифланган.

Албатта, “Авесто”да аксини топган бундай тушунча ва қарашлар ҳам май мавзуидаги шеърларнинг пайдо бўлиши ва кейинги тараққиётида муҳим ўрин тутган. Айрим маълумотларга кўра, “қайноқ шарбат” маъносини англатган май сўзи ҳам аслида “Авесто”даги мадҳ сўзидан пайдо бўлган³. Озарбайжон олимаси Ф.Азизованинг ёзишича, аббосийлар даврида араб халифалари сосоний ҳукмдорларнинг урф-одатлари, байрамлари, шоҳона базмлари ва уларда ижро этилган куй-қўшиқларни қайта жонлантириш орқали “Авесто”да тасвирланган анъаналарни давом эттирганлар. Шаробхўрлик кечаларида куйланган мадҳиялар бевосита “Авесто”даги хаома култи билан боғлиқдир. Май мавзуи ифодаланган шеърӣй жанр – “хамрийят” калимасининг асоси араб тилидаги “хамара”

¹ Авесто. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 220.

² Қаранг: Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. – М.: Восточная литература, 2004. – С. 158; Маковельский О. Авеста. – Баку: АН, 1960. – С. 113; Снесарев Г. П. Релекты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С. 108; Алибайзод Э. Озарбайжон адабиёти тарихи (энг қадимги даврлар). – Баку, 2009. – Б. 314-319; Интернет маълумоти: [pdf] Modi J.J. Naoma in the Avesta // Journal of the Anthropological Society of Bombay, 1904. No 7 // www.crossasia-repository.ub.uni-heydelberg.de (23.05.2016).

³ Интернет маълумоти: Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com (08.09.2016)

сўзидан олинган бўлиб, у бевосита “хаома” таъсирида ҳосил бўлган. Аслида “хамара” ва “хаома” сўзларининг маъноси бир хил – “май тайёрлаш” демакдир¹. Асосан, мажозий маъноларни ифодалаб, кишида кенг дунёқараш, теран фикр уйғотувчи, ҳаётий лаззат ва илоҳий завқу шавқ бағишловчи рамзий образ сифатида тавсифланган “хаома шарбати”ни мумтоз шеърятдаги май тимсолининг илк кўринишларидан бири сифатида ҳам кўрсатиш мумкин.

Ф.Зеҳнийнинг фикрича, соқийнома характеридаги шеърлар ҳам илк бор форс-тожик шеърятда учрайди ва уларнинг дастлабки намуналари Рудакий ҳамда унинг издошлари ижодида келтирилган². Бу жиҳатдан, айниқса, Рудакийнинг “Май онаси” (“Модари май”) қасидаси алоҳида ажралиб туради. Унда узум майининг тайёрланиши, май ичиш таомили, май базми, Наврўз ва Меҳржон байрамлари ҳақида тарихий-этнографик маълумотлар, шунингдек, амир Абу Жаъфар мадҳи, шоирнинг давр, замон ва давр аҳли ҳақидаги ҳаётий-фалсафий, маънавий-ахлоқий фикр-қарашлари ҳам ўз аксини топган. Шунга кўра, олима Рудакийнинг мазкур қасидаси форс-тожик адабиётида соқийнома жанрининг яратилиши учун асос бўлганини алоҳида таъкидлайди³. Қасиданинг муқаддима қисми (у 21 байтни ташкил қилади. – М.А) этнографик мазмунда бўлиб, унда узумнинг токдан узилишидан бошлаб, май ҳолига келтирилиб, то истеъмол қилгунча амалга ошириладиган барча юмушлар ўзига хос бадий воситалар орқали батафсил тасвирланган. Ташхис, яъни шахслантириш санъати шоир фикр-туйғуларини янада жонли ва ҳаққоний ифодалашга имкон берган. Чунончи,

Шаробнинг онаси қилингач қурбон,

Боласи олиниб, солинар зиндон,

Онани боладан ажратиб бўлмас,

¹ Азизова Ф. Арабизированные авторы в эволюции арабской классической поэзии. – Баку: Элм, 2009. – С.101.

² Зеҳний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тожики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 11.

³Кўрсатилган китоб. – Б. 9.

То эзиб жисмидан олинмаса жон¹ (тарж. бизники – М.А).

Қасидада май тайёрланишини тасвирлаш ўзига хос бадиий усул ёки бир восита бўлиб, бу орқали олам ва одам қисмати, жамият ва инсон тақдири билан боғлиқ ижтимоий-фалсафий қарашлар ифодаланган. Шоир муқаддимада май тайёрлаш жараёнининг аллегорик тасвирини келтирган. Мазкур лирик парча мазмуни ва композициясига кўра қасиданинг умумий структурасидан ажралиб туради. Шу сабабли, З.Мўътаман форс-тожик шеъриятида соқийномаларнинг пайдо бўлишига замин яратган шеърлар қаторида Рудакий қасидасининг муқаддима қисмини ҳам кўрсатиб ўтган². А.Мирзоевнинг бу борада фикри бошқачароқ, яъни “Май онаси” қасидаси билан форс-тожик шеъриятида хамрия шеърларга эътибор яна кучайди, Марвазий ва Манучехрийларнинг май мавзуидаги шеърлари таъсирида эса соқийномаларнинг яратилиши учун мустаҳкам адабий замин ҳозирланди³. Дарҳақиқат, Рудакийнинг издошлари Марвазий, Манучехрий, Масъуд Саъд Салмон, Фаррухийлар ижодида ҳам “Қасидаи хамрия”, яъни “Май қасида”лари мавжуд. Р.Орзибековнинг кўрсатишича, “бундай асарларга хос уч элемент – май, мусиқа ва севги мадҳи кейинчалик соқийномаларнинг поэзиянинг мустақил жанрларидан бири сифатида шаклланишига таъсир кўрсатган”⁴.

Шунингдек, шайхур-раис Абу Али ибн Синонинг май мавзуидаги шеърларида май тимсоли орқали оламнинг гултожи бўлган инсонни қадрлаш, бу дунёнинг шодликларини ғанимат билиш сингари юксак инсоний фикр-кечинмалар акс эттирилган. Ибн Сино ўзининг соқийнома мазмунидаги бир рубоийсида майни “ойинаи нури жаҳон”, яъни жаҳоннинг тиниқ ойнаси деб таърифлайди. Шоир у билан кўнгилни “мусаффо” айлани истаб, бунинг учун соқийдан “журъат қадаҳи” беришини сўрайди:

¹ Осори Рўдаки. – Сталинобод: Нашрдавтожик, 1958. – С. 247.

² Мўътаман З. Шеъри адабий форсий. – Техрон: Тобиш, 1332. – С. 145.

³ Мирзоев А.М. Рудаки. Жизнь и творчество. – М.: Наука, 1968. – С. 48 – 49.

⁴ Орзибеков Р. Соқийномаларнинг жанр-услуб хусусиятларига доир / Адабиёт ва ҳаёт (илмий асарлар тўплами). – № 6. – Самарқанд, 1980. – Б. 51 – 62.

Соқий, қадаҳи журъати жонинг қайда?

Ул ойнаи нури жаҳонинг қайда?

Сун менгаким, кўнглимни мусаффо этайин,

*Тақвони шикаста айлагонинг қайда?*¹

Кейинчалик Умар Хайём “фалсафада Ибн Синонинг содиқ шогирди бўлганидек, май образини поэзияга киритишда ҳам устози изидан боради ва унинг фикрларини ривожлантиради”². Хайём рубоийларида кўза ва кўзагар, май ва майхона, жом ва қадаҳ, соқий ва муғанний каби тимсоллардан кенг фойдаланади. Булар орқали шоду хуррам яшашга интилиш, шунингдек, табиат ва жамият ҳодисаларининг доимий ўсиш, ўзгаришда экани, эскининг йўқ бўлиб, янгининг пайдо бўлиши, бордан йўқ, йўқдан бор бўлмаслиги каби фалсафий қарашлар ўз ифодасини топган. Буни шоирнинг мўъжаз соқийнома дейишга арзигулик рубоийларида кўриш мумкин. Чунончи:

Соқий, гулу кўкат ҳозир кўп қувноқ,

Билки, бир ҳафтада у бўлур тупроқ.

Май ич, гул тер, кўзни юмиб-очгунча,

*Гул ерга тўкилур, қовжирар ўтлоқ*³.

Хайёмона оҳанглар Нажмиддин Кубро, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий сингари форс-тожик шеърятининг етук намояндалари ижодига ҳам чуқур кириб борди. Хайём рубоийларида қўлланган тимсоллар, уларда ифодаланган ғоя ва мазмунлар, айниқса, форс-тожик шеърятининг буюк санъаткори Ҳофиз Шерозий ижодида ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Шу сабабли, машҳур рус олими А.Кримский уни “форс-тожик шеърятининг Анакреонти” деб таърифлайди⁴. “Ҳофиз ғазалларидаги ишқ-муҳаббат, май, риндлик мавзулари бир-бирини тақозо

¹ Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дoston. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 34.

² Шомухамедов Ш. Гуманизм – абадийлик ялови. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – Б. 143.

³ Умар Хайём. Умр қарвони (Тўплаб нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 19

⁴ Крымский А. Персидские лирики X – XV вв. – М., 1916. – С. 19.

килади ва бир-бирини тўлдиради”¹. Шоирнинг соқийнома мазмунидаги шеърларида ҳам улар воситасида ҳаётсеварлик туйғулари ўз ифодасини топган. Чунончи,

*Эй соқий, бода нури-ла порлат шу жомимиз,
Созанда, чал, жаҳоннинг иши бўлди ромимиз².*

Илмда Шарқ адабиётида яратилган дастлабки соқийнома ва унинг муаллифи хусусида ҳам турли-туман қарашлар мавжуд. Жумладан, Эрон олими А.Мунзавийга кўра, форс-тожик шеърлятидаги илк соқийнома Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида келтирилган. Дарҳақиқат, соқийнома характеридаги байтлар ва шоҳона май базмларини тасвирлаш Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида кенг ўрин эгаллайди. Достондаги ҳеч бир йиғин, шоҳларнинг базмлари, шунингдек қаҳрамонларнинг жанг олдида руҳиятни кўтариш ёки жангдан сўнг, ғалабани нишонлаш мақсадида уюштирган зиёфатлари май иштирокисиз кечмайди³. Асарда соқийга мурожаат билан бошланган байтлар, асосан, достон қаҳрамонларининг шиддатли жанг тасвирлари, оғир ҳаёт синовлари, машаққат ва хатарга тўла саёҳатларидан сўнг ўқувчига енгиллик бериш мақсадида келтирилган. Бу орқали шоир бир дақиқа бўлса-да, ҳаёт лаззатидан баҳраманд бўлиш, бу оламнинг ўткинчи ҳою ҳавасларидан узоқлашиш каби мазмунларни ҳам ифода этган. Чунончи, асар қаҳрамонлари Рустам ва Сухробнинг шиддатли жанг манзарасидан сўнг, шоир бундай дейди:

*Энди, соқий, чорла базм қурайлик,
Май ила дилимиз догин ювайлик⁴.*

Шу сабабли, А.Мунзавий “Шоҳнома”даги соқий, майхўрликдан сўз юритилган мисраларни жамлаб “базмий соқийномалар” деб баҳолаган¹.

¹ Шомухамедов Ш. Ҳофиз Шерозий. – Тошкент, 1965. – Б. 61.

² Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари (Тўплаб нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов). – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 38.

³ Қаранг: Розенберг Ф.А. О вине и пирах в персидской национальной эпосе // Сборник музея антропологии и этнографии при Российской академии наук. Том V. – Петербург, 1918. – С. 375 – 394.

⁴ Фирдавсий. Шоҳнома. Танланган достонлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б. 224

Маълумки, Низомийнинг “Искандарнома” достони Фирдавсий “Шоҳнома”си таъсирида ёзилган. Балки шу боисдан ҳам унда соқийга мурожаат билан бошланган байтлар кўплаб учрайди. Улар илмда форс-тожик шеъриятидаги илк соқийнома дейилган². Қазвиний ҳам ушбу жанрнинг асосчиси сифатида Низомийни кўрсатган³. Шунини ҳам эслатиш жоизки, “Майхона”га танлаб киритилган байтлар дoston бобларининг муқаддимасида қўлланиб, ўқувчини асар воқеаларига олиб кириш ва кўтаринки кайфият бағишлаш учун хизмат қилган. Шунинг учун танлашда фарқланишлар бўлиши табиий. Ф.Зехний “Искандарнома”даги 196 байтни соқийнома ва 56 байтни муғаннийнома (жами 250 байт) деб қайд этадики, тазкирада кўрсатилган байтлар миқдорига бу мувофиқ келмайди⁴. Т.Кортантамер эса, унинг 98 байтини соқийнома ва 48 байтини муғаннийнома (жами 146 байт) деб баҳолаган⁵.

Ё.Исҳоқовнинг ёзишича, бу каби байтлар дoston бобларининг мазмуни билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабабли, “уларни асар матнидан узиб олиб, бирин-кетин қўйиш сунъийликдан иборат”⁶. “Мазкур терма байтлар соқийнома матни ифодаладиган мазмун ва ҳис-туйғуни тўла ёритиб бера олмайди”⁷. Мустақил соқийномалар яратилиши учун асос бўлган бундай байтларни М.Шафъ “соқийномаи фи-л-жумла” (тизма тарзидаги соқийнома), Ё.Исҳоқов “соқийнома типидagi байтлар”, Ф.Зехний эса,

¹ Мунзавий А. Соқийномаи хатти. – Техрон, 1339 х/ш. – С. 19 – 20.

² Зехний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тожики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 11.

³ Изоҳ: Эрон адабиётшуноси М.Маҳжубнинг ёзишича, форс-тожик адабиётида соқийга мурожаат билан бошланган байтлар дастлаб Фаҳриддин Гургоний ижодида учрайди. Олим Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” достони ва Гургонийнинг “Вис ва Рамин” асаридаги соқийга мурожаатларнинг ўзаро яқин эканини қайд этади. Ш.Сўфиевга кўра, бу иккала шоирнинг асарларидаги соқийга мурожаатлар бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Соқийнома жанрига хос мурожаат усули, яъни “кел-эй соқий” (биё, соқий) поэтик ундалмаси форс-тожик адабиёти тарихида илк бор Низомий ижодида учрайди. Қаранг: Суфиев Ш.З. Саки-наме в системе персоязычной литературы XVI – XVII веков. – Душанбе: Дониш, 2011. – С. 55.

⁴ Қаранг: Зехний Ф. Кўрсатилган китоб. – Б. 6.

⁵ Kortantamer T. Sakinamelerin ortaya çıkışı ve gelişimine genel bir bakış // Türk dili ve edebiyatı incelemeleri dergisi. – İzmir: Ege üniversitesi edebiyat fakültesi yayımları, 1983. – S. 81 – 90

⁶ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 88.

⁷ Микашавидзе М.Ш. Авторские отступления в поэмах Низами Гянджеви: Авторефер. на соис. ...канд.филол.наук. – М., 1988. – С. 6.

“муқаддима байтлар” (“сарбайт” – М.А.) деб номлашган. Ҳақиқатан ҳам, “Искандарнома”да қўлланган соқийнома мазмунидаги байтлар мазкур жанрнинг дастлабки унсурлари бўлиб, унинг юзага келиши ҳамда мумтоз адабиётда тараққий этишига ҳисса қўшган. Эрон адабиётида яратилган соқийномаларни тўплаб нашрга тайёрлаган Аҳмад Гулчини Маонийга кўра, Шарқ шеърлятида дастлабки соқийнома характеридаги шеърлар муаллифи Фаҳриддин Гургонийдир¹. Муҳаммад Жаъфар Маҳжуб ҳам бу борада у билан ҳамфикр². Бироқ соқий, мутриб ва муғаннийга хитоб билан бошланган айрим байтлар нафақат Фаҳриддин Гургоний, балки Абу Абдуллоҳ Рудакий, Манучехрий Домғоний, Фаррухий Сейистоний, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём каби форс-тожик шоирлари ижодида ҳам учрайди. Форс-тожик шеърлятида соқийноманинг дастлабки намунаси эса, Низомийнинг “Лайли ва Мажнун” достони таркибидаги 16 банд 136 байтдан иборат маснавийсидир³. Унга “Баъзи ўтган яқинларимни ёд айламак” деб сарлавҳа қўйилган. Ижтимоий-фалсафий мазмундаги ушбу асарда умрнинг ўткинчилиги, оламнинг бевафолиги, замон ва замон аҳлидан шикоят каби масалалардан баҳс юритилган. Озарбайжон адабиётшуноси А.Халиловнинг бу масалага қараши биров бошқачароқ. Унга кўра, “Низомий соқийномани “Лайли ва Мажнун” достонида кашф этди ва “Искандарнома”да поэтик жиҳатдан такомилга етказди”⁴. Шуниси ҳам борки, Низомийнинг “Искандарнома” ва “Лайли ва Мажнун” достонлари таркибида келтирилган соқийга мурожаат билан бошланган шеър ва байтлар соқийноманинг дастлабки кўринишлари бўлиб, унинг мустақил поэтик жанр сифатида тараққий этишида муҳим ҳисса қўшган. Форс-тожик шеърлятида яратилган илк мустақил соқийнома эса Ҳофиз Шерозий қаламига мансуб.

¹ Аҳмад Гулчини Маоний. Тазкираи паймона. – Техрон, 1359 х. – С. 7.

² Муҳаммад Жаъфар Маҳжуб. Соқийнома-муғаннийнома // Сухан, 1339 х. – № 11. – С. 68.

³ Исҳоқов Ё. Низомий ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент: ТДПУ, 2002. – Б. 15 – 18.

⁴ Халилов А.В. Классик озарбайжон поэзиясида бадий муқаддима (дебоча, соқийнома, китобнинг ёзилиш сабаби): Филол.фан.номз. ...дисс. – Баку, 2006. – Б. 42.

Унинг соқийномаси 124 байт – 248 мисрадан иборат. Маснавий шаклида, мутақориб баҳрида ёзилган мазкур асарнинг 27 байти соқийга, 16 байти муғаннийга мурожаат билан бошланади. Шу боисдан, уни Ф.Зеҳний “соқийнома-муғаннийнома” деб таърифлаган¹.

Ўзбек адабиётида эса май ва майхўрлик тавсифига бағишланган шеърларнинг илк намуналари, аввало, халқ оғзаки ижодида учрайди. Уларнинг энг қадимги намуналари машҳур тилшунос олим ва аллома Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган. Чунки унда туркий халқларнинг фақат исломдан кейинги даврларда яратилган шеърлари эмас, балки исломгача бўлган шеърият намуналари ҳам ўрин олган. Уларда қабила баҳодирларининг мардонавор кураш туйғулари, жасорати, табиатнинг гўзал манзаралари, йил фасллари мадҳи, кундалик ҳаёт тасвири, меҳнат ва муҳаббат туйғулари ўз аксини топган. Улар орасида май мавзуига бағишланган тўртлик ва лирик парчалар ҳам кўплаб учрайди. Бу эса, туркий халқлар орасида қадимги даврларда ҳам май мавзунининг ғоят эҳтирос билан куйланганидан далолат беради.

“Девону луғотит турк”да келтирилган май мавзуидаги шеърлар теран маъноси, жўшқин пафоси, тасвирланаётган воқеа-ҳодисанинг ўта ҳаётийлиги, ўзига хос образ ва тушунчалари билан ҳам соқийнома жанрининг қадимий кўринишлари эканига ишонч уйғотади. Мазкур намуналарда май ёки шароб бу ҳаётнинг қувончу шодликларидан баҳраманд бўлиш, олам гўзалликларидан завқланиш, кундалик ташвишлару алам-изтироблардан бир лаҳза бўлса-да чекиниш каби мазмунларни юзага чиқарувчи ўзига хос поэтик образ саналади. Асарда келтирилган май тўғрисидаги шеърларда айтилаётган фикр ва реал воқелик тасвири ҳам жуда ҳаётий. Чунончи,

¹ Зеҳний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тожики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 19.

Köglär qamug muzylđi,

Jwrıq iziıı tizildi.

Cənsiz özum ۆzäldi,

Kəlgil amul ojnalım.

(Маъноси: Куйлар бир-бирига мослаштирилди, май идишлари қаторлаштирилди, кўнглим сенсиз сени истаб беқарордир. Кел, кўнглимни тинчитиб шодланайлик)¹.

Тўртликда май ва муҳаббат мавзуи ўзаро уйғунлашган. Унда тасвирланаётган ҳаётий манзара ҳижрон ва айрилиқдан азоб чеккан ошиқнинг маҳзун ҳолатини эсга солади. Шу билан бирга, шеърда май ҳамда мусиқани ёнма-ён келтириш орқали ғам-қайғуни унутиш, бу оламнинг лаззатларидан роҳатланиш каби мазмунлар, қолаверса, муҳаббат ва висол кайфияти ҳам ифодаланган. “Девону луғотит турк”даги риндона шеърларда май ичган кишининг ҳолати, май базмларидаги урф-одатлар ҳақида ҳам баҳс юритилган. “Девон”даги тўртликларда лирик қаҳрамоннинг ҳолати: шодлик ва қайғуси, бахт ва бахтсизлиги, ғалаба ва мағлублик кайфияти ҳам ишончли тасвирланади. Мана бу лирик парчада ҳам май ичган одамнинг ҳолати, яъни май таъсирида унинг кўркмас, ботир бўлиб қолиши “арслон” образи воситасида далилланган:

Ottuz içib qıqrälım ,

Joqar qobub səkrälım ,

Arslanlaju kökrälım,

Qachtı saqınç səwnälım .

(Маъноси: Уч қайтадан ичайлик, тикланиб арслон каби наъра тортайлик. Қайғу-алам биздан йўқолганини кўрсатайлик).²

¹ Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. III том. – Тошкент: MUMTOZ SO’Z, 2017. – Б. 145.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 160.

Қадимда Шарқ халқлари орасида ўзига хос майхўрлик анъаналари ҳам бўлган. Бундай майхўрлик давраларида, асосан, уч киши иштирок этган. Унда ҳар бир киши фақат уч қадах май ичиши лозим саналган. Фитрат шеърий парчадаги “уч қайтадан ичмоқ” ибораси қадим замонларда мавжуд бўлган ана шундай майхўрлик одатига ишора эканини ёзади. Яъни “Маҳмуд Кошғарий баъзи турк қабилалари орасида яшаганда уларнинг “ўттуз қайта ичайлик” деб учар пиёладан ичканларин кўрган”¹. Мумтоз шеъриятда ҳам “уч қайта ичмоқ”, “тўққиз қайта ичмоқ”, “ўттиз марта ичмоқ” каби сўз бирикмалари ва тушунчалар кўплаб қўлланилган. Профессор А.Абдуғафуров Навоийнинг “Тийрадур ўйлаким ёруғлиғ анга бермас юз” деб бошланувчи ғазалининг изоҳида “Бадоеъ ул-луғот”га таянган ҳолда:

Ғам ғизоси орасида қони туркона аёғ,

Тўра ойини била томса тўққуз, оқса ўтуз, –

байтидаги “тўра ойини” ибораси билан боғлиқ май ичиш қондасини батафсил шарҳлаган. Бу қоидага кўра, май ичганда, қадахда бир томчи май қолса, тўққиз қадах, агар оқадиган миқдорда май қолдирилса, ўттиз қадах жарима қуйилган². “Девону луғотит турк”да келтирилган “уч қайтадан ич”моқ бирикмаси “тўра ойини”га ўхшаш қонданинг жуда қадимги даврларда ҳам мавжуд бўлганини тасдиқлайди.

“Девон”дан бу каби шеърий парчаларни яна кўплаб келтириш мумкин. Уларда ишлатилган образлар, воқеа-ҳодисалар тасвири соқийнома жанрига фавқуллодда ўхшаш. Соқийномага хос май – мусиқа – муҳаббат мавзуини параллел келтириб, ҳаётсеварлик ғояларини ифодалаш туркий адабиётда илк бор “Девону луғотит турк”да учрайди. Соқийномаларда ҳам май ва у билан боғлиқ тимсоллар орқали ҳаётга муҳаббат, уни қадрлаш, инсонлар орасидаги ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат ва дўстликни улуғлаш каби

¹ Қаранг: Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2008. – Б. 41.

² Абдуғафуров А. Тўра ойини била... // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 2. – Б. 22 – 25.

ижтимоий, маънавий, ахлоқий фикр-туйғулар ифодаланади. Шунга кўра, асарда келтирилган май мавзуидаги лирик парчалар соқийномаларнинг яратилишида ҳам ўзига хос ўрин тутган, десак асло хато бўлмайди.

Ўзбек халқ кўшиқларида май мавзуининг мундарижаси янада кенгайиб, ишқий ва ижтимоий мавзудаги шеърлар билан ўзаро уйғунлашгани кўзга яққол ташланади. Бу кўшиқлар содда ва жарангдорлиги, шунингдек, ёрқин образлари ва ўткир иборалари билан ҳам киши қалбидан чуқур ўрин эгаллайди. Уларда май идишлари воситасида ҳам лирик қаҳрамоннинг аҳволи, шунингдек, чуқур ҳаётий-фалсафий фикр-туйғулари ўз ифодасини топган:

Ишқ ўтида ёна-ёна,

Гул юзим сўлди, найлайин.

Ўртади доғи ҳижрона,

Паймона тўлди, найлайин¹.

Паймона, аслида, май ичиш учун мўлжалланган идиш. Бадий адабиётда ҳар бир тимсол, айниқса май ва унга алоқадор образлар ўзи ифодалаган мазмун билан уйғунликда тасвирланадики, бу уларнинг ўзига хослигини ҳам кўрсатувчи омилдир. Чунончи, паймона қадимги паҳлавий тилидаги ўлчов, меъёр, чегара мазмунларини билдирувчи *пай* ва *ма* сўзларидан ҳосил қилинган². Халқ орасида бугунги кунгача кенг қўлланувчи “паймона тўлди” ибораси бу ҳаёт билан видолашган, ўлим билан юзлашган марҳум кишига нисбатан ишлатилади. Мазкур тўртликда ҳам ёрқин висолига ташна ошиқнинг ҳолати “паймона тўлди” ибораси орқали таъсирчан чизилган. Шу тариқа, уларда май ўзининг моддий, ичимлик маъносидан ташқари, севги-муҳаббат кечинмаларини ифода этувчи ўзига хос бадий образ даражасига кўтарилган.

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 239.

² Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com>2011/12 (08.09.2016)

Халқ қўшиқларида соқийнома жанрига хос соқийга мурожаат, ундан май сўраш, май ва ёр висолига ташналик, рақиб ёки ағёрга муносабатнинг ифодаланиши каби бир қатор хусусиятлар ҳам кўзга ташланади. Бу қўшиқлар содда ва ўйноқи оҳанги, тасвирланаётган воқеа-ҳодисанинг реал ва ҳаётий экани билан ҳам соқийномаларни ёдга солади. Чунончи:

Соқий, беринг пиёла

Тўла-тўла ёр-ёр.

Бизлар майни ичайлик,

Қона-қона ёр-ёр¹.

Май базмлари ва уларда соқийнинг ўзига хос ўрни туркий халқларнинг қадимий урф-одат ва маросимлари билан ҳам бевосита боғлиқ. Ўтмишда туркий қавмлар орасида “яса-юсун маросими” номи билан юритилган махсус бўзахўрлик базмлари мавжуд бўлган. Маросимда буйруқларнинг бажарилишини назорат қилувчи ясовул ва бўза қуйиб тарқатувчи соқий доим хизматда бўлган. Соқий дастлаб ёғоч косага бўза қуйиб, шерда тўрида ўтирган бийга узатган ва “оллоёр”, яъни Оллоҳ ёр бўлсин дея тилак билдирган. Шу тариқа, аввал ўнг оталиқдан бошлаб чап оталиққача кетма-кетлик билан бўза қуйиб тарқатган. Соқийнинг қўлидан бўза тўла косани олган бўзахўрлар ҳам шеър ёки қўшиқ айтиб, унга жавоб қайтаришган.

Қуй бўзангни, суз бўзангни қалқиллатиб,

Мардинг ичсин, номардинг зор йиғласин.

Ичиб берай, укажоним, алёр (Оллоёр) бўлсин².

Дарҳақиқат, “яса-юсун” маросимида ижро этиладиган қўшиқларда, асосан, бўза, соқий, бўзагарлар ҳамда уларнинг фазилатларидан баҳс юритилган. Айниқса, ҳар сафар бўза қуйиб тутганда базм иштирокчилари

¹ Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари (Нашрга тайёрловчи М.Алавия). – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 157.

² Гаврилов М.Ф. Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Ташкент, 1929. – Б. 9.

томонидан соқийни шарафлаб айтилган кўшиқлар уларнинг ўзига хослигини таъминлайди:

*Ойга ўхшайдир юзинг,
Чўлпонга ўхшайдир кўзинг.
Шунча ҳам яхши бўлурми,
Халқ ичида юлдузинг.*

Айрим маълумотларга кўра, ўтмишда туркий халқлар орасида оташпарастлар ибодатхонасидаги муқаддас бияни соғиб, унинг сутидан кимиз тайёрловчи коҳинларни бошқаларидан фарқлаш учун соқи ёки соқичи деб аташган. Халқ оғзаки ижодидаги соқий сўзининг қадимги илдизлари ана шу – соқичи билан ҳам алоқадор¹. Ўзбек адабиётида соқий образининг илк кўринишлари халқ оғзаки ижоди, айниқса, Гўрўғли туркумидаги дostonларда ҳам учрайди. Уларда келтирилган Соқибулбул – чилтонлардан бири. Гўрўғлининг устози, маслаҳатчиси, даврасининг соқийси, Ғиркўкнинг сайиси сифатида кўрсатилган. Таниқли олим М.Қодировга кўра, у “созни хилма-хил оҳангларда чалиб, тингловчиларни сел қилиб эритиб юборадиган моҳир созанда” ҳамдир. Соқибулбул дўмбира, най, танбур каби бир нечта чолғу асбобларини чала олган. Шунингдек, хонанда, шоир, бахши, аскиячи ва масхарабоз сифатида ҳам донг таратган². Фольклоршунос Ш.Турдимовнинг кўрсатишича, “тингловчи Соқибулбул билан дostonнинг “алпнинг қайта яралиши” куйланган қисмида” танишади. “Бу ўринда Гўрўғлибекни чилтонларга танитиб, Ҳазрати Хизр: “Бизнинг фарзанд ўтиришда таълим олсин, сипоҳигарчиликни ўргансин, – деди. Шунда чилтонлар қур тортиб, тиз букиб ўтирдилар. Ана шунда Соқибулбул чилтон май сузиб, пир айтган соқи эди. ”Женгди туриб, ўртаға кириб, шароби антахурни тахлаб, жомини қўлга олиб, созни чертиб, сўзини

¹ Турдимов Ш. Соқибулбул образи хусусида мулоҳазалар // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. III китоб. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 167 – 173.

² Қодиров М. Соқибулбул образининг талқини // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 120 – 127.

айтаётир”. Бу ўринда Соқибулбул фақат дoston ва қўшиқ куйловчи эмас, “соқийлик, аслида, халқимизнинг кўҳна мифологик тасаввур ва ишонч-этиқодлари, айниқса, шомонлик билан узвий боғлиқ. Чунки дostonларда Соқибулбул Гўрўғли салтанатининг бош руҳонийси, шомони ҳисобланади. У салтанатдаги барча маросимларни бошқарган, қаҳрамонни сафарга кузатар экан “оқ фотиҳа” берган”¹. Дарҳақиқат, соқий сўзининг мана шу мазмуни кейинчалик соқийномалар учун ҳам бир асос бўлиб хизмат қилган. Чунки уларда соқий шунчаки май қуювчи киши эмас, балки қалби эзгулигу муҳаббатга тўла, илоҳий ҳақиқатларни теран англаган, олам ҳодисаларига кўнгил кўзи ила боқувчи донишманд қиёфасида ҳам гавдалантирилган.

Соқийнинг ахлоқий-маънавий қиёфасига эътибор туркий ёзма адабиётда ҳам қадимдан бошланган. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” дostonида соқий образини бадий бўёқлар билан жонли тарзда тасвирлаган:

*Йалиң йўзлўг оғлан толун-тэг йўзи
Боды тал қара сач бэдиз-тэг өзи
Бэли болса йылмық йана йарны кэң
Өрүн болса қыртыш қызыл қырғу эң
Йашыл көк сарыг ал ағы тон кэдиб
Ашағу көтүрсэ йарашур йурыб
Сақалсыз кэрэк бу идишчи арыг
Көдэзилсэ ичгүдэ қыл тү йамыг...
Идишчи арыг болса көрклўг йўзи
Аныңдын сиңэр ичсэ ичгү қозы...
Йўзи көрки көрклўг кэрэк қылқы уз
Нэкү тутса андын тамар барча туз².*

¹ Турдимов Ш. Соқибулбул образи хусусида мулоҳазалар // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. III китоб. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 167 – 173.

² Маъноси:

*Чехраси очиқ, навқирон, юзи ойдек,
Қомати дол, қора соч, ўзи қуйиб қўйгандек (бўлса).*

Шоирнинг уқтиришича, соқийлик қилувчи киши “йўлини ростлаб олган, кўнгли хотиржам”, ҳар ишда “етук”, “кўзи, кўнгли тўқ” бўлмоғи лозим¹. Юсуф Хос Ҳожиб элиг, яъни ҳукмдорга “қатор ишлар учун сара киши танла” деб уқтирар экан, соқийни ҳам ўшалар қаторида санайди:

Бириси йалавач битигчи бири

Тақы бир идишчи көр ашчы бири

Буларыз эди кэд талула бирин

Қалы тушсә тәңсиз өкүнмә йарын².

Шунингдек, мумтоз адабиётда аёқчи, соғарчи, қадахчи, сунғучи, сувчи, идишчи, муғбача кабиларга ҳам соқий дейилган. Соқийномаларда у хурсандчилик ва кўтаринки кайфият бағишловчи бир шахсдир.

Манбаларда ёзилишича, ўтмишда бектошийлик тариқатида ҳам соқий ва соқийлик алоҳида ўрин тутган. Бу номга эга бўлиш учун аввал маълум бир шартлар бажарилган. Яъни бунинг учун махсус маросим уюштирилган. Унда тариқатга энди кираётган киши чап қўлига шарбат тўла кўзани, ўнг қўлига жомни олиб, шайхдан бошлаб даврадаги ҳар бир кишининг олдига

*Бели хипча, яна яғрини кенг бўлса,
Бадан ранги оқ, юзи қизил, аргувон (ранг) бўлса,
Яшил, қўк, сариқ, аргувон ипакли кийим кийиб,
Таом кўтариб юрса ярашади.
Соқий соқолсиз, покиза бўлиши керак,
Токи ичимликларга қил, тук, хас-чўп тушишига эҳтиёт бўлинса...
Соқий покиза, юзи чиройли бўлса,
Унинг қўлидан ичанг, ичимлик татийди...
Юзи кўрки чиройли, хулқи хуш (бўлиши керак),
Нимаки тутса, ундан тамоман шаҳду шакар томади*

Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 462 – 463.

¹ Изоҳ: Дарҳақиқат, ўтмишда соқийлар нафақат ташқи қиёфаси, чиройи, хулқу одоби, муомала маданияти, балки мусиқа, рақс, халқ оғзаки ижоди, адабиёт ва тарихдан ҳам қай даражада хабардор эканига кўра махсус имтиҳонлардан ўтишган. Шунингдек, соқийликка қабул қилинувчи кишининг овоз хусусиятлари (товушининг майинлиги, жарангдорлиги каби) ҳам ҳисобга олинган. Овозида нуқсони бўлган, яъни шеърни ифодали ўқиб бера олмаган ёки қўшиқ айтиш қобилияти бўлмаган кишилар ҳам соқийликка қабул қилинмаган. Қаранг: Walter A.J. Şiirin sesi – toplumun şarkısı. – İstanbul: İletişim yayınları, 2003. – S. 176.

² Маъноси:

*Бири – элчи, бири – саркотиб,
Яна бири – соқий, бири – ошчи, кўр.
Буларнинг ҳар бирин жуда ҳам танлагин,
Кейин номаъқул ишлар содир бўлса, ўкинмагин.*

Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 464 – 465.

келар экан-да, чап тиззасини ерга қўйиб, ўнг тиззасини тик тутганча кўзадан жомга шарбат қуяр экан. Ва “Сақоҳуллоҳи йа Ҳусайн” (“Эй Ҳусайн, сени Оллоҳ сероб айласин”) деб даврадагиларга шарбат улашган. Уни ичиб бўлганлар, қадахни соқийга қайтаргач, йиғилганларнинг барчаси “саломуллоҳи ала Ҳусайн, лаънатуллоҳи ала қотилил Ҳусайн”, яъни “Оллоҳнинг саломи ҳазрат Ҳусайнга, Оллоҳнинг лаънати унинг қотилига бўлсин”, деб дуо қилишган. Маросим сўнгида соқийлик қилган киши тариқат аҳли қаторидан жой олган¹. Мавлавийлик тариқатидаги урф-одат ҳам бектошийликдаги анъанага яқин. Ушбу тариқатга эътиқод кўрсатган киши нафс қутқусидан халос бўлиши учун аввал пойгакка тўшалган тери (пўстак – М.А) устида уч кун ўтириши лозим бўлган. Бу вақт ичида у ҳеч ким билан гаплашмаган. Фақат тариқатдаги дарвешларнинг қўлларига сув қуйиш ва намоз ўқиш учунгина ўрнини маълум вақтга тарк этган. Ниҳоят ўз иқрорига собит бўлган солиқ тариқат шайхлари томонидан мавлавийликка қабул қилинган ва унга ўзига тегишли хизматлар буюрилган. Ана шу уч кун синов муддати ўталган жой “соқий ўрни” ёки “соқий қарори” деб юритилган. Бу жой, одатда, ошхона эшигининг ёнида жойлашган². Мумтоз адабиётда, хусусан, соқийномаларда соқий образининг ўрин топишида бундай маросимларнинг ҳам таъсири бўлган, албатта.

Маърифий атама сифатида, соқий – илоҳий файз улашувчи, тариқат пири, шайх, камолотга етакловчи шахс маъноларини ифодалайди. У яширин сирларни, ҳали маълум бўлмаган ҳақиқатларни ошкор этиш орқали ориф инсоннинг кўнглини Оллоҳ ишқиға, ҳидоят нуриға тўлдиради³. Юқоридагилардан маълум бўладики, дастлаб реал, моддий турмуш билан боғланган, ичкилик мажлисларида муҳим ўрин тутган ҳаётий бир шахс – соқий адабиётнинг бадиий-эстетик тамойиллари таъсирида метафорик, яъни

¹ Albayrak N. Halk edebiyati ansiklopedik sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2010. – S. 477.

² Arslan M. Sakinameler. – İstanbul: Kitabevi, 2012. – C. 13 – 14.

³ Cebecioğlu E. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. – Ankara: Rehber, 1997. – C. 614.

кўп қиррали маъно ифода этувчи мураккаб поэтик образга айланган. Соқий деганда, Оллоҳ, Муҳаммад алайҳиссалом, муршид ёки комил инсон ҳам тушунилган. Шуниси ҳам борки, мумтоз адабиётда Соқийи Рухониён деганда Одам Ато ва фаришта Жаброилга ишора қилинса, Соқийи кавсар Ҳазрат Алига, соқийи лаҳжа поэтик бирикмаси эса мутриб ва муғаннийга нисбатан ҳам ишлатилган.

Нома сўзи, аслида, форсча бўлиб, от, исм, лақаб маъноларини англатувчи ном сўзига – а қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинган. Мазкур атама дастлаб сўзловчи кишининг маълум бир шахс номига ёки муайян бир масалага қаратилган нутқини билдирган. Маълумки, нома, асосан, хат, мактуб, хабар, билдириш маъноларини ифодалайди. Бағишлов, тегишлилик, аталганлик сингари бир қатор мазмунларда ҳам қўлланувчи бу сўз йирик эпик асарлар (“Шоҳнома”, “Искандарнома”, “Фарҳоднома”, “Қобуснома”, “Сиёсатнома”, “Бобурнома”, “Ҳумоюннома” ва ҳ.к.) ва лирик шеърларнинг сарлавҳаларида (соқийнома, муғаннийнома, мутрибнома, ишратнома, фироқнома, жангнома, саёҳатнома каби) ҳам асосий ўрин тутди. Мумтоз шеъриятимизда лирик қаҳрамон – ошиқ номидан маъшуқага атаб битилган лирик асарлар нома жанрини (“Муҳаббатнома”, “Латофатнома”, “Даҳнома”, “Садоқатнома”, “Ҳақиқатнома”) юзага келтирган. Шунингдек, муқаддима ёки хотимасида муаллифининг номи кўрсатилган асарлар ҳам қадимда нома деб юритилган¹. “Фарҳанги Зиё”да кўрсатилишича, ўтмишда Эрон шоҳларининг буйруқ ва фармонлари араб ёзувининг таълиқ хатида битилган. Уларни бошқа ана шундай мактублардан фарқлаш мақсадида айнан нома сўзи ишлатилган². Дарҳақиқат, нома калимасининг буйруқ, фармон, хитоб каби маънолари ҳам мавжудки, соқийномаларда, асосан, ана шу – кейинги мазмуни устунлик қилади.

¹ Uludağ E. Divan edebiyatı türlerinden sakinameler ve Şeyhülislam Bahayî'nin sakinamesi // Atatürk üniversitesi türkîyat araştırmaları dergisi, 1998. – № 9. – S. 49.

² Ziya Şükün. Ferhengi Ziya. III cild. – İstanbul, 1984. – S. 1983.

Навоий шеърлятида нома амал, даъват, ҳужжат маъноларида ҳам қўлланган¹. Турк адабиётшуноси М.Кузубашнинг қайд этишича, унинг мақтов, мадҳия, фахрия каби маънолари ҳам мавжуддир². Демак, соқийнома сўзи соқийга бағишлов, мақтов, олқиш; уни улуғлаш, шарафлаш, тавсифлаш; соқийга буйруқ, ундов, хитоб; соқий учун ёзилган хат, нома, хабар, шунингдек, соқий сўзи ва соқий китоби каби бир қатор маъноларни ифода этади. Воқеан, нома сўзи дафтар, китоб маъноларида ҳам келади³.

Хуллас, соқийноманинг юзага келиши ва шаклланишида, аввало, моддий, реал ҳаёт, маданий-маиший турмуш манзаралари ҳамда Шарқ халқларининг қадимий урф-одатлари, анъаналари ўзига хос пойдевор ҳозирлаган. Май образи ва унга алоқадор тимсолларнинг поэтик тафаккур имкониятлари асосида инсон руҳий-маънавий олами, орзу-интилишлари, кувонч ва изтиробларини бадиий бўёқларда жонли акс эттириши соқийноманинг тасвир қўламини янада кенгайтди. Ўзбек халқ оғзаки ижоди, айниқса, халқ қўшиқлари ва дostonларида ўз ўрнига эга бўлган поэтик образ – соқий жанрнинг образлар табиати, маъно-мундарижасига ҳам бир қадар таъсир кўрсатган. Ҳаётийлик, ҳаққонийлик, ишонарлилик ва, энг муҳими, муайян ижтимоий-тарихий шароит билан бевосита боғлиқлик принциплари соқийноманинг ўзига хос эстетик тамойиллари, мазмун-моҳиятини ифода этган. Илк илдизлари араб ҳамриятлари ва форсий ҳамриялардан озиқланган соқийномалар бадиий адабиёт қонуниятлари ва мумтоз шеърятнинг кўп асрлик анъаналари таъсирида форс-тожик ва туркий адабиётда мустақил поэтик жанр сифатида тараққий этди.

Шундай қилиб, биринчи бобда билдирилган фикр-мулоҳазаларни қуйидагича хулосалаш мумкин:

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. II жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 475.

² Kuzubaş M. Sakiname. – Samsun: Etut yayınları, 2009. – S. 11.

³ Муҳаммад Хусайн Бурҳон. Бурҳони қатеъ. Жилди 3. – Душанбе: Адиб, 2014. – С. 128.

1. Ижодкорнинг ҳаёт воқеа-ҳодисаларига муносабати, ўзига хос маънавий-руҳий имтиёзи, тасвир маҳорати соқийнома жанри кўзгусида янада равшанроқ кўзга ташланади. Чунки соқийнома ижтимоий ҳаёт, тарихий давр, замон манзаралари ва қаҳрамон ахлоқий қиёфасини жонли акс эттирадиган ўзига хос поэтик жанрдир. Адабиётшуносликда соқийнома ҳақидаги дастлабки маълумотлар “Фунун ул-балоға” ва “Хизонаи омира” асарларида учраса-да, жанрга оид илк назарий қарашлар Қазвинийнинг “Майхона” тазкирасида баён қилинган. Соқийнома синкретик – кўп жанрлилиқ хусусиятига эга. Турли вазн, хилма-хил шеърӣй шаклларда ёзиладиган соқийнома жанри намуналари мазмун-моҳиятига кўра ҳам мураккаб ва серқиррадир. Соқийномадаги ноёб хусусият ва моҳиятдан бири инсонни доимо неқбинлиқка чорлаб, моддий дунё ғам-ташвишларини енгиб ўтишга ишонтира олишдир. Шунинг учун соқийномаларда ортиқча мунг, ҳасрат ва тушқунлиқ руҳи деярли сезилмайди.

2. Соқийномада композиция асосий фикр – ғоянинг тугал, мукаммал ифодаси учун мос қилиб белгиланган. У соқийга мурожаатларнинг нафақат шаклий белгилари, балки муайян поэтик қонуният асосида мантиқан бир-бирига узвий боғланиши, шеърӣй бандларнинг мавзу ва мазмун тақозосига кўра кетма-кет жойлашуви ҳамда бадий тасвирнинг мисра, банд, сўроқ-мурожаатлар, такрор, рефрен, параллелизмлар, аллитерация, анафора каби бир қатор унсурлари асосида юзага чиқади. Соқийноманинг ҳар бир банди композицион қурилиши, семантик табиати, бадий структураси ва стилистик хусусиятларига кўра алоҳида мавзуга бағишланган мустақил бадий асарни эслатади. Аммо улар моҳият нуқтаи назаридан ўзаро боғланган яхлит бир асар – соқийномани ҳосил қилади. Лирик қаҳрамоннинг соқийга юзланиши орқали фикрнинг тадрижий ривожланиши соқийноманинг хос хусусияти бўлиб, бу шоирга ўз ҳис-туйғуларини эркин ифода этиши учун қутилмаган имкониятлар яратади. Маснавий, ғазал, таржеъбанд ва мусаммат шаклларида

қофияланган соқийномалар жанрнинг тараққиёт йўлини аниқлашга ҳам ёрдам беради. Вазн эса бевосита ғоявий-эстетик таъсирчанликни кучайтиришга хизмат қилади.

3. Таҳлилларимиз шуни кўрсатдики, соқийнома хамрият шеърларнинг пасивлашиб, сўниш томон кета бошлаган, адабиётга тасаввуфий ғоялар кириб келган даврда юзага келди ва хамрият жанрининг ўрнини тўлдира олди. Аммо хамриятда май ва унга алоқадор образлар реал, ҳаётий маъноларни ифода этса, соқийномаларда май, соқий, майхона каби тимсоллар ҳам моддий, ҳам мажозий маънога эга. Хамриятда соқий образи май базмларини бошқарувчи кишини англатса, соқийномада у Ҳақ рамзи, руҳоний раҳбар тимсолидир. Хамриятда муғанний май базмларига жонлилик, кўтаринки кайфият олиб кирувчи бир шахс бўлса, соқийномаларда илҳом берувчи, Ҳақ йўлига кирган солиқ қалбини илоҳий сир-асрордан хабардор этувчи сифатида ҳам талқин этилган. Бир қатор соқийномаларда мазкур образлар рамзий характерга эга бўлиб, ўзининг истилоҳий маъносидан буткул узоқлашган ва фақат маърифий, ирфоний маъноларни англатган.

4. Форсий адабиётда соқийномаларнинг пайдо бўлиши май ва хурсандчилик ҳомийси Дионис шарафига куйланган кўшиқлар, Ой маъбудига бағишланган Гаҳонбароҳ байрами, Қуёш тангриси Митра шарафланган халқ сайллари, турли афсона, ривоятлар ва “Авесто”даги хаома шарбати улуғланган “Ҳўм яшт” билан боғлиқ бўлса, туркий соқийномалар халқ оғзаки ижоди, хусусан, халқ дostonлари ва кўшиқлари, оташпарастликдаги соқи ёки соқичи образи, “яса-юсун” маросими билан ҳам алоқадордир. “Девону луғотит-турк”даги май тавсифига бағишланган лирик парчалар, халқ кўшиқларида ишқ-муҳаббат туйғуларини юзага чиқариш учун қўлланган май билан боғлиқ поэтик образларда ҳам соқийноманинг илк илдизларини кўриш мумкин. Айниқса, халқ дostonлари, хусусан, “Тўрўғли”, “Далли”, “Авазхон”, “Кунтуғмиш” дostonларида ўз ўрнига эга бўлган

Соқибулбул, бўзагар, косагул каби образлар ёзма адабиётдаги соқий тимсоли билан ўзаро муштарак. Бектошийлик, мавлавийлик тариқатларидаги соқий ўрни ва соқийлик анъаналари ҳам маърифий адабиётда соқий тимсолининг руҳий-маънавий қиёфасига эътиборни бир қадар кучайтирди.

5. У ёки бу лирик жанр тарихини текшириш адабий муҳитнинг бир қатор бошқа муҳим масалалари, жумладан, анъана ва издошлик, адабиётларнинг ўзаро таъсирига доир билим ва тасаввурларни ҳам бойитади. Айни пайтда талант ва маҳорат масаласига қиёсан баҳо беришга йўл очади. Илк намуналари Ал-Ахтал, Ал-Аъша, Абу Нувос, Имрул Қайс каби араб шоирлари ижодида қўлланган хамрият жанри бадий адабиётнинг эстетик мезонлари, ижодий таъсир ва адабий анъана тамойиллари асосида форс-тожик адабиётининг Дақиқий, Фирдавсий, Рудакий, Манучехрий каби вакиллари шеъриятида хамрия қасидаларнинг яратилиши учун мустаҳкам замин ҳозирлаган эди. Май мавзуидаги шеърлар соқийномаларнинг шаклланиши учун бир ижодий асос вазифасини ҳам ўтадики, бу XII аср Шарқ адабиётида янги жанр – соқийнома жанрини юзага келтирди.

6. Шарқ халқлари адабиётида соқийнома шаклланиш тарихи, айрим поэтик хусусиятларига кўра умумий жиҳатларга эга бўлса ҳам, ўзбек адабиётда яратилган мазкур жанр намуналари туркий халқлар ижтимоий-маиший турмуш маданияти, оғзаки ижоди ва адабиёти билан бевосита боғлиқдир. Бир қатор сўз ва образларда, жумладан, соқичи, аёқчи, сунғучи, ётуғончи, йиров, қўбизчи, хон, тўра, бўза, қимиз, аёқ, ибрик, тўстуғон, қўбуз, ётуғон, сарқут, йир, қурултой, йиғин кабиларни қўллашда ҳам туркий тилдаги соқийномаларнинг араб ва форс-тожик тилида яратилган мазкур жанр намуналаридан фарқи кўзга ташланади. Шунингдек, ўзбек тилидаги сўз яшаш имкониятлари асосида юзага келган соғарчи, қадахчи, идишчи, су(в)чи сўзлари соқийномаларнинг ғоявий-бадий хусусиятларини ифодалаб, ўқувчида эстетик завқ, кўтаринки кайфият пайдо қилади.

II БОБ. ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДА СОҶИЙНОМА ХАРАКТЕРИДАГИ ШЕЪРЛАР

2.1. XII – XV асрлар адабиётида соҶиёноманинг илк кўринишлари

Май ва унинг ҳаётбахш хусусиятлари ҳақида баҳс юритиш Шарк мумтоз шеъриятининг асосий мавзуларидандир. Дунё неъматлари, табиат гўзалликлари, ўткинчи умрнинг шодлигу қувончи, бахту иқболи таъриф тавсиф этилган риндона маънодаги шеърлар кишини дунё ҳодисаларига неқбин нигоҳ ташлашга, улардан завқланиш ва ҳузурланишга, умрнинг ҳар бир дақиқасини қадрлашга ўргатади. Уларда май ўзининг моддий, яъни ичимлик маъносидан бир қадар узоклашиб, шоирнинг ҳаётсеварлик туйғуларини ифода этувчи ўзига хос поэтик образ мақомига юксалади.

Маълумки, “бадий образ – адабиёт ва санъатнинг фикрлаш шакли, олам ва одамни бадий идрок этиш воситаси, бадийликнинг умумий категорияси”дир¹. Адабиётшуносликда образ – мураккаб қурилма, деган қараш бор. Унинг мураккаблиги шундаки, гоҳо биргина сўз ёки ибора ўз таркибига бир неча фикр ва тушунчани мужассамлаштиради. Май билан боғлиқ тимсолларнинг кўчма, мажозий маъноларни ҳам ифодалаши Шарк халқларининг исломий эътиқоди ва мумтоз адабиётга тасаввуфий фикр-туйғуларнинг кириб келиши билан боғлиқдир. Ислом таълимотига кўра, май ва шу каби маст қилувчи ичимликларни ичиш қатъиян ман этилган². Қуръони карим ғоялари таъсирида шаклланган мумтоз адабиётда ҳам бу ўз ифодасини топган.

Дарҳақиқат, инсонни маънавий тубанлик сари бошлаб, умрнинг беҳуда сарф қилинишига, инсонийлик фазилатларининг емирилишига олиб келувчи ичкиликнинг адабиётда мадҳ этилиши мумкин эмас эди, албатта. Шу

¹ Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 44.

² Изоҳ: Қуръони каримнинг Бақара сураси 219-оят, Нисо сураси 43-оят, Моида сураси 90-, 91- оятларида май ва маст қилувчи ичимликлар ичиш қатъиян ман қилинган.

сабабли, маърифий-ирфоний атама сифатида май Ҳақ жамолига ташналик, маънавий-руҳий эҳтиёж рамзи бўлиб келади.

Мумтоз адабиётда май мавзуини чуқурлаштирган таълимот бу – тасаввуф эди. Унга кўра, бутун олам Оллоҳ нурининг зухурланишидир. Ҳақнинг жамоли мана шу нурда яширинган¹. Май шу нурнинг бир тимсоли. Таниқли олим Н.Комилов таъбири билан айтганда, “*тимсолнинг тимсоли*” саналади². Бу ҳақда қудсий ҳадисда шундай дейилган: “*Эй Аҳмад (яъни Муҳаммад алайҳиссалом), менинг ҳузуримда дўстларим учун бир шароб бор. Қачонки (дўстларим) уни ичсалар маст бўладилар, агар маст бўлсалар хурсанд бўладилар, агар хурсанд бўлсалар талаб қиладилар, агар талаб қилсалар топадилар, агар топсалар тавба қиладилар, агар тавба қилсалар халос бўладилар, агар халос бўлсалар етадилар, агар бирлашсалар улар билан менинг орамда ҳеч қандай фарқ қолмайди*”³. Сўфий олим Ибн ул-Фарид: “*Биз жонон жамолига етмоқ учун ишқ шаробини ичиб, маст бўлганимизда узум ҳануз пайдо бўлмаган эди*”, – деб майнинг ана шу мазмунини назарда тутди.

Машҳур озарбайжон шоири Имодиддин Насимий ҳам мана бу шеърида майнинг юқоридаги маъносига ишора қилади:

*Бу дунё маъмур ўлмаган,
Мусога ҳам Тур ўлмаган,
Бу оби ангур ўлмаган,
Ман ишқи жонон мастиям*⁴.

Бундай қарашлар шеъриятда анча илгари ўз ифодасига эга бўла бошлаган. Бу жиҳатдан Манучеҳрийнинг “*Бир томчи май қўлимга томди, қўлим кафти кавсарга айланди*” мисралари характерлидир. Шунингдек, “*Бир жом майдан олам маст бўлди*” (“*Оламе маст гашта аз як жом*”) деган

¹ Қаранг: Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987. – С. 46.

² Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 86.

³ Қаранг: Равзат ул-жонон ва жаннат ул-жонон. Жилди I. – Техрон: Жаъфар Султон ал-Қоран, 1965. – С. 231; Муҳаййир. Девон. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – Б. 23.

⁴ Имодиддин Насимий. Танланган асарлар // Озарбайжон классик адабиёти кутубхонаси. 20 жилдлик. 5-жилд. – Боку, 1985. – Б. 151

шиорни баланд кўтарган форс-тожик шоири Носир Хисрав ҳам ирфоний шеъриятнинг дастлабки вакилларидан бири эди. Бу каби шеърлар Умар Хайём, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий каби бир қатор форс-тожик адабиётининг забардаст сиймолари ижодида ўзининг юксак босқичига кўтарилди. Шарқ мумтоз шеъриятида май поэтик образининг маънавий ҳузур-ҳаловатга етказувчи восита мазмунини ифода этиши Ҳақ йўлига кирган дарвешларнинг самоъ рақслари билан ҳам боғлиқ эди¹.

Академик А.Рустамовнинг кўрсатишича, Абдурахмон Жомий шоир Ибн Фариднинг “Май қасидаси”га шарҳ сифатида ёзган “Лавомеъ” асарида май ва ишқ орасидаги ўнта ўхшашликни баён этган. Шунингдек, олим май ҳақида ҳам ўзининг бир қатор мулоҳазаларини билдиради. Унинг ёзишича, “май сўзи ва унинг маънодошлари асарнинг маъносида келганда, ичкиликни ифодалайди. Лекин сувратга келганда, ҳақиқат маърифати, унга бўлган ишқу муҳаббат ва уни идрок қилгандаги лаззатни билдиради. Бу ҳолда май истиора тарзида қўлланади, яъни “*май*” сўзи мазмунан “*ҳақиқат майи*”, “*ишқ майи*” ва “*васл майи*” деган ибораларга тенг келади². Соқийномаларда ҳам май, асосан, мана шундай маъноларда талқин қилинган.

Ш.Сўфиевнинг ёзишича, ўқувчида табиий савол туғилади: Барча соқийноманавис шоирлар тариқат йўлига кирган сўфийлар, маърифий-ирфоний ғояларнинг тарғиботчилари эдими ёки адабиётнинг бадиий-эстетик қонуниятлари асосида шаклланган адабий анъаналарнинг давомчиларими? Дарҳақиқат, дабдурустдан бу саволга жавоб бериш мушкул³. Чунки соқийномаларда май, мусиқа, шароб базмини тасвирлаш воситасида оламнинг шодлигу қувончидан лаззатланиш туйғуси, табиат гўзалликларидан завқланиш хисси, шахс эрки ва ҳаётсеварлик кайфияти кўтаринкилик билан бадиий ифода топган. Шу маънода, соқийнома, энг аввало, моддий ҳаёт, реал воқелик,

¹ Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987. – С. 49.

² Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 45.

³ Суфиев Ш.З. Саки-наме в системе персоязычной литературы XVI – XVII веков. – Душанбе: Дониш, 2011. – С. 78.

кундалик турмуш манзаралари билан чамбарчас боғлиқ. Аммо соқийнома жанрининг юзага келишини ислом дини ва тасаввуф фалсафасидан холи талқин қилиш Шарқ мумтоз адабиётининг ижодий тафаккурига бирёқлама баҳо беришдир. Илмда ёритилишича, Шарқда азалдан ўзига хос фалсафий қарашлар, назариялар яратишга мойиллик кучли бўлган. Аммо бу йўлда эътиқод собитлигидан бир лаҳза ҳам чекинилмаган. Тасаввуф истилоҳлари адабиёт аҳлига мана шу имкониятни – ислом дини ақидаларига содиқликни ва дунёни тимсоллар воситасида фалсафий идрок этиш имтиёзини берган¹. Дарҳақиқат, май ва шароб ҳам тасаввуф адабиётида тариқат босқичлари, шунингдек бу йўлга кирган солиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатларини ифода этувчи рамзий тимсоллар саналади. Майхона – эҳтирослардан йироқ, илоҳий ишқ ва шавқ тўла маскан рамзи бўлса, муҳаббат шаробини тутган пири муғон майхонанинг муршиди комилини ҳам билдиради².

Ўзбек мумтоз адабиётида бундай мазмундаги шеърлар дастлаб мутасаввиф шоир Аҳмад Яссавий ижодида янги босқични ташкил этган. Унинг ҳикматларида эътиқодга содиқлик, илоҳий ишқни баланд пардаларда куйлаш, Ҳақ йўлига даъват қилиш, бу йўлга кирган солиқнинг ранжу изтиробларини тасвирлаш каби диний, маърифий-ирфоний фикр-қарашлар ётади. Бундай мазмунларни юзага чиқариш учун шоир ҳикматларида май, шароб, соқий, майхона, пири муғон, жом, коса, пиёла, қадах, журъа, қатра каби тимсоллардан кенг фойдаланади. Дарҳақиқат, Яссавий ҳикматларида май тимсоли ва у билан боғлиқ образлар миқёси анча кенг.

Яссавий тўртликларида энг кўп қўлланган тимсоллардан бири соқийдир. Соқий деганда, орифлар тариқат йўлига кирган солиқни камолотга бошловчи Пири муршид, шайх ёки комил инсонни, шунингдек, Муҳаммад алайҳиссалом ва Оллоҳни ҳам кўзда тутганлар. Соқий даврага май улашгани каби улар ҳам

¹ Бертельс Е.Э. Происхождение суфизма и зарождение суфийской литературы // Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – С. 419.

² Çeneli I. Türk edebiyatında saki-nameler // Türk kültürü araştırma Enstitüsü dergisi, 1972. – Mayıs. – S. 427 – 429.

одамлар қалбига илоҳий файз бағишлайдилар, ҳақиқий ишқ ўтини соладилар¹.

Ҳикматларда ҳам соқий юқоридаги маъноларни ифода этган:

*Соқий сунди ҳар нафас кайфиятнинг шаробин,
Сармаст бўлуб ўшул дам нола-фарёд урсам мен...*²

Ҳикматларда соқийнинг бир қатор маънодошлари ҳам келтирилган. Яссавийнинг *”Ўттиз бирда Хизр бобом май ичурди”, “Чилтон бирла шароб ичдим, ҳамроҳ бўлдим”, “Ғавсул ғиёс май ичурди, тўйдим мано”* каби мисраларида қўлланган Хизр, Чилтон, Ғавсул ғиёс каби ном ва тушунчалар фикримизнинг далили бўла олади.

Маълумки, “тариқат йўлидаги маънавий устоз – пири муршидлар қутб, автод, ғавс, чилтон, рижоли ғайб, қутб ал-қутб ва бошқа унвонларга инсоний ва маънавий етукликнинг қай даражасига эришганликларига қараб эга бўлганлар”³. Яссавий ҳикматларида улар ҳам маърифат ва ҳақиқатни олий даражада идрок этган, дунё иллатларидан узилиб, кўнгил поклигига мушарраф бўлган инсоний камолот тимсолларидир. Шу билан бирга, ҳикматлардаги пири муғон ҳам соқийнинг маънодошларидан бири саналади. Мумтоз шеъриятда пири муғон май сотувчиси (майфуруш) ўрнида келади ва руҳоний раҳбар маъносини англатади. Яссавий ҳикматларда комил инсон тимсоли саналган пири муғон деб пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.ни кўрсатади⁴. Бу ҳақда шоир бир ҳикматида очиқ-ойдин қилиб, бундай дейди:

*Пири Муғон ҳақ Мустафо бешак, билинг,
Қайда борсанг васфин айтиб, таъзим қилинг...*⁵

Яссавийдан кейинги ўзбек шеъриятини унинг таъсирсиз тасаввур этиш қийинлиги тадқиқотларда айtilган. Туркий шеъриятда илоҳий ишқни юксак

¹ Очиллов Э. Навоий ғазалларида комил инсон тимсоллари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 1. – Б. 7 – 14.

² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б. 226.

³ Қаранг: Ўрта Осиё халқлари хурфиқрлиги тарихидан. – Тошкент, 1990. – Б. 110; Ҳаққул И. Шахсият ва шеърият. – Тошкент: ТДПУ, 2014. – Б. 90 – 91.

⁴ Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи. – Б. 88.

⁵ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б. 62.

пардаларда куйлаган шоир Ҳофиз Хоразмийнинг мана бу соқийнома характеридаги байти ҳам мазкур фикрни қувватлайди:

*Соқийё, тир-и муғон токим бўлубдур тиримиз,
Бода ичмакдин ўнгин йўқ фикру ҳам тадбиримиз¹.*

Таҳлилларимиз шуни кўрсатадики, Яссавий ҳикматларида май билан боғлиқ образ ва тимсоллар, жумладан, соқий ва унинг маънодошлари соф ирфоний, тасаввуфий мазмунларни юзага чиқариш мақсадида қўлланган. Улар ўзбек мумтоз адабиётида мустақил соқийнома жанри ривожига, айниқса, соқийномадаги поэтик образлар табиатининг бадиий-эстетик мезонлар асосида ўзгаришга юз тутиши – трансформациялашувида алоҳида таъсир кўрсатган.

Мумтоз шеърятимизда соқийнома характеридаги шеърларнинг илк намуналари номаларда учрайди. Улар ҳар бир номадан сўнг келтирилган маснавийлар таркибидан ўрин олган. Хоразмий “Муҳаббатнома”сидаги 12 та маснавий шеърнинг 10 тасида 3 байтдан жами 30 байт, Хўжандийнинг “Латофатнома” асарида ҳар бир номанинг сўнгида 1 байтдан жами 18 байт, Саййид Аҳмад қаламига мансуб “Таашшукнома”нинг “Сўзнунг хулосаси” қисмларида 3-5 байтдан жами 30 байт соқийнома йўналишида ёзилган. Уларнинг барчаси соқийга мурожаат билан бошланади. Чунончи,

*Кел, эй соқий, кетурғил бодаи ноб,
Кула ўйнаю ичсунлар бу асҳоб...²*

Туркий шеърятда дастлаб номаларда қўлланган “*кел, эй соқий, кетурғил.....*” ёки “*кетур, соқий*” каби соқийга мурожаат келтирилган поэтик конструкциялар кейинчалик соқийнома жанрининг композицион қурилишида муҳим функция бажарди. Эътиборлиси, номалардаги соқийномаларда поэтик синтаксиснинг инверсия кўриниши, яъни ундаш, буйруқ маъносини ифодалаган

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 жилдлик. I жилд. – Тошкент, 1981. – Б. 238.

² Хоразмий. Муҳаббатнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 2 жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари) (Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи ф.ф.д., проф. Насимхон Раҳмон). – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 108 (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А).

ритмик бўлак – “кел” ёки “кетур” сўзи риторик мурожаатдан олдин қўлланиб, лирик қаҳрамон ва соқийнинг ўзаро муомала маданиятини ҳам юзага чиқаради:

*Кетур, соқий, равон ул жоми Жамдин,
Халос этгил мани бу дарду ғамдин.
Ки меҳнат ўтина ёнди кўнгул пок,
Ўтибдур жонга ҳаддин жаври афлок...
Майи гулгун ичу қил порсойи(й),
Гадолиғ кисватинда подшойи(й)¹*

“Дарду ғам”, “меҳнат ўти”, “жавру афлок” – ғам-андух, алам-изтиробдан зада бўлган, кундалик турмуш ташвишларидан чарчаган лирик қаҳрамоннинг ҳорғин қиёфасини бадий акс эттиради. Соқий унинг ягона халоскори, сирдоши, дилдош – ҳасратдоши сифатида гавдалантирилади. Бу ўринда май мана шу – ўзаро яқинлик, дўстликнинг сабабидир.

Соқийномаларнинг дастлабки мисраси, яъни кейинчалик соқийнома жанри поэтик қонуниятлари учун қатъийлашган қолип – соқийга мурожаат ва кескин талаб қилиш оҳанги ўзига хос шеърӣй ритмни ҳосил қилади. Мустақил соқийномаларда соқийга мурожаат қўлланган байтларнинг 2-мисрасида соқийга юзланишнинг, ундан май талаб қилишнинг сабаби ошкор қилинса, номалардаги соқийномаларда тасвир бошқача: дарду ҳасратдан узоқ бўлиш, хурсандчилик, умрнинг гўзал дамларини улуғлаш каби ҳаётсеварлик ғоялари ифода этилади. Масалан:

*Кел, эй соқий, кетургил хуш сабуҳи,
Ким, ушбу дам эрур жоннинг футуҳи. (106-бет)*

Ёки

*Кел, эй соқий, кетургил жоми гулфом,
Ғанимат тут бу дамни кечти айём. (110-бет)*

¹ Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 151.

Бу жиҳатдан, айниқса, “Муҳаббатнома” ва “Таашшукнома”даги соқийномалар алоҳида эътиборга молик. Тўғри, бу шеърларни мустақил соқийнома жанри намунаси сифатида кўрсатиб бўлмайди. Яъни уларни матн семантикаси ёки асар композициясидан буткул ажратиб олиб талқин қилиш ёки баҳо бериш мушкул. Шунга кўра, адабиётшуносликда бу шеърлар, кўпинча, поэтик хулосаларнинг ифодаси деб баҳоланади¹. Аммо улар мавзунинг қўйилиши, ижтимоий-ҳаётий, ахлоқий-дидактик, ишқий-фалсафий, қолаверса, маърифий-ирфоний кечинмаларнинг ифодаланиши, қофияланиш тарзи, образ ва тимсоллари, ўзига хос бадий-стилистик воситалари каби қатор хусусиятлари билан ҳам соқийнома жанри талабларига мос келади. Шу сабабли, турк олими Р.Жаним туркий адабиётдаги илк соқийномалар айнан номалар таркибида келтирилганини айтади².

“Таашшукнома”дан ўрин олган соқийнома мазмунидаги шеърларга гарчи “Сўзнунг хулосаси” деб сарлавҳа қўйилган бўлса-да, “Муҳаббатнома” муаллифи уларни “Маснавий” деб номлаган. Чунончи, асарнинг қуйидаги “Маснавий”сини олиб кўрайлик. Байтда қўлланган талмеҳ санъати лирик қаҳрамоннинг кайфияти ва мақсадини аниқ-равшан тушунишга имкон берган:

Кел, эй соқий, кетурғил жоми Жамни,

Кишининг кўнглидин май юр ғамни. (108-бет)

Жам – қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи Жамшид номининг қисқартирилган шакли. Жамшид “жоми жаҳоннамо³” – бутун оламни ойна каби ёрқин акс эттирувчи жом ясаттирган бўлиб, унда дунёдаги нафақат айни замондаги, балки ўтмишда юз берган ва ҳатто келажакда содир бўладиган

¹ Қаранг: Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 88.

² Saki-name // İslam ansiklopedisi. Cilt 36. Sakal – Sevm. – Istanbul, 2009. – S. 14.

³ Изоҳ: Фирдавсий “Шоҳнома”сидаги “Бижон ва Манижа” достонида ҳикоя қилинишича, Бижон йўқолиб қолганда, унинг отаси Гив ўғлининг қаерда эканини Кайхусрав келтирган афсонавий жомга қараб билиб олади. “Ғиёс ул-луғот”да ёзилишича, мумтоз адабиётда жом тимсоли, одатда, Жамшид номи билан биргаликда қўлланади. Чунки бу тимсол Жамшиднинг хатти-ҳаракатлари, ғояларига уйғун. Аммо аслида жом Кайхусрав даврида яратилган. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғот. Иборат аз 3 жилд. Жилди 1. – Душанбе, 1987. – С. 226. Мумтоз адабиётда жом тимсоли Сулаймон, Жамшид, Кайхусрав, Искандар, Хизр номлари билан ҳам боғланади.

воқеа-ҳодисалар ҳам тазаҳҳур этар экан¹. Мумтоз адабиётда жоми Жам, жоми жаҳонбин, жоми жаҳоннамо кабилар олам ҳодисалари, шунингдек, инсон ақл-заковати англаб етмаган сир-синоатларни, оламшумул ҳақиқатларни ҳам ошкор этадиган ўзига хос поэтик тимсоллар саналади. Мумтоз адабиётда, жумладан, ирфоний шеъриятда ҳам ғам – дунё ташвишлари, алам-изтироблари, қайғу-ҳасратлари ҳамда севикли ёрдан айри тушган жафокаш ошиқнинг руҳий изтиробларини англатувчи умумлашма образдир². Май эса шодлик, руҳий тетиклик, ёр висолдан баҳрамандлик рамзи. Лирик қаҳрамоннинг соқийдан айнан нима учун “жоми Жам” келтиришини сўраётгани иккинчи байт мазмунидан янада очиқроқ аён бўлади:

*Ким ошти кўкка оҳим ихтироқи,
Куюрди кўнглуми дилбар фироқи. (114-бет)*

Яъни ҳижрон ва айрилиқ азобидан қийналган, кўнглини ёр соғинчи банд этган ошиқ “жоми Жам” ёрдамида ёр жамолини кўриб, висол лаззатидан баҳраманд бўлишни истади.

“Муҳаббатнома”даги соқийнома йўналишидаги лирик парчалар композицияси таржеъбанд-соқийномаларни ҳам ёдга солади. Тезис – Матн – Рефрен бадий структураси фикрнинг ихчамлиги, сиқиклиги, шунингдек таъсирчанлигини ҳам таъминлайди:

*Кел, эй соқий, кетур паймона бизга,
Иноятлар қилур жонона бизга.
Ичолинг бодани жонон юзига,
Хизр суйин сочолинг жон юзига.
Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам. (112-бет)*

¹ Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари (Изоҳлар қисми). – Тошкент: Шарқ, 2006. – 224 б.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul, 1995. – S. 198.

Номаларнинг асосида соқийнома жанри маъносига хос бўлган кўнгилни ҳамиша ёр муҳаббати, унинг фикру хаёли билан боғлаш, бу дунёнинг бетакрор манзараларидан завқланиш, инсон умрининг боқий эмаслиги, шу сабабли, уни шоду хуррамликда, хурсандчиликда ўтказиш каби мазмунлар ётади. Бу шеърларда соқийномага хос икки тушунча: соқийга хитоб ва майхўрлик кайфияти орқали лирик қаҳрамоннинг атрофдагиларга муносабати, руҳий-маънавий дунёси янада ёрқинроқ очилади. Ринднинг эрки, эркинлиги, эрксеварлиги жўшқинлигу некбинлик туйғулари билан уйғунлашади. Ишқ ва ишққа ташналик, висол лаззатидан умидворлик ҳислари ринд – ошиқнинг мукамал поэтик қиёфасини жонли тарзда гавдалантиради. Демак, номаларда соқий ва ринд образи полифоник – кўп овозлилиқ характериға эға образлар бўлиб, ринднинг дунёқараши, ўй-кечинмалари ва соқий образи орқали юзага чиқаётган маъно ҳамиша бир-бирини тўлдириб келади. Бир ўринда Хоразмий соқийга мурожаат этаркан, ундан ўзини “назар”дан четга қўймаслигини, ошиқ учун “сайқал” бўлган ишқ майидан беришини сўрайди:

Кел, эй соқий, назардин солмоғил гал,

Кетур ул майки бўлғай бизга сайқал. (123-бет)

Номалардаги ассоциатив тасвир – биргина тушунча орқали кенг манзарани тасаввур қилиш ёки муайян образ воситасида фикрни тўла очиб бериш поэтик усули соқийномалардаги ўзгача жўшқинликни, руҳий кўтаринкиликни ва ҳаётдан ҳамиша шодланиш кайфиятини тўлароқ англатишга кўмак беради. Масалан, “Таашшукнома” муаллифи ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиш, умрнинг ҳар дамини хуш ўтказиш учун баҳорни энг яхши фурсат деб улуғлаб, Наврўз сўзига алоҳида бадий вазифа юклайди:

Кел, эй соқий, кетур жоми дилафрўз,

Ки ишрат чоғидур ҳам фасли наврўз. (164-бет)

Шунингдек, “соқий”, “жом”, “ишрат чоғи” каби алоҳида маъно оттенкасиға эға бўлган поэтик образлар ўқувчи руҳиятиға ҳаётсеварлик

туйғуларини сингдиради. Бу эса номалар таркибида қўлланган соқийномаларга хос бетакрор хусусусиятлардан биридир. Дастлаб номалардаги соқийномаларда қўлланган бир неча уядош сўзлар ёки мутаносиб тушунча ва образларни (таносуб санъати) ижодкор мақсад-муддаосини очиб беришга йўналтириш поэтик усули кейинчалик ўзбек мумтоз адабиётида яратилган мустақил соқийномаларнинг ифода йўсинини ташкил этди.

Май базми ва базм иштирокчиларининг муайян вақт – нутқ сўзланиб турган замондаги ахлоқий қиёфаси тасвири соқийномаларнинг ажралмас қисмидир. Номаларда ҳам ўзига хос майхўрлик кечалари, улардаги урф-одат ва тартиб-қоидалар тасвирига кенг ўрин берилган. Аммо бу жиҳатдан улар ўзбек адабиётида мустақил соқийномаларга нисбатан қадимги араб адабиётидаги хамрият шеърларга анча яқин туради. Чунки хамриятда ҳам май ва май мажлиси, мусиқа ва кўшиқ тавсифи, табиат манзаралари ва май ичиладиган жойнинг реал тасвири бадий бўёқларда ёрқин аксини топган. Шу билан бирга номаларда май базмларида май ёки шаробнинг қадахларга қандай қуйилиши ва май қуювчи – соқийнинг ўзига хос маданияти тўғрисида ҳам қайдлар келтирилган. Масалан, “Таашшукнома” асарининг лирик қаҳрамони соқийга мурожаат қилар экан, ундан май тўлатиб қуйилган қадах сўрайди:

Кел, эй соқий, кетур жоми лаболаб,

Қўбиз қўбсаб, ичайлик кулуб-ўйнаб. (168-бет)

Диққатга сазовор томони шундаки, номаларда қўлланган соқийнома моҳиятидаги байтларда албатта чолғу асбоблари, куй, оҳанг, кўшиқ, мусиқачи, кўшиқчи ва раққосалар образлари параллел келади. Жумладан, Юсуф Амирий “Дахнома”да қўбизнинг завқбахш куйи, найнинг майин садоси, барбатнинг жарангдор навоси ва танбурнинг ўтли ноласи майхўрлик кечасига файз киритганини тасвирлар экан, айниқса, муғаннийнинг кўшиқлари ҳамда соқийнинг гўзал одоби ҳам ичкиликнинг таъсирини оширганини айтади:

Ўпиб соқий аёгин дам-бадам эл,

*Кўнгул очилмоғига боғлабон бел...
Қилиб суҳбатни ҳамдамлар дами гарм,
Тааммул пардасидин кетиб озарм...
Ҳикоятлар улошиб бир-бирига,
Қулоқ солмай йиравчилар йирига... (196-бет)*

Май базми иштирокчиларининг кўтаринки кайфияти, ўзига хос шодон қиёфаси, бир-бирига ҳикоятлар сўзлаб, жўшқинлик ва қувноқлик ҳолатини намоён этиши бошқа бирор асарда бу қадар аниқ ва жонли тасвирланмаган. Шу тариқа, номаларда соқий, май, май базми, шунингдек, базм иштирокчилари ҳақида ҳам ўзига хос талқинлар ўрин олган. Бу орқали шоирнинг руҳий гўзалликка ташна бўлган ва ўзаро яқинлик, дўстлик, ҳурмат-эътиборни, ҳаёт инсонга тақдим этган гўзал лаҳзаларни қадрлашга, ундан завқланишга чорловчи ҳаётсевар — некбин қиёфаси намоён бўлади. Шунингдек, ишқ-муҳаббат кечинмалари, ижтимоий-ҳаётий қарашлари, табиат ва инсон тақдири ҳақидаги хулосалари ёрқин ифодаланади. Бу эса, номалар таркибидаги соқийнома характериға эга бўлган шеърӣй парчаларни мазкур жанрнинг дастлабки кўриниши сифатида баҳолашга тўла имкон беради.

Мумтоз шеърӣятда соқийнома йўналишидаги шеър ва байтлар Ҳофиз Хоразмӣй, Гадоӣй, Атоӣй, Саккокий, Лутфӣй каби йирик сўз санъаткорлари ижодида ҳам учрайди. Номанавис шоирлардан фарқли равишда улар ижодида май ва ишқ мавзулари ҳамиша уйғун ҳолда тасвирланган.

Диққатга сазовор томони шундаки, май ва муҳаббат мавзуларининг ўзаро уйғунлашуви шеърӣятда май образининг мундарижасини янада кенгайтди. Ошиқ ва маъшуқа ҳолати, ошиқнинг кайфияти, унинг рақиб ёки ағёрға муносабати, рашк ва хижрон кабилардан баҳс юритилган ишқӣй шеърларда май образи асосӣй фикрни юзага чиқарувчи восита, шоир поэтик маҳоратининг ўзига хос ифодаси бўлиб келади. Чунки бода — ишқ рамзи.

Унинг ўзгача кайфияти бор. Бироқ бу бодадан тотмаган одам унинг сирасорини, кайфиятини била олмайди. Мавлоно Лутфий бу ҳақда:

Жон азалдин келди ишқинг бодасидин беҳабар,

Бу қадаҳдин тотмаган билмас анинг кайфиятин¹. –

дейди. Сўфийларга кўра, дунё муҳаббатидан воз кечмай туриб, Илоҳ муҳаббатига эришиб бўлмайди. Пайғамбарлар, ориф дарвеш, солиҳ кишилар шунинг учун муҳаббатга сазовордирлар. Мумтоз шеърятда улар комил инсон деб юритилади. Илоҳий марҳамат – беқиёс жамолга, энг аввало, Ҳақ ошиқлари – комил инсонлар муяссар бўладилар². Бундай кишилар соқийнома мазмунидаги шеърларда соқий, аёқчи, муғанний, пири муғон, пири майхона ва пири майфуруш каби номлар билан юритилади. Қуйидаги байтда ҳам маъшуканинг маст, хумор кўзлари каби маст қила оладиган соқийи аластнинг аёғи – қадаҳи таърифланган:

Махмур кўзларинг каби маст айлаган мени,

Шул соқийи аласт ичурган аёғидур³.

Соқийи аласт – қалбни шайтон васвасасидан халос этувчи, нафс алангасидан қутқарувчи тимсолдир. Мумтоз адабиётда “аласт хамри”, “аласт базми” каби поэтик бирикмалар ҳам кўплаб учрайди. Бу орқали инсон яратилмасидан аввал Оллоҳ билан уларнинг руҳлари орасида кечган аҳдлашувга ишора қилинади. Қуръони каримнинг “*Аъроф*” сурасида келтирилишича, Тангрининг “*мен сизнинг Раббингиз эмасманми?*” – деган саволига, руҳлар “*Раббимизсан*”, – дея жавоб қайтаришади⁴. Шунга кўра, байтдаги “соқийи аласт” илоҳий маърифат соҳиби ҳамдир. Аёғ, яъни қадаҳ эса, эътиқод тимсоли. Ҳақиқий муҳаббат, поклик шаробини етказувчи восита.

¹ Лутфий. Девон. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 187.

² Қаранг: Сайфуллоҳ С. Мавлоно Атоий / Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 12.

³ Лутфий. Девон. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 107.

⁴ Қуръони карим маъноларининг ўзбекча тафсири. Араб тилидан Абдулазиз Мансур таржимаси. – “Аъроф” сураси, 172-оят.

Май мавзуидаги шеърлар учун анъанавий бўлган яна бир образ – майпараст, яъни ринддир. Навоийгача бўлган ўзбек адабиётида ринд образи алоҳида бир тарзда учрамайди. Аммо риндлик – майпарастлик ошиқнинг ўзига хос хусусияти саналади. Яъни бу даврдаги шеърларда ринд ёрнинг висол шаробига, ҳусн майига ташна тимсол сифатида келади.

Ринд¹ сўзи, аслида, форсча бўлиб, нозиктабиат, олифта, бепарво, беғам каби маъноларни англатади. “Фарҳанги забони тожик”да ринд атамаси зийрак, хушёр, озодфикр, кўркмас, шариат ҳукмларига бепарво, майхўр маъноларида шарҳланган². Тасаввуфда ринд шариат ва тариқат босқичларидан ўтиб, ҳақиқат асрорига етган комил инсон рамзи. Ҳақиқий ишқ намояндаларига кўра, ринд ишқи илоҳийга ва ҳусни Мутлақ висолига ташна Ҳақ ошиғидир³. Рус олимаси М.Л.Рейснернинг таърифлашича: “Ринд майхонанинг доимий эгаси, хўжайини. Ундаги сокинликни бузувчи, жанжалкаш, айёр ва фирибгар. Барча ёмон хулқларнинг эгасидир. Аммо тасаввуф адабиётида бунга мутлақо тескари бўлган тимсол сифатида келтирилади”⁴. Мумтоз шеъриятда ринд ҳамиша майга ташна, қанчалик кўп ичса ҳам барибир чанқоғи босилмайдиган, соқий – май қуювчи ўзига қадаҳни узатгунича сабри чидамайдиган образ киёфасида тасвирланади. Юсуф Амирийнинг қуйидаги мисралари бунинг бир исботидир:

Алик бергунча сургил май кумайтин,

Мудом асра ани жавлон ичинда.

Қадаҳтин тортқил розини андоқ

¹ Изох: “Ғиёсул луғот”да ринд сўзининг форс-тожик тилидаги ранда, яъни рандаламоқ сўзидан келиб чиққани айtilган¹: ”Ринд – сохтакорлик, жоҳилликни инкор қилувчи. У кибру ҳаводан, суратпарастликдан, чангу ғубордан, тарашага ярайдиган чўплардан худди ранда қилингандек текисланади (тозаланади) (“Латойиф” ва “Шарҳи Хоқоний”дан)” Қаранг: Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғот. Иборат аз 3 жилд. Жилди 1. – Душанбе, 1987. – С. 377. Айрим маълумотларга кўра, ринд сўзи форс тилидаги хушбўй ҳидли ўсимлик маъносини билдирувчи “рунуда” калимасидан ҳосил қилинган. Қаранг: Қурбон Восеъ. Ойини ринди ва маслаки Ҳофиз. – Душанбе: Ирфон, 1991. – С. 48.

² Фарҳанги забони тожики. Иборат азду жилд. Жилди 2. – М.: СЭ, 1969. – С. 138.

³ Қаранг: Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 2015. – Б. 227.

⁴ Рейснер М. Л. Эволюция классической газели на фарси X – XIV века. – М.: Наука. – С. 64.

Ки, қолсин шуҳрати даврон ичинда.¹

Кумайт – аслида тўқ қизил рангли, куюқ шароб экани маълум. Шунингдек, бу сўз чопқир, тўриқ от маъносини ҳам ифодалайди. Бу ўринда у мажозий маънода май идиши, қадах мазмунида ишлатилган. Шоир унинг ҳамиша май билан тўлишини, ичувчига завқу шавқ бағишлашини истайди.

Мўғуллар истилоси даврида иқтисодий ва маънавий таназзулнинг кучайиши, маҳаллий ҳукмдорларнинг уларга катта ҳадялар бериб, ўз мавқеларини янада тиклаб олиш мақсадида халққа ўтказётган жабру зулмларининг ортиши, кейинчалик темурий зодагонларнинг тожу тахт учун олиб борган муттасил курашлари шеърятда замон ва умрдан норозилик мазмунларини ҳам анчагина кучайтирди. Натижада, бир томондан, замондан шикоят ва эътироз кайфияти, бошқа бир томондан, тасаввуфий оҳанглар ҳам бадий адабиётга катта таъсир кўрсатди². Шу сабабли, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Гадоий, Саккокий, Лутфий каби ижодкорлар шеърятида, кўпинча, май ва майхўрлик умрни хуррам ўтказиш манбаи эмас, балки ғам-андух ва азоб-укубатлардан узоқлашиш, дунёнинг ўткинчилигини уқтириш воситаси бўлиб келади. Атоий ҳам кимки бу даврда хотиржамлик ёки кўнгил осудалигини истаса, ғам-андухга барҳам берувчи шодлик майини ичсин, деб ёзади:

Ичсун майи муфарриҳи гулрангу ғамзудой,

Бу даврда ким истаса хотир фарогини³.

Мазкур байтда маърифий-ирфоний фикр-туйғулар ҳам ўз ифодасини топган. Мумтоз адабиётда “хотир” дейилганда, кўп ҳолларда инсоннинг ички оламида пайдо бўладиган сас ва овозлар тушунилган. Булар тасаввуф тадқиқотчилари томонидан тўртга ажратилган. Биринчиси Оллоҳдан келадиган саслар, яъни хотири Ҳақ. Иккинчиси малакдан етадиган – илҳом.

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 2 жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари). – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 247.

² Зеҳний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тожики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 24.

³ Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 253.

Учинчиси шайтондан келадиган садо – “васваса” ва тўртинчиси, нафсдан туғилажак саслар – “ҳавожиз” саналади. Инсон ботинида васваса билан ҳавожиз барҳам топмас экан, у ҳеч қачон хотир тинчлиги ва осудалигига етиша билмайди. Мазкур байтда “май” инсонни шайтоний ва нафсоний кулфатлардан муҳофаза этишга қодир бўлган Завқ ва Маърифат бодасидир”¹.

Шоир Саккокий эса бир ғазалида бечора, ғамгин ошиқ ўлди дея беҳуда кувонмаслик кераклиги, олам қадаҳидаги қисмат майи барча учун бир хил эканини айтиб, рақибга шундай насихат қилади:

*Шод ўлма, рақиб, ўлди тею ошиқи мискин,
Барчага туз келгусидур давр аёқи².*

Дарҳақиқат, шу каби қатор мисолларда борлиқ ва жамият ҳақида, инсон тақдири ва оламнинг абадий қонуниятлари тўғрисида ижодкорнинг умумлашма мулоҳазалари соқий ва май билан боғлиқ тимсоллар ёрдамида ифода этилган. Моҳият нуқтаи назаридан, бу образлар ўзаро муштарак бўлиб, шоирнинг ҳис-туйғулари, орзу-интилишларини юксак бадиият ва ўткир пафос билан юзага чиқаришда муҳим восита саналади. Шоирнинг давр ва муҳитга муносабати, дунёқараши, истеъдоди май мавзуидаги шеърларда жонли акс эттирилади. Маълумки, образ ва образлилик бадиий матн таркибидан англашиладиган бадиий-эстетик категориялардир. Чунки сўзларнинг ўзаро мазмунан яқинлиги, фикр, туйғу ва оҳангда бир-бирини тўлдириши фақат матн ичида кечадиган жараёндир. Шу маънода, май образи ишқий мавзуидаги лирик шеърларда ёр гўзаллиги ва ошиқнинг ҳолатини тасвирласа, соқийнома моҳиятидаги байтларда ринд ва унинг кайфиятини ёритади. Кейинчалик соқийномаларда бундай мазмунлар янада ривожлантирилди.

2.2. Алишер Навоий ижодида соқийнома йўналишидаги шеърлар

а) лирик ифода ва соқийнома унсурлари

¹ Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро университети, 2000. – Б. 119.

² Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1958. – Б. 65.

Ўзбек мумтоз адабиётида май мавзуи ва у билан алоқадор бўлган образлар Алишер Навоий шеъриятида ҳам ўзининг кенг инкишофини топган. “Бу мавзу (яъни май мавзуи – М.А.) Навоий шеърларида, бир томондан, салафлар ижодиётида касб этган анъанавий хусусиятлари, иккинчи томондан, шоирнинг фалсафий-ижтимоий қарашлари билан боғлиқ ҳолда юзага келган янги қирралари орқали намоён бўлган”¹.

Буюк шоир ўзининг “Хазойин ул-маоний”даги илк ғазалида май, жом, соқий, майи ваҳдат, зарф, сингон сафол, жоми гетинамо, жому май, дайр, муғбача, майхона, азал соқийси каби май образи билан боғлиқ бир қатор тимсолларни қўллаган. Таниқли олим Н.Комиловга кўра “ушбу ғазал ўзидан кейин келадиган ғазаллар учун маълум маънода дастурий хусусиятга эга”. Яъни “мазкур ғазал маъноларини тўғри тушунган одам Навоий девонларидаги бошқа ғазалларни ҳам англаб етишга калит топади”. Чунки “унда улуғ шоир дунёқарашининг асосий йўналиши акс этган ва у кейинги ғазалларда давом эттирилган”. Олимнинг изоҳлашича, “ғазалда оламнинг илоҳий моҳияти ва буни англаган инсон завқи шавқи, қалб сурури ифодаланган”². Дарҳақиқат, Навоий ижодиётида қўлланган май образи, унинг мазмун-моҳияти, маъно қирралари, шоирнинг унга бўлган муносабати, фикр-қарашлари ҳам, энг аввало, мазкур ғазалда тўғри ва аниқ очиб берилган.

Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур,

Билмайин нафй этма майхона аҳлин, зоҳидо. (1, 22)

Умуман, Навоий шеъриятида май шоирнинг турли ижтимоий, сиёсий, маданий, маърифий, маънавий, ахлоқий, фалсафий масалаларга доир мушоҳадалари, ҳаётий хулосалари ҳамда қувончу изтироблари, орзу-интилишлари, қолаверса давр, замон ва инсон тақдири билан боғлиқ

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 141.

² Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Тамаддун, 2012. – Б. 14.

карашларини бадий жихатдан ёрқин тасвирлаш воситаси саналади. Бунга шоир ғазалларидан қатор мисоллар кўрсатиш мумкин. Жумладан,

*Соқие, талх ўлди айшим ҳажр бедоди била,
Тут ачиг майким, ичай Мирзо Чучук ёди била.*

“Мажолис ун-нафоис” тазкирасида хотирланишича, Мирзо Чучук адабиёт, айниқса шеъриятга ихлосманд, ўзи ҳам шеърлар ёзган истеъдодли теурий шахзодалардан бири бўлган: “Кичик Мирзо – хуб таълиқ, тез идроклиқ, шўх зеҳнлиқ, қавий ҳофизалиқ йигит эрди. Оз фурсатда яхши толиби илм бўлди ва кўпроқ улум ва фунундин ўз мутолааси билан вуқуф ҳосил қилди. Шеър ва муаммони хуб англари эрди, балки кўнгли тиласа айта ҳам олур эрди...” (9, 415). Аммо у анча эрта вафот этган. Н.Комилов мазкур байт келтирилган ғазални шарҳлаб: “май бу ерда одатдаги шароб ҳам, рухий сархушлиқ тимсоли, илохий маърифат нури ҳам эмас. Бу инсоний кайфиятнинг, рухий изтиробларнинг йиғма ифодаси – ғаму ҳасрат рамзи”¹, – деб ёзади. Кўринадики, шоирнинг маънавий олами, рухий ҳолати, турлитуман: гоҳ хушнуд, гоҳ маҳзун кайфияти, ҳис-туйғулари май образи орқали янада равшанлашади. Май мавзуининг Навоий шахсиятига фавқулодда яқинлиги, бадий тафаккури ва ижодий имкониятларини юзага чиқаришда алоҳида мавқе тутиши шоир соқийномасининг ғоявий асослари, маънавий негизи, ифода усули ҳамда образ ва тимсоллар тизимида хос айрим жихатларни, аввало, унинг шеъриятдан қидириш лозимлигини англатади.

Профессор А.Ҳайитметовнинг ёзишича, “Навоий девонларидаги 2600 ғазалдан кўпи ишқий мавзуда бўлса, шу мавзудаги юзларча ғазаллар соқийга мурожаат билан ёки умуман майни, мастликни макташ билан тугалланади”².

¹ Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Тамаддун, 2012. – Б. 228.

² Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 144.

Адабиётшунос Н.Рамазонов “Хазойин ул-маоний”га кiritилган ғазалларнинг 800 га яқинида май мавзуи қаламга олингани, шундан 70 га яқин ғазал бошдан-охир май мавзуида эканини қайд этган¹.

Биз “Хазойин ул-маоний”даги май талқинига бағишланган ғазаллар ва соқийнома йўналишидаги байтлар миқдорини қуйидаги жадвал асосида кўрсатишга ҳаракат қилдик:

Девонлар	Май мавзуи қаламга олинган ғазаллар	Май тавсифланган ғазаллар	Соқийнома характеридаги байтлар	Матлада	Мақтада	Мақтадан олдин	Турли ўринларда
Ғаройиб ус-сиғар	206	19	122	6	30	38	50
Наводир уш-шабоб	272	17	129	5	16	66	42
Бадойиъ ул-васат	291	16	121	2	8	74	37
Фавойид ул-кибар	307	13	121	6	6	65	44
Жами	1076	64	473	19	60	243	173

Эътиборлиси шундаки, шоир ғазалларида соқийнома мазмунидаги байтлар, кўпинча, мақтадан олдин келтирилган. Ё.Исҳоқовнинг ёзишича, Навоийнинг аксар ғазалларида мақтадан олдинги байт мазмун ва услуб жиҳатидан ғазал таркибидаги бошқа байтлардан ажралиб туради. Бундай байт олдинги байтлардаги тасвир усулидан катъи назар, иккинчи шахсга қаратилган ибратомуз хулосадан иборат бўлади. Шоир кўпинча ўз фикрини соқийга ёки бошқа бирор объектга мурожаат шаклида изҳор қилади².

Дарҳақиқат, шоир ғазалларида соқийга хитоб билан бошланган байтлар ғазалнинг кульминацион байтлари бўлиб келади ва унда илгари сурилган

¹ Рамазонов Н. Узумни ёнчғондин сўнгра... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2008 йил, 9 февраль.

² Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Тошкент: Фан, 1983. – Б. 62.

ижтимоий-ахлоқий муаммонинг ечими вазифасини ўтайди. Бундай хусусият куйидаги ғазалда ҳам ифода этилган:

*Борғил, эй ҳамдам, ҳар ёни,
Кўнглум итмиш, топқил они.*

*Ҳолин сўргил, ул ҳам сўрса,
Деким, йўқтур сенсиз жони.*

*Истидъо айлаб ёндургил,
Келмас бўлса, де тинҳони.*

*Ким, ул дилбар қилмиш ваъда,
Бу тун бўлмоққа меҳмони.*

*Чин деб келса, ани эмди
Айлай кўксумда зиндони.*

*Соқий, бизни ғамдин қутқар,
Кетургил роҳи райҳони.*

*Ул ойсиз ун чекса Навоий,
Ўтгай гардундин афғони. (4, 644)*

Ушбу ғазални ўқиганимизда ёрини кутиб айрилиқ азобида ўртанган бечора ошиқнинг маҳзун қиёфаси кўз олдимизда гавдаланади. Мақтаъдан олдинги байтда эса, ғам-андухдан қийналиб, ундан халос бўлиш истагида соқийдан май сўраётган лирик қаҳрамон – ринднинг кайфияти англашилади:

*Соқий, бизни ғамдин қутқар,
Кетургил, роҳи райҳони.*

Байтда келтирилган роҳи райҳони – тўқ яшил рангли ичимлик, май. Мазкур байтда у шодлик рамзи сифатида талқин этилган. Ё.Исҳоқов таъбири билан айтганда, “агар қофияни ҳисобга олмасак”, ишқ-муҳаббат ва ҳижрон кайфияти ифодаланган ғазалда мазкур байт “чиндан ҳам, тасодифийдек туюлади”. Шунингдек, у “алоҳида ҳолда ҳам тугал маъно билдиради”¹.

Профессор А.Ҳайитметов Навоий ғазалларидаги соқийга мурожаат билан бошланган байтларни лирик чекиниш сифатидаги байтлар деб баҳолаган². Ё.Исҳоқовга кўра эса, улар “бегона байтлар бўлиб, асосан, тавсифий (таъриф, мадҳда ҳам) ғазалларда келтирилган”³.

Соқийга хитоб қилинган байтларда шоирнинг ишқ-муҳаббат кечинмалари, ҳаётӣ-маиший, ахлоқӣ-фалсафӣ қарашлари ёрқин намоён бўлган. Уларда лирик қаҳрамон кўпинча ҳижрон ва айрилиқдан азоб чеккан, замон ва замондошларидан жафо кўрган, қувончу шодлиги, кўнгил осойишталиги, ишонч ва ҳақиқатни май ва майхўрликдан “излаган” бир қаҳрамон қиёфасида тасвирланган. Қуйидаги байтда эса, шоир ринднинг майпарастлиги сабабини гўё бундай изоҳлайди:

*Соқие, кўнглумда май ҳирсин кўруб, сўрдунг сабаб,
Ҳажри дардин ё хумори бегаронинму дейин? (4, 487)*

Навоий ғазалларида келтирилган майпараст, бодапараст, сармаст, боданўш, майхора, хумор, беҳуд, бодаошом, дурдкаш, дурднўш, журъакаш, катранўш каби бир қатор тимсоллар ҳам ринд ва унинг ҳолатини ифода этади.

*Бош қўярмен куп аёгинда май ичсам пайваст,
Қони муғ дайрида мендек ёна бир бодапараст. (1, 109)*

Куп – кўп миқдордаги май сақланадиган идиш, хум. Мажозий маънода эса, у “орифнинг қалби ва руҳи мутлақ”⁴ни ҳам англатади. Муғ сўзининг луғавий маъноси оташпараст бўлиб, у баъзан оташпарастлар руҳонийсини

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 62.

² Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 144.

³ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 62.

⁴ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 153.

ҳам билдиради. Мажозан муғ – пири комил¹. Муғ, муғбача, пири муғон каби образлар форс-тожик шеъриятидаги қатор соқийномаларда, айниқса, Ҳофиз соқийномасида кўплаб учрайди. Ўзбек шеъриятида улар Навоий ва Мажзуб соқийномаларида келтирилган. Мажзуб “муғон базми қадахчилари”га хитоб қиларкан, пири муғон образининг ўзига хос, бетакрор ифодасини ҳам яратган.

Навоий ғазалиётида ринднинг ҳолати, кайфияти, айниқса, соқий – май куювчига мурожаат қилинган байтларда янада ёркинроқ ифодаланган. Мумтоз шеърятда соқий, кўпинча, бетакрор гўзаллик соҳиби сифатида таърифланган. Мутафаккир шоир ғазалларида эса соқийнинг ёш ва навқирон йигит қиёфасидаги янги ифодалари ҳам учрайдики, бу шоирнинг юксак санъаткорлигини кўрсатади:

Давр аёгин, соқие, қўйма йигит жонинг учун,

Ким, йигитлик рўзгори айш даврони эмиш. (1, 290)

Зеро, Навоий шеъриятидаги муайян қаҳрамонлар шундай ёшлик, беғуборлик кайфияти билан тасвирланган. Бу китобхонда жўшқинлик, кўтаринкилик, ҳаётга муҳаббат туйғуларини пайдо қилади. Соқийи маҳваш, соқийи гулчеҳра, соқийи гулрўй, соқийи давр, соқийи даврон, соқийи гулрух, Исавийдам соқий, соқийи Кисронишон, соқийи хурваш, соқийи нўшин, соқийи Кавсар, соқийи шўх, соқийи ишқ, соқийи ширин, соқийи ишрат, соқийи васл, базми тараб соқийлари, соқийи мажлис, соқийи базм, нўшлаб соқий, сабукрух соқий, дарду бало соқийлари каби поэтик бирикмалар қўлланилган ғазалларда ҳам ана шундай мазмунлар ўз ифодасини топган.

Маълум бўладики, шоир турли-туман ижтимоий-ҳаётий, ишқий-фалсафий, қолаверса, маърифий-ирфоний фикр-қарашларини юзага чиқаришда мазкур образлардан самарали истифода этган.

Соқийи давр, соқийи даврон, соқийи ишрат, базм соқийси истиоралари шоирнинг ижтимоий-фалсафий қарашларини акс эттиради. Ижодкорнинг

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 373.

замон ва замон аҳлига муносабати, кўпинча, лирик қаҳрамоннинг май қуювчи – соқийдан шикоят тарзида ифодаланганини таъкидлаш жоиз:

*Манга ҳар майки, тутти соқийи давр,
Бурун қилди ани қон бирла мамзуж. (1, 116)*

Ёки бошқа бир байтдаги “Хусрави Кисронишон соқийлари” тимсолида истиоранинг мазмунига мос ҳолда улуғворлик, кўтаринкилик туйғулари устунлик қилади. Зеро, “хусрав” сўзининг луғавий маъносидаги “шоҳ”, “хукмдор”, “юксак мартаба эгаси” кабилар назарда тутилса, мисраларнинг бадиий-эстетик таъсирчанлиги ортади:

*Дафъ этар дардин Навоийнинг ўшул майким мудом,
Хусрави Кисронишон соқийлари эҳсон қилур. (1, 177)*

Кавсар, Исавийдам, сабукруҳ сифатлари билан улуғланган соқий маърифий-ирфоний ғояларни тамсил этиб келади:

*Хумор дофеъ бўлғайму, соқийи Кавсар,
Бу дайр ичинда майи шиқ ичмаганга тўло. (4, 12)*

Маълумки, Исо бадиий адабиётда кишиларни турли хасталиклардан, бало-қазолардан қутқарувчи, ҳатто жонсиз танага ҳам ҳаёт бахш этувчи рамзий образ сифатида тасвирланади. Қуйидаги байтда Исавийдам соқий талмеҳида унинг ана шу фазилати кўзда тутилган:

*Коҳи юз бирла ўлармен, Исавийдам соқийё,
Бода тут хуришиди жоми қаҳрабокирдоридин. (1, 471)*

“Қаҳрабо – сариқ рангли елимсимон тош. Уни чармга суркаб, сомонга яқинлаштирсангиз, уни ўзига тортади”¹. Мумтоз шеърятда айрилик ғамида сарғайган, заҳил юзни қаҳрабога нисбат берадилар. Мазкур байтда ҳам ана шундай мазмун ифодаланган. Яъни эй Исо нафасли, жон ато этувчи соқий, юзим сомондай сарғайиб ўларман, менга сомонларни қаҳрабо сингари ўзига тортиб оладиган май бер.

¹ Э.Очилов. Бир ҳовуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 148.

Шунингдек, Навоий ғазалларида аёқчи, пири майхона, пири муғон, пири майкада, пири дайр, пири ишқ, пири харобот, пири хаммор, майфуруш, муғ, муғбача, аҳли базм, аҳли ишқ, аҳли сабух, ринди харобот кабилар ҳам соқийнинг маънодошлари сифатида инсонни камолот йўлига бошлаб, уни тариқат босқичларидан олиб ўтадиган, барча ёмон одатлардан халос этиб, яхши фазилатларга ошно қиладиган, илоҳий маърифатдан баҳраманд қилиб, комиллик мақомига кўтарадиган маънавий, руҳоний раҳбарни англатади. Маънавий устоз, пири муршид маъноларини ифодалаган тимсоллар орасида аслида ҳиндларнинг диний уламози саналган бараҳман ҳам учрайди. Умуман олганда, ғазалларда илгари сурилаётган бадийй ғоянинг янада чуқур мазмун касб этишида муҳим роль бажарган бу каби рамзлар Навоий ижодидаги образлар оламининг ранг-баранглигини ҳам таъмин этади.

Май бер, эй барҳаман, ар муғбача ишқида кўнгул,

Бўлса бадмаст фироқи била таъзир этайин. (2, 492)

Соқийнома мазмунидаги байтларда ошиқ қалбига инадиган илоҳий нур, маънавий ҳузур-ҳаловат, шунингдек, солиқнинг аста-секинлик билан ўз ботинини англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётганини янада мукаммал тасвирлаш мақсадида томчи, қатра, журъа каби тушунчаларга ҳам ўрни билан мурожаат этилган.

Соқийё, ул кавсаросо бодадин бир журъа тут

Ким, мени ҳайронга бўлмиш кашф сирри лав кушиф. (1, 325)

Диний эътиқодга кўра, Кавсар булоғининг суви асалдан ширин, қор ва сутдан оқ бўлиб, ичган киши абадул абад чанқоқлик нималигини билмас экан¹. Лирик қаҳрамон соқийнинг ана шундай бодасига етиш илинжидаги ташна киши сифатида гавдалантирилган. Маълумки, шоир учун илҳом манбаи бу – ҳаётнинг ўзи. Шу сабабли, шоир фикр-карашлари, ҳис-туйғулари, сезгикечинмаларини юзага чиқаришга хизмат қилувчи образ, тушунча ва

¹ Қаранг: Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2006. – S. 268.

истилоҳларнинг ҳам моддий асоси, реал манбаси мавжуд. Жумладан, журъанинг ҳам. Аслида у “қадахдаги ичимликни бир мартада, яъни бир хўплам ёки бир култумда ичиш деганидир. Исломдан олдинги даврларда қабристонда шаробнинг бир журъасини ерга тўкиш билан ўтганлар, мархум кишилар хотирланган”лиги ҳақида манбаларда айtilган. Маърифий адабиётда ҳам журъа “ёрнинг бетоқат қилувчи ёди”ни билдиради¹. Сажжодийга кўра, у “сайр мақомики, солик уни излаб топа билмоғи керак, яъни журъа соликка номаълум қолиб кетган сир-асрорлар ва мақомотларни англатади”². Шунингдек, мумтоз шеърятда журъа “руҳнинг турли даражаларини кўрсатиб, борлиқдаги ҳар бир заррада Ҳақ тажаллиси мавжудлигига ишора”³ қилади. Навоий соқийномасидаги “*Кишига қайғудин ўлса зулмот, Журъаси бўлғай анинг оби ҳаёт*” мисраларида ҳам ана шундай мазмунлар ифодаланган. Кўринадики, шоир лирикасида келтирилган соқийга мурожаат кўринишидаги байтлар соқийнома мазмуни билан ўзаро муштарак. Бу эса уларнинг соқийнома жанри тараққиётидаги ўрнини белгилайди.

Соқийнома характеридаги байтларда соқийномаларга хос бўлган хум, куп, сабу, суроҳи каби бир қатор образлар ҳам кенг қўлланган. Тасаввуф истилоҳида булар “илоҳий файз булоғи”⁴, ошиқ, яъни соликнинг мақсадини воқелантирувчи, унинг кўнглига маънавий завқ шавқ бағишловчи образлар саналади. Шунингдек, шеърларда май ичиш учун ишлатиладиган жом, қадах, соғар, зарф, пиёла, коса, бат, булбула ва кишти каби бир қатор идишлар ҳам учрайдики, улар орасида энг кўп қўлланилгани жомдир. “Ориф инсонлар илоҳий бодани жомдан ичиб, тавҳиддан сармаст бўладилар”, – дейди Сажжодий⁵. Шунингдек, жом “ғайб олаmidан хабардор қалб ва соликнинг

¹ Анварий Ҳ. Фарҳанги бузурги суҳан. Иборат аз 7 жилд. Жилди 3. – Техрон, 1381 х/ш. – С. 2121.

² Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – С. 286.

³ Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // <https://wayter.wordpress.com/2011/12/08.09.2016>

⁴ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 454.

⁵ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – С. 280.

зеҳни”¹ни ҳам англатади. Навоийда жом “ишқ аҳлининг кўзгуси”, ваҳдат майи тўла кўнгил тимсолидир:

*Истарам, кўзгуда кўрсам ёр аксин бир нафас,
Соқийё, майким! Эрур ишқ аҳлининг кўзгуси жом. (1, 449)*

Маълумки, шеъриятда ранглар воситасида шоирнинг рухий-психологик ҳолати, кайфияти, ички маънавий олами, тасвирланаётган воқеликка муносабати ва ижтимоий, ахлоқий, фалсафий, маърифий қарашлари акс эттирилади. Шу билан бир қаторда бадиий тасвирнинг бу кўриниши фикр-туйғуларнинг таъсирчанлигини таъминлаб, ўқувчида кучли иштиёқ пайдо қилади². Алишер Навоийнинг соқийнома мазмунидаги шеърларида биллурин, шафакгун, зумуррадранг, ойнагун, нилуфари каби ёрқин рангларда тасвирланган май ҳамда жом тимсоллари ҳам бу ҳаётга муҳаббат, шодлик ва кувонч туйғуларини ифода этган. Қуйидаги мисраларда ҳам соқийдан зумрад – кўк рангли қадаҳга айнан қизил май қуйишни сўраш билан мазкур ранглар ўртасидаги мутаносиблик, уйғунлик кишига беихтиёр хуш кайфият бағишлашига ишора қилинган:

*Соқийё, жоми зумуррадгун аро қуй лаъли май
Ким, эрур шингарф беҳад хушнамо зангор ила. (4, 559)*

Соқийнома йўналишидаги шеърларда энг кўп учрайдиган образлар сирасига майхона, майкада, дайр, харобот, бутхона кабилар ҳам киради.

Майхона “завқу шавқ, илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон – орифнинг ботиний дунёси ва руҳи мутлақ манбаидир”³. Тасаввуфда майхона тимсоли илоҳий завқу шавқ, маърифат тўлиб тошган комил инсон, орифнинг ички, ботиний оламига ишорани англатади⁴. Мумтоз адабиётда ҳам майхона бу дунёнинг ўткинчи ҳою ҳавасларидан, турли-туман ёлғону сохталиклардан

¹ Анварий Ҳ. Фарҳанги бузурги суҳан. Иборат аз 7 жилд. Жилди 3. – Техрон, 1381 х/ш. – С. 2121.

² Қаранг: Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг”да ранг рамзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 3. – Б. 34 – 38.

³ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – С. 392.

⁴ Кўрсатилган китоб. – Б. 366.

узилиб, кўнгил осойишталик топадиган, руҳ сокинликка етишадиган маънавий маскан, илоҳий олам саналади:

*Не ғам, соқий, агар худ жоми Жам йўқ,
Етар майхонанинг сингон сафоли. (2, 648)*

Соқийга мурожаат кўриниши шоир рубойларида ҳам ўз ифодасини топган. “Хазойин ул-маоний”га киритилган 133 та рубойнинг 30 га яқинида май мавзуи қаламга олинган бўлиб, 10 га яқини соқийнома-рубойлардир. Уларнинг 5 таси соқийга хитоб билан бошланса, 3 та рубойда соқий сўзи радиф бўлиб келган. Чунончи, “*Соқий, манга тут жоми ҳарифона тўла*”, “*Соқий, баданимни нотавон этти хумор*”, “*Соқий, мени хорхордин айла халос*”, “*Бер жому ол, э муғбача, жонимни эваз*”, “*Соқий, баданимни қилди ғам тийғи шиғоф*”, “*Жонимга етиптур хумор, эй соқий*”, “*Охир дами умр этса иштоб, эй соқий*”, “*Жонимда хумордин азоб, эй соқий*”.

Соқийнома-рубойларда ҳаётий лаззатларни улуғлаш, табиат гўзалликларидан завқланиш, ҳақиқий ишқни авж пардада куйлаш, висол умидию айрилиқ азобларини тасвирлаш, шунингдек руҳоний шавқ ва фалсафий-ирфоний мушоҳада етакчи ўринда туради.

*Соқий, мени хорхордин айла халос,
Гул-гул юзунг оч, баҳордин айла халос,
Ё май беру интизордин айла халос,
Ё ўлтурубон хумордин айла халос. (1, 733)*

Хуллас, Навоий лирикасини тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, улардаги соқийномаларга хос образлар мазкур жанр мундарижасининг кенгайишига, ифода имкониятларининг ранг-баранглигини таъминлашга хизмат қилган. Лирик қаҳрамон – ринднинг қалб кечинмаларини таъсирли тасвирлаш, маънавий оламига чуқурроқ кириб бориш учун шоир соқийга мурожаат қўлланган байтлардан самарали истифода этади. Кейинчалик соқийномаларда унумли фойдаланилган май, қадах, майхона, базм каби тимсоллар ва уларнинг

қатор маънодошлари, энг аввало, буюк шоир ғазалларида турли ижтимоий-фалсафий, маънавий-ахлоқий қарашларни юзага чиқариш учун ишлатилган. Навоий лирикасида, айниқса соқийнома моҳиятидаги шеърларда ишқ ва комиллик, ҳаёт ва унинг сир-асрорлари, инсон ва унинг қисмати, олам гўзалликлари ва умр шодликлари, шунингдек маърифий-ирфоний масалалар юксак бадиий талқин ҳамда таҳлил этилган. Мазмун-моҳияти, ўзига хос ифода усули, бадиий-тасвирий воситаларига кўра соқийга мурожаат тарзида бошланган байт ва шеърӣй парчалар соқийномалар билан муштараклик касб этадики, бу уларнинг жанр такомилидаги ўрнини ҳам белгилайди.

б) “Хамса”да соқийнома мазмунидаги байтлар

Соқийномаларга хос бир қатор хусусиятлар: соқийдан май сўраш, май тимсолини улуғлаш; олам ва одам қисмати, ҳаёт ва охират ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадалар; ижтимоий-сиёсий, маърифий-ахлоқий ўй-қарашлар “Хамса”да ҳам маҳорат билан давом эттирилган. Навоийгача яратилган “Хамса”ларда соқийнома характеридаги байтлар фақатгина Искандар ҳақидаги дostonларда учрагани ҳолда, “Хамса” таркибидаги деярли барча дostonларда мавжуд. Бундай байтлар шоирнинг руҳий олами, эстетик фикр-туйғуларини англашга имкон бериши билан аҳамиятлидир.

“Ҳайрат ул-аброр”даги ҳайратлар, боблар ва мақолатларнинг сўнгги ҳар икки байти (жами 25 байт – М.А.) соқийга мурожаат ва май тавсифи билан якунланган. Шунингдек, дostonнинг “Аввалги ҳайрат”и соқийга хитоб билан бошланиб, дастлабки 3 байтда май, жом ва мастлик ҳолати таърифланган. Уларда қўлланган “*жоми сабуҳ*”, “*сабуҳ майи*” поэтик бирикмалари илоҳий ишққа, Ҳаққа, камолотга эришиш воситалари сифатида талқин қилинган. Маърифий адабиётда сабуҳ деганда, ғайб оламида Ҳақ жамолининг нурланиб, ошиқ дилидан борлик, мавжудот зулматини аритиши ҳам тушунилган. Яъни “сабуҳ” ваҳдат нури ҳамдир. Маст бўлмоқлик эса, илоҳий завқу шавқ, Ҳақ жамолига восил бўлиш, руҳий ҳузур-халоват:

*Субҳдур, эй соқий, этиб меҳр фош,
Тут манга бир жом нечукким қуёш....
Субҳ сафолиқ майидин маст ўлай,
Тонг қушига нолада ҳамдаст ўлай. (6, 64)*

Соқийга мурожаат қилинган байтларда асарда тасвирланаётган воқеа-ходисаларнинг умумий мазмунига ҳам ишора қилинади. Жумладан, ўн тўққизинчи мақолат сўнгида келтирилган Хожа Муҳаммад Порсо ҳақидаги ҳикоят мана бундай хулосаланган:

*Соқий, олиб кел қадаҳи бодае,
Шаҳ тутсун, ё ани шаҳзодае.
То бўлайин маст сабоҳу масо,
Неча риё бирла бўлай порсо. (6, 291)*

Бундай байтлар шоирнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Садди Искандарий” дostonларида ҳам кўплаб учрайди. “Фарҳод ва Ширин” дostonида ҳар бир боб ва хотима сўнгидаги 2 байт (жами 47 байт – М.А) соқийга хитоб билан тугалланган. “Лайли ва Мажнун”нинг ҳам X – XXIV бобларида турли объектларга (“Эй пири муаллиму муаддаб”, “Эй гулиани ишқ боғбони”, “Эй маҳмили ишқ сорбони”, “Эй қайди замона бирла хурсанд”, “Эй чоранамо”, “Эй зойири каъбаи саодат”, “Эй ишқ элининг силоҳ шўри”, “Эй ёри манозили насими”, “Эй навҳагар”, “Эй дўст” каби – М.А), XXXVI бобда эса муғбачага, XXXVII бобда бевосита соқийга мурожаат қилинган.

Соқийнома характеридаги байтларнинг келтирилиши, ўзига хос тузилиши, соқийномага хос образларнинг бадий ифодаси ва мазмунига кўра, “Садди Искандарий” дostonи, айниқса, ажралиб туради. Унинг боблари хотимасида жами 155 байт (310 мисра) соқийнома мазмунини ифодалайди. Шундан 51 байт соқий ва аёқчига мурожаат билан бошланган. Қолган байтларда муғанний (51 байт) ва шоирнинг ўзига (53 байт) хитоб қилинган.

Низомий Ганжавий ҳам “Искандарнома”нинг “Шарафнома” қисмида соқийга, “Иқболнома”да муғанний ва мутрибга мурожаат қилинган байтларни келтирган¹. Улар Хусрав Дехлавийнинг “Ойнаи Искандарий”, Абдурахмон Жомийнинг “Хирадномаи Искандарий” дostonларида ҳам учрайди. Алишер Навоий эса, “бошқа дostonларида ўз кайфиятини соқийга мурожаат ёки айрим умумий хулосаларни билдирувчи мисралар орқали берган бўлса, “Садди Искандарий”да аниқ ўрнатилган тартиб бўйича беради”². Яъни дostonдаги ҳар бир бобнинг хулосаси соқий (баъзан аёқчи – М.А.) ва муғаннийга хитоб билан бошланиб³, шоирнинг ўзига мурожаати билан якунланган. Бу жиҳатдан Навоийнинг дostonи Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийларнинг асарларига ўхшаб кетади. Уларда ҳам риторик мурожаатлар, асосан, ҳар бир бобнинг сўнгида келтирилган. Аммо “Садди Искандарий”да муайян тартиб ўзгармайди.

Кетур соқий, ул майи рахшандадур,

Анинг нашъаси файз бахшандадур.

Кўнгул масканин лавнидин гулшан эт,

Назар ҳужрасин тобидин равшан эт.

Муғанний, суруде чек ондин баланд

Ки, тушсун сипеҳр аҳлига дилписанд!

Унинг савтини олий овоза эт,

¹ Изох: Адабиётшунос Ж.Мирсаидовнинг ёзишича, Хусрав Дехлавийнинг “Ойнаи Искандарий” дostonида ҳар бир боб сўнгида 2 байт соқийга ва 2 байт муғаннийга мурожаатнинг келтирилиши оддий бир бадиий усул бўлмай, балки Низомий “Искандарнома”сининг иккала қисми (“Шарафнома” ва “Иқболнома”)га умумлаштириб жавоб қайтаришни англатади. Қаранг: Амир Хисрау Дехлави. Айна-е Искандари. (Составление и предисловие Ж.Мирсаидов). – М., 1977. – С. 194. Бу фикрларни Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” дostonи мисолида ҳам айтиш мумкин. Шунингдек, дoston боблари сўнгидаги шоирнинг ўзига мурожаати (“Навоий”)ни Навоийнинг новаторлиги деб баҳолаш ва асарнинг улуғ шоир ижодининг ўзига хослигини кўрсатувчи, навоёна руҳият, кайфият маҳсули ўлароқ яратилганига ҳам ишора қилувчи бадиий усул десак, асло хато бўлмайди.

² Қаюмов А. Асарлар. 3 жилдлик. I жилд, 2-китоб. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2008. – Б. 391.

³ Шарқ адабиёти, жумладан ўзбек мумтоз адабиётида яратилган муғаннийномалар ҳақида кенгрок маълумот олиш учун қаранг: Ғаниева С. Низомий муғаннийномалари / Низомий ва ўзбек адабиёти. Илмий анжуман материаллари. – Тошкент: ТИУНМБ, 2007. – Б. 56 – 61; Шу муаллиф. Шарқ мумтоз адабиётида муғаннийномалар // Шарқ тароналари. – Тошкент, 2007. – Б. 62 – 66; Жўрабоев О. Мумтоз адабиётда муғаннийнома. – Тошкент: Тамаддун, 2016. – 40 б.

Сўз овозасин кўнглума тоза эт!
Навоий, сўз айтурда фарзона бўл,
Чу иш бошингга тушти, мардона бўл!
Баҳона тариқини барбод қил,
Суруб достон, нукта бунёд қил! (8, 67-68)

Маълумки, достонлар, одатда, ҳамд, муножот, наът, пайғамбар меърожи тасвири, замона ҳукмдорининг мадҳи билан бошланади. Озарбайжон мумтоз адабиётида яратилган достонларнинг муқаддималарини монографик тадқиқ қилган А.Халиловга кўра, улар расмий муқаддималардир. Расмий муқаддимадан кейин келиб, ғоявий-бадий, автобиографик, ижтимоий-сиёсий мавзуларни қамраб олган бўлимлар ёки лирик чекинишларни олим бадий муқаддима деб номлайди. Жумладан, эпик асарлар таркибидаги соқийномалар ҳам бадий муқаддиманинг гўзал намуналари саналади¹.

Тўғри, соқийга мурожаат воситасида асарда ифода этилаётган фикр-қарашларга муносабат билдириш, уларни шоир ҳис-туйғулари, реал турмуш манзаралари билан уйғунликда жонли тасвирлаш Шарқ мумтоз адабиётида битилган эпик достонлардаги лирик чекинишлар учун умумийдир. Аммо соқийнома йўналишидаги байтлар нафақат расмий муқаддималардан кейин, балки достон бобларининг сўнгида келтирилиб, уларда тасвирланган воқеа-ходиса, фикр-кечинмаларни ҳам хулосалайди. Чунончи, “Садди Искандарий” достонидаги лирик чекинишлар, яъни соқийга мурожаат билан бошланган байтлар бунинг исботи бўла олади. Шу билан бирга, улар достон бобларининг композициясида муҳим ўрин тутди, яъни шоир фикр-қарашларини умумлаштириб, бобларни бир-бирига мантиқан боғлаш учун хизмат қилади.

Турк олими М.Кузубашнинг ёзишича, шоир янги бир мавзуга ўтишдан илгари ўзини шунга чоғлайди ва илҳом йўлининг очилиши учун кайфият

¹ Халилов А.В. Классик озарбайжон поэзиясида бадий муқаддима (дебоча, соқийнома, китобнинг ёзилиш сабаби): Филол.фан.номз. ...дисс. – Баку, 2006. – Б. 48.

ҳосил қилади ёки асосий мавзуда баҳс юритишдан илгари нафас ростлаш, фикрни бир ерга жамлаш мақсадида соқийга юзланади. Олимга кўра, бу “бир қаҳва тайёрланг, одам бироз дам олсин” қабилидаги жонли мулоқотга ўхшайди”¹. Дарҳақиқат, дostonларнинг лирик чекинишларида фикрни ўқувчига мурожаат эмас, соқийга хитоб шаклида баён этиш асарнинг бадиий қимматини оширибгина қолмай, унинг таъсирчанлигини ҳам кучайтиради. Асарнинг умумий манзараси, шоирнинг ахлоқий, таълимий, фалсафий, ҳаётий мушоҳалари, хулосалари – барча-барчаси соқийнома моҳиятидаги байтларда ихчам ва мукамал ифодаланади. Айтиш мумкинки, “Садди Искандарий” дostonининг боблари 3 қисмдан, яъни бадиий сарлавҳа, асар матни ва соқийга мурожаат келтирилган байтлардан ташкил топган. Ўз навбатида, улар ҳам мазмунан бир-бирига боғлиқ. Жумладан, XIX бобнинг сарлавҳасида шоир адолат сўзини тавсифлаган. Чунки унда Искандарнинг одил ҳукмдор сифатидаги фазилати шарафланган. Шу сабабли, бобда келтирилган соқийнома характеридаги байтларнинг дастлабкисида ҳам, охиригисидида ҳам адолат сўзига алоҳида урғу берилади. Чунончи,

Кетур, соқие, тўлдуруб жоми адл

Ки, кўргузди Искандар айёми адл!...

Шаҳеким, адолатдур онинг иши,

Тенг эмас анга шоҳлардин киши. (8, 115)

Соқийнома мазмунидаги байтларнинг дoston композициясидаги муайян тартиби шоирнинг ижодий нияти, асар воқеаларининг жонли тасвири ва ўқувчидида эстетик завқ уйғотишга хизмат қилади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос ифода усули ва образлар тизимига эга. Масалан, соқийга мурожаат билан бошланган лирик парчаларда май қадахининг поэтик тасвирлари 30 га яқин байтларда шоир ҳиссий ва фикрий оламининг бадиий-эстетик ифодаси билан уйғунлик касб этади: *Каёний қадах, ойинагун соғар, мирёоти Искандар,*

¹ Kuzubaş M. Sakiname (Nev’izade Atayi). – Samsun: Etut yayınları, 2009. – S. 18.

шоҳона соғар, соғари лаълранг, жоми шоҳона, жоми мотамзудой, жоми адл, жоми ёқутгун, жоми боқий, жоми пирона, жоми хисравона, жоми фақирона, соғари зарнигор, чиний аёғ, кўзгу, жоми лабо-лаб, жоми тақвишикан, жоми дарёмисол, соғари алвидо, соғари лоларанг, жоми фароғ.

Мазкур истиоралар асар мазмуни, бобларда тасвирланаётган воқеа-ходисаларнинг табиати билан узвий боғлиқдир. Жумладан, “*бодои софи*” – соф, тоза май демакдир. Достонда, асосан, фикр ифодаси учун қўлланган бу поэтик бирикма янги, такрорланмаган маъноларини ҳам ифода этиб, “Садди Искандарий”нинг мазмунига ишора қилади: “*Ичар хайл сўз бодои софини*”. Май ва унга алоқадор образлар шоир лирик кечинмаларини акс эттирибгина қолмай, унинг турли ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, фалсафий масалаларга муносабати, нуқтаи назари ва баҳосини ҳам юзага чиқаради. Чунончи,

Чу истаб тараб табъи озодаси,

Қуюб назм жомига сўз бодаси.

Анинг журъаси элни маст айлабон,

Демай мастким, майпараст айлабон. (8, 49)

Мазкур шеърӣй парча достоннинг VII бобидан олинган. Унда тавсифланаётган бода, биринчидан, Навоӣй салафларининг назм жомидан маънавий баҳрамандликни билдирса, иккинчидан, илҳом, илоҳӣй инъом, ният, орзу маъноларида талқин қилинган. Чунки достоннинг ушбу бобини Навоӣй Низомӣй Ганжавӣй, Хусрав Деҳлавӣй ва Абдурахмон Жомӣйларга бағишлаган. Унда шоир салафларининг Искандар ҳақидаги достонларига ҳам юксак баҳо берилган. Бу фикрлар VIII бобда ҳам давом эттирилган. Шунингдек, унда хотиф, яъни ички бир товуш, илоҳӣй куч “Хамса”ни ёзишга руҳлантиргани, шоирни қўлига қалам олишга ундагани айтилади. Мазкур бобнинг сўнгида келтирилган соқӣйнома йўналишидаги хулосавӣй байтлар шоирнинг фикр-кечинмаларини ёрқин ифода этгани билан характерлидир.

Кетур соқӣй, ул Каёний қадаҳ,

Тагореки, дегайлар они қадаҳ. (8, 58)

Мазкур байтда қўлланилган Каёний қадаҳ истиораси улуғворлик ва қудрат рамзи, шунингдек, илҳом сарчашмаси, маънавий-руҳий камолот манбаи бўлиб келган. Бу орқали шоир хамсанавис устозларининг маъно хазинасига, яъни улкан ва бетакрор ижодига ўзига хос баҳо берган.

Асарнинг бошқа бир ўрнида “жоми Каёний” – Каёний жоми поэтик бирикмаси шоирнинг олам ва одам қисмати, дунёнинг ўткинчилиги, инсон умрининг қисқалиги ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларини ифода этган:

Аёқчи, майи дўстгоний кетур,

Тўло айла жоми Каёний кетур.

Ки давронки, ойини ўлмиш жафо,

Не Кайга, не Дорога айлар вафо. (8, 73)

Мутафаккир шоир ўзининг кўпгина асарларида, жумладан, соқийномада ҳам Ҳусайн Бойқаро ва унинг мадҳига кенг ўрин ажратади. “Садди Искандарий”нинг IX боби ҳам Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган. Унда ҳукмдорни таърифу тавсиф этиб, “Ҳакими азал” – Тангридан Ҳусайн Бойқарога Искандарнинг шаъну шавкати, қудрату салтанатидек улуғворлик ато этишини, “мулозимларини” ҳам “Искандарфар”, яъни Искандар сифатли қилишини тилайди:

Мулозимларини Скандарфар эт,

Адолат уйин “Садди Искандар” эт. (8, 64)

Аёқчига мурожаат қиларкан, ўзига ойнадек тоза, тиниқ қадаҳ беришини сўрайди. Ружуъ, яъни қайтариш санъати воситасида бу фикрлар янада кучлироқ ифодаланган:

Аёқчи, тут ойинагун созаре,

Не созарки, миръоти Искандаре! (8, 64)

Мазкур байтда келтирилган ҳар бир образ ҳам шоирнинг муайян бир мақсадини ифодалаб, асарнинг бадиий-эстетик қимматини оширишга хизмат

қилган. Агар соқийга мурожаат қилинган байтларда унга илтифот кўрсатиш, май қуйишга ундаш мазмуни англашилса, аёқчига хитоб орқали даъват этиш, талаб қилиш, буюриш маънолари юзага чиққан. Диққатга сазовор томони шундаки, соқийга мурожаатлар олдидан хитоб оҳангини янада орттириш учун қўлланган “кетур” сўзи лирик қаҳрамон – ринднинг аёқчидан май талаб қилган байтларда учрамайди. Яна бир эътиборли жиҳати, шоир соқийнома характеридаги шеърӣй парчаларнинг дастлабкисида ҳам, сўнггисида ҳам айнан аёқчига юзланган. Шунингдек, достоннинг яна 24 байтида аёқчига мурожаат келтирилган. Аёқ сўзи, аслида, соф туркий сўз. Қадимда туркий халқлар орасида қимиз ва асал шароби ичиш учун туянинг оёқ суягидан махсус қадахлар ясалган бўлиб, улар аёқ деб юритилган¹. “Саёҳатнома” асарида маълумот берилишича, ўтмишда май базмларида фақат асалдан тайёрланган шароб истеъмол қилинган экан². Аёқчи – аёқ тутувчи киши, яъни соқийдир. Достонда у кишига эстетик завқ, кўтаринки кайфият улашувчи поэтик образ сифатида тасвирланган. Ички бир мантиқ, қаршилантириш асосида масаланинг асл моҳиятига ишорани илғаш мумкин. Маълумки, Искандар нафақат “Садди Искандарӣй”да, балки Шарқ халқлари адабиётида ҳам ғолиблик, адолат, саховат ва ҳақиқат байроғини баланд тутган комил шахс сифатида гавдалантирилган. Навоӣй бадийӣй қаҳрамон Искандарни улуғлаш баробарида замонаси Искандари – Ҳусайн Бойқарони ҳам у билан тенглаштиради (*“Муни тут жаҳонда Скандарнишон”*).

Юқоридаги байтда қўлланган “мирьоти Искандарӣй” – Искандар ойнаси ҳақида Навоӣй достоннинг ЛП бобида қизиқ бир ривоятни келтирган. Унда тасвирланишича, Чин хоқони Искандарга қилган тортиқлари орасида шундай ойна бор эдики, унинг ҳар иккала томони ҳам ўзига хос тилсимга эга эди. Унинг тилсимларидан бири кимки рост гапирса, чехраси кўзгуда намоён

¹ Қаранг: Ҳаққул И. Навоӣйга қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 38.

² Ибн Батутта. Саёҳатнома. – Тошкент: Шарқ, 2012. – Б. 342.

бўлар, аксинча ёлғон сўзласа, ойна юзини кўрсатмас эди. Кўзгунинг иккинчи юзи эса, мажлисда кўп ичиб, кайфи ошиб қолган маст кишининг қиёфасини бесўнақай, кулгили кўринишда акс эттирардики, у ўз ҳолидан пушаймон бўлиб, мажлисни тарк этарди:

*Кўруб ул бузуглугни наззорагир,
Бўлур ўз бузуг ҳолига чорагир. (8, 375)*

Навоий аёқчидан мана шундай хислатга эга бўлган май келтиришини сўрайди. Бу ўринда май яхши ва ёмонни, рост ва ёлғонни, дўсту душманни бир-биридан ажратувчи восита саналади. Чунки мумтоз адабиётда Искандар ойнаси ҳолдан огоҳлик маъносини англатади¹.

“Садди Искандарий”нинг IX боби хотимасида қўлланган соқийнома мазмунидаги лирик парча қуйидаги байт билан тугалланган:

*Бу шоҳона мажлис аро бода ич,
Ва лекин қачон тутса шаҳзода ич! (8, 65)*

Шу тариқа, достоннинг X боби султон Ҳусайн Бойқаронинг тўнғич фарзанди шаҳзода Бадиъуззамонга бағишланган. Достонда унинг мадҳига анча кенг ўрин берилган. Соқийга мурожаатда ҳам шоир майни ақлини тиниқлаштирувчи, кўнгилни турли-туман иллатлардан, ёмон хулқу атвордан покловчи, кишини юксак инсоний фазилатларга ошно этувчи ўзига хос образ сифатида тасвирлаб, шаҳзоданинг пок тийнатиға, ҳар қандай тийраликлардан холи бўлган етук хулқу одобига ишора қилади.

Маълумки, мумтоз адабиётда Жамшид энг узоқ муддат ҳукмронлик қилган афсонавий шоҳ сифатида ҳам тасвирланади. “Тарихи мулуки Ажам” асарида Навоий унинг “салтанатқа ўлтур”иб, “жаҳон мулкин адл ва дод била туз”ганлигини, “хусну жамолда дилпазир, фазлу камолда беназир” бўлганлигини ёзади (8, 610). Жамшид ҳукмронлиги даврида жуда кўп ихтиролар қилиниб, халқ бахту саодатда, тўкин-сочинликда, фаровон ҳаёт

¹ Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотей. Жилди I. – Душанбе: Адиб, 1993. – С. 66.

кечирган. Шу сабабли, шоир Ажам, яъни Эрон шоҳлари ҳақида фикр юритаркан, соқийга мурожаат қилиб, ундан “жоми Жамшидсоз” – Жамшид жомидек қадах келтиришини сўрайди:

*Кетур соқий, ул жоми Жамшидсоз,
Ки, қилгай жаҳондин мени бениёз. (8, 71)*

Шоир дostonнинг XXXVI бобида ҳам Жамшид жоми ҳақида ҳикоя қилган. Унда тасвирланишича, Жамшид узоқ йиллар давомида жаҳоннинг олиму фузалоларини тўплаб, иккита жом ясаттирган:

*Бирисин деди: жоми гетинамой,
Бирисин деди: жоми ширатфизой. (8, 233)*

Навоийга кўра, улар орасида жоми гетинамо ўзгача хусусиятга эга бўлган экан. Яъни ундаги май ичган билан ҳеч қачон тугамаскан. Ҳатто жомни тескари қилишса ҳам, ундан бир томчи май ерга тўкилмас эмиш. Агар жоми гетинамодаги май тугаса, бутун оламда май ва шаробдан бир томчи ҳам қолмас экан. Соқийга мурожаатида шоир ўзига ана шундай жом келтиришини сўрайди. Шунингдек, муғаннийга хитоб қилиб, мана шу жомдаги май тугамагунча, куй ва қўшиқни давом эттиришини айтиб, бундай дейди:

*Агар наъма бас қилмоқ этсанг ҳавас,
Ҳамул жом гум бўлмайин қилма бас. (8, 234)*

Соқийнома мазмунидаги байтлар шоирнинг юксак инсонпарварлик руҳидаги ўй-қарашларини ўзига хос бадий воситалар орқали таъсирчан ифода этгани билан ҳам эътиборга молик.

*Аёқчи, тўла айла чиний аёқ,
Эрур бизга сўзнинг чини иштиёқ. (8, 331)*

Мазкур байт асарнинг XXXXVIII бобида келтирилган. Искандар ва Чин ҳокони ўртасидаги дўстона суҳбат тасвирланган мазкур бобда одил шоҳ ва адолатли мамлакат ҳақидаги фикр-мулоҳазалар ҳам етакчи мавқега эга. Унда Чин (Хитой) ҳукмдори аҳдига вафо қиладиган, донишманд ва ростгўй шахс

сифатида гавдалантирилган. “Чиний аёқ”, яъни чиннидан ясалган май қадаҳи бўлса ҳар қандай низолардан холи, тинчлик ва ҳақиқий дўстликка эриштирадиган поэтик тимсолдир. Иккинчи мисрада ҳам чин сўзи ростлик ва тўғри сўз маъноларида ишлатилган. Кўринадик, байтда фикрнинг жонлилиги, таъсирчанлиги тажнис санъати ёрдамида юзага чиқарилган.

Буюк шоирнинг тенги йўқ ижодий маҳсули, тафаккур қамровининг кенглиги, санъаткорлик маҳорати, энг аввало, ижтимоий-ҳаётий воқеа-ҳодисалар, табиат манзараларидан фавкулудда мукаммал ва таъсирли бадий лавҳалар яратишида яққол кўринадик. Соқийнома моҳиятидаги байтлар ана шу хусусияти билан ҳам дostonда алоҳида ўринга эга. Жумладан, асарнинг XVIII бобида Ҳиндистондаги Эрам боғининг ҳайратини келтирадиган, жонбахш еллари кўнгилга хуш ёқувчи, ранг-баранг гуллару турли-туман ўсимлик дунёсига бой бўлган Нигор боғини мадҳ этаркан, шоир соқийга мурожаат қилиб, зарҳал билан безалган қадаҳ келтиришини сўрайди:

Кетур, соқий, ул соғари зарнигор

Ки, май лаълидин бўлди гавҳарнигор.

Чу дашти Нигор ичра қилдим мақом,

Керактур манга зарнигор эмди жом. (8, 314)

Зарнигор соғар кўтаринки кайфият, қувонч, шодлик мазмунларини ифодалаб, гўзал висол дамларини ёдга солувчи шеърӣ образдир. У шоирнинг фикр-қарашларини умумлаштириб, бобнинг мазмунига ҳам ишора қилади. Лирик қаҳрамоннинг мақсади, соқийга мурожаатининг сабаби ҳамда соқийнома характеридаги байтларнинг моҳияти “зарнигор жом” бирикмаси воситасида акс эттирилган. Лирик парчада бир қатор бадий санъатларнинг уйғунлашганини кўрамиз. Чунончи, дастлабки байтда хитобат санъати фикрнинг таъсир қувватини ошириб, “соқий” ва “соғар” сўзларидаги тавзий санъатининг юзага чиқишини таъминлаган бўлса, “зарнигор”, “гавҳарнигор” истиоралари иштиқоқ билан биргаликда ифодаланган. “Нигор” сўзининг ёр,

маҳбуба маъноларига диққат қилинса, шоир ўз ҳис-туйғуларини ийҳом бадиий воситаси орқали поэтик бўёқларда тасвирлагани англашилади.

Соқийнома мазмунидаги байтларда шоирнинг ҳаётий хулосалари, ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳасби ҳол мазмунидаги фикр-кечинмалари билан уйғунлашиб кетган. Дарҳақиқат, улар шоир шахсияти ва руҳиятининг нозик қирраларини илғашда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, XV бобда Искандарнинг туғилиш воқеаси, шаҳзоданинг устози Арастудан илму ҳунар ва мамлакат бошқарувини ўрганиши, шунингдек, шоҳ Файлақуснинг вафот этиши ҳикоя қилинган. Шу сабабли, соқийга мурожаат келтирилган байтда чуқур руҳий изтироблар, ғам-андух ва мотам кайфияти ифодаланган. Унда шоир ўзининг ички кечинмалари, ғам-қайғуларини ҳам баён қилади:

*Аёқчи, бер ул жавҳари ғамзудой,
Дема ғамзудо, жоми мотамзудой
Ки, андин симурсам ғамим қолмасун,
Ато сўғидин мотамим қолмасун. (8, 87)*

Жавҳари ғамзудой – ғам-қайғуни кетказувчи, кўнгилдаги аламу изтиробларни аритувчи жавҳар, май. Маърифий атама сифатида жавҳар “илоҳий (раҳмоний) нафас”¹ни ҳам англатади. Бу ўринда у руҳий сархушлик тимсоли, маънавий ҳузур-ҳаловат манбаи ҳамдир. Жоми мотамзудой – мотамдан халос қилувчи қадах. Мазкур байтда у ҳам ҳар қандай ўйлардан холи бўлган ориф инсоннинг тоза, тиниқ қалбини билдириб келади.

Хуллас, “Хамса”да, айниқса, “Садди Искандарий” достонида соқийнома мазмунидаги байтлар салмоқли ўрин эгаллайди. Улар шоирнинг ҳақиқат ва адолат, вафо ва садоқат, ростгўйлик ва олижаноблик каби қатор инсоний фазилатларни улуғлаб айтган фикрлари, ғоялари, орзу-интилишларининг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. “Хамса”даги соқийнома

¹ Доктор Ҳасан Анварий. Фарҳанги бузруки суҳан. Иборат аз 7 жилд. Жилди 6. – Техрон, 1381 х/ш. – С. 3126.

моҳиятидаги байтларда ўқувчи Навоийнинг шахсиятига ўзгача бир яқинликни ҳис этади. Навоий санъаткорлик маҳоратининг ўзига хос жиҳатларини юзага чиқарган мазкур байтлар ўзбек адабиётида соқийнома жанрининг такомиллашувида алоҳида ўрин тутгани билан ҳам эътиборлидир.

Ушбу бобда кўриб чиқилган масалалар юзасидан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Шарқ мумтоз адабиёти дин билан, ислом заминида дунёга келган тасаввуф таълимоти билан мустаҳкам ва узвий алоқадорликда тараққий топган. Маърифий адабиётга доир образ ва тушунчаларнинг мумтоз шеърятда мажозий маъноларда қўлланиши бошқа поэтик жанрлар қатори соқийноманинг мазмун-моҳиятида ҳам беқиёс ўрин тутган. Тасаввуфда май, соқий, майхона каби тимсоллар кўпинча тариқат босқичлари, бу йўлга кирган солиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатларини билдиради. Бундай мазмунлар ўзбек адабиётида дастлаб Яссавий ҳикматларида ифодаланган. Улардаги соф тасаввуфий мазмунларда қўлланган май, жом, соқий каби рамзлар ўзбек шеърятда соқийномадаги поэтик образлар табиатининг ўзгаришга юз тутиши – трансформациялашувида алоҳида таъсир кўрсатган.

2. Жанр тарихини текшириш адабиётнинг тараққиёт тамойиллари, адабий-эстетик мезонлари ҳақидаги тасаввурларга ҳам муайян аниқликлар киритади. Маълум бўладики, ўзбек мумтоз адабиётида соқийноманинг мустақил шеърый жанр сифатида такомиллашувида қуйидагилар бир босқич вазифасини ўтаган:

1. Номаларда келтирилган соқийнома характеридаги шеърлар 2. Лирик шеърлар, жумладан ғазал, рубоий, таржеъбандлар таркибида қўлланган соқийга хитоблар. 3. Эпик дostonлар (“Хамса”)даги соқийнома мазмунидаги байтлар. Соқийномаларда бадий тасвирнинг мукамаллигини таъминлаб, оҳанг, ритм ва ифода тарзининг ўзига хослигини кўрсатувчи соқийга мурожаатлар туркий адабиётда, энг аввало, номаларда қўлланган. Агар лирик шеърлардаги май билан алоқадор тимсоллар жанрнинг луғат таркибини

шакллантиришда аҳамиятга эга бўлса, “Хамса”даги соқийнома характеридаги байтлар унинг ғоявий-бадий олами, поэтик тасвир имкониятларини юзага чиқариш учун ҳам муҳим босқич вазифасини ўтаган.

3. Номалар таркибидаги соқийнома мазмунидаги лирик парчалар соқийноманинг ўзбек адабиётидаги мустақил поэтик жанрга айланишининг энг сўнгги – асосий босқичидир. Туркий шеърятда дастлаб номаларда қўлланган “кел, эй соқий” ёки “кетур, соқий” каби поэтик конструкциялар кейинчалик соқийнома жанрининг композицион қурилишида муҳим вазифа бажарди. Ассоциатив тасвир эса соқийномалардаги жўшқинлик, руҳий кўтаринкилик ва ҳаётдан шодланиш кайфиятини тўлароқ англатишга ҳам кўмак берди. Лирик парчаларда сўз, образ ва тимсолларнинг бир-бирини тўлдириб, ўзаро мутаносиб бўлиб келиши соқийномада ўзининг бадий жиҳатдан тақомилига эришди.

4. XII – XV асрлар ўзбек адабиётида қўлланган соқийнома мазмунидаги шеърлар ифода усули, маъно, тасвир, оҳанг ва образлар оламига кўра соқийнома жанрининг мазмун-моҳияти, семантик-структураси ва бадииятига ўзига хос таъсир ўтказган. Агар номаларда ҳаёт қувончу шодликларини улуғлаш, ўтаётган фурсатларни ғанимат билишга ундаш мазмуни устунлик қилса, лирик шеърларнинг мавзу доираси кенгайиб, ишқий, фалсафий, ахлоқий, маърифий масалалардан ҳам баҳс юритилган. Ҳофиз Хоразмий, Гадоий, Атоий, Саккокий, Лутфий каби шоирларнинг ёр гўзаллиги, ошиқнинг кайфияти, унинг рақиб ёки ағёрга муносабати, рашк ва ҳижрон кабилардан баҳс юритган ишқий ғазалларида май ва унга алоқадор образлар асосий фикрни юзага чиқарувчи восита, шоир поэтик маҳоратининг ўзига хос ифодаси бўлиб келган. Уларда май ранглари, турлари ва поэтик сифатлашлари орқали ўқувчида эстетик завқ уйғотиш ва фикрни жонли ифодалаш йўли кейинчалик соқийномаларда ўзига хос тадрижга эришди.

5. Ўзбек адабиётида соқийнома мазмунидаги байтлар ва жанрга алоқадор образлар Навоий лирикасида маҳорат билан қўлланган. “Хазойин ул-маоний”га киритилган 2600 ғазалнинг 800 дан ортиғида май мавзуи қаламга олинган бўлса, 70 та ғазал бошдан охир май тавсифига бағишланган. Яна 500 га яқин байт соқийга мурожаат билан бошланган. “Хазойин ул-маоний”даги илк ғазалда ҳам май билан боғлиқ 20 га яқин тимсол қўлланган. Мазкур ғазал ўзидан кейин келадиган барча лирик жанр намуналари учун дастурий характерга эгадир. Май мавзуи Навоий бадиий тафаккури ва ижодий имкониятларини очиб беришда муҳим аҳамият касб этадики, шоир соқийномасининг ғоявий асослари, маънавий негизи, ифода усули ҳамда образлар тизимиغا хос кўпгина жиҳатлар ҳам, аввало, унинг лирикаси билан боғланади. Шоир санъаткорлик маҳоратининг ўзига хос жиҳатларини юзага чиқарган соқийнома мазмунидаги байтлар жанрнинг яратилиши учун мустаҳкам замин ҳозирлаган.

6. Соқийнома жанрига хос маъно ва тасвир йўли “Хамса” дostonларидаги соқийнома характеридаги байтларда маҳорат билан ифодаланган. “Ҳайрат ул-аброр”даги ҳайратлар, боблар ва мақолатларнинг сўнгги ҳар икки байти – жами 25 байт, “Фарҳод ва Ширин” дostonида ҳар бир боб ва хотима сўнгидаги 2 байт – жами 47 байт соқийга мурожаат билан яқунланган. Соқийнома мазмунидаги байтларнинг “Садди Искандарий” дostonида миқдор жиҳатдан кўплиги (155 байт), ўзига хос тартибланиши шоирнинг ижодий ниятини англатиш ва ўқувчида эстетик завқ уйғотишга хизмат қилади. “Хамса”даги соқийнома моҳиятидаги байтларда ўқувчи Навоийнинг шахсиятига ўзгача бир яқинликни ҳис қилади. Навоий шеъриятида соқийга мурожаатлар лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғу, ўй-кечинмаларини ифода этган бўлса, “Хамса” дostonларида келтирилган соқийнома характеридаги байтлар воқеа-ҳодисаларнинг жонли тасвирланиши ва таъсирчанлигини таъминлаган. Шоир соқийномасида унинг лирик ва эпик

асарлари таркибида келтирилган соқийнома мазмунидаги байтлар поэтик хусусиятлари, образлар олами ва мазмунига кўра ўзаро уйғунлашгани кўзга очик ташланади.

III БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ СОҶИЙНОМАСИ

3.1. Соқийноманинг мавзу кўлами ва ўзига хос хусусиятлари

Навоий соқийномаси мазкур жанрнинг ўзбек адабиётидаги дастлабки ва энг гўзал намунасидир. 32 банд, салкам 500 мисрага яқин бўлган мазкур асар “Фавойид ул-кибар” девонига киритилган. Профессор А.Ҳайитметов “Навоий лирикаси” монографиясида шоир соқийномасини унинг ҳаёти, фикр-хаёли, ҳис-туйғулари билан чамбарчас боғланган ва уларни анъанавий образлар билан эмас, тўғридан-тўғри акс эттирган шеър, деб баҳолаган. Шу билан бирга, олим Навоийнинг инсоний қиёфаси, шоирона қалби, одамийлик фазилатлари бу лирик жанр ойнасида тўла ва чуқур акс этганлигини, қолаверса, соқийномада шакл ва мазмуннинг фавқулодда ўзаро уйғунлигини ҳам алоҳида қайд этган¹. Филология фанлари доктори И.Ҳаққулнинг ёзишича, “бадий ижодда сон эмас, сифат, мисра ва қофия тизими эмас, балки моҳият ва маҳорат аҳамиятга эгалигини Навоийнинг соқийномаси тўла тасдиқлайди”². Ушбу соқийнома Навоийнинг моддий борлиқ ҳақидаги мураккаб фалсафий қарашларини, ҳаётий хулосаларини акс эттирган ўзига хос ижод намунаси бўлиши билан бирга, ёрқин автобиографик мазмунга ҳам эга. Унда мутафаккир шоир ўз яқинлари, қаламқаш дўстлари, устозлари, қолаверса, ўзи яшаган даврнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий турмуши, замон ва замондошлари ҳақидаги фикр-қарашлари, фалсафий мушоҳадаларини ҳам баён қилади. Шу орқали шоирнинг руҳий олами, дунёқараши, ўзига хос фазилатлари, замондошлари билан ўзаро муносабатлари каби масалалар ҳам асарда ёрқин ифода этилган. Таниқли адабиётшунос Р.Орзибековга кўра, Алишер Навоий соқийномаси ўз моҳиятининг муҳим икки жиҳати билан салафлари яратган соқийномалардан фарқ қилади. Навоийда қўйилган масалалар доираси анча кенг ва муҳим

¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 41 – 42.

² Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 19.

бўлиб, умумийликдан конкретликка интилиш кучлидир¹. Дарҳақиқат, олимнинг бу фикрларини мазкур бобдаги таҳлилларимиз ҳам тасдиқлайди.

Соқийноманинг шакли ва ҳажми унинг мазмун талабидан келиб чиққан бўлиб, бир неча бандлардан ташкил топган. Ҳар бир банд алоҳида мавзуга бағишланган. Аммо улар умуммоҳият нуқтаи назаридан ўзаро боғланиб, соқийнома жанрини ҳосил қилган. Буни асар бандларининг тартиботида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, соқийноманинг дастлабки банди Ҳусайн Бойқарога, II – XX бандлар шаҳзодалар ва шоҳнинг қариндошларига (Бадиъуззамон Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзо, Музаффар Мирзо, Муҳаммад Ҳайдар Мирзо, Абулмуҳсин Мирзо, Муҳаммад Муҳсин (Кепак) Мирзо, Муҳаммад Маъсум Мирзо, Иброҳим Ҳусайн Мирзо, Фаррух Ҳусайн Мирзо, Ибн Ҳусайн Мирзо, Муҳаммад Қосим Мирзо, Абуттуруб Мирзо, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо, Фаридун Ҳусайн Мирзо, Султон Вайс Мирзо, Искандар Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо, Баҳодир Султон, Мўмин Мирзо), XXI – XXVII бандлар Навоийнинг яқинлари, марҳум ижодкор дўстлари ва устозлари (Аҳмад Ҳожибек, Мирзобек, Мир Дарвеш, Мазидбек, Қанбар Али, Амир Шайхим Суҳайлий, Туфайлий, Баёний, Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад)га, XXVIII банд ишқ ва ошиқ изтиробларига, XXIX боб вафо ва давр аҳлига, XXX банд ҳам айрим марҳум ижодкорлар (Муаммой, Хожа Камол, Мир Садр, Бадий, Ёр Танбал, Сабзаворий)га, XXXI банд эса шоир ҳаётлиги пайтида яшаб ижод қилаётган қаламкашлар (Мир Атоий, Султонали Машҳадий, Осафий, Биноий, Зиёратгоҳий, Котибий, Мир Фаноий каби) таърифига бағишланган. Сўнгги XXXII банд асарнинг хулосаси бўлиб, “шоҳлар шоҳи”, “риндлар шоҳи Абулғози” дея таърифланган Ҳусайн Бойқаро мадҳи билан якунланган.

¹ Орзибеков Р. Соқийномаларнинг жанр-услуб хусусиятларига доир / Адабиёт ва ҳаёт (илмий асарлар тўплами). – № 6. – Самарқанд, 1980. – Б. 50 – 62.

Адабиётшунос Ё.Исҳоқов соқийномага бағишланган мақолаларида мазкур асарнинг Навоий шеъриятидаги ўзига хос мавқеи, унинг тарихий-бадний аҳамияти, Шарқ адабиётида яратилган соқийномалар ва шоир соқийномасининг муштарак ҳамда фарқли томонлари ҳақида ҳам мулоҳаза юритган¹. Олим соқийномада Жомий марҳум, Мўмин Мирзо эса, ҳаёт киши сифатида тилга олинishi, шунингдек, “Мажолис ун-нафоис”нинг зикр этилишидан келиб чиқиб, у 1492 йилдан кейин ва 1497 йилдан олдин ёзилган деган фикрга келган². Бундай хулоса чиқариш учун ҳам асос бор, албатта.

Тарихий маълумотларга кўра, 1485 йилда Султон Ҳусайн Бойқаронинг синглиси Бадакабегим (Бадиуж-жамолбегим)га уйланган Дашти қипчоқ хукмдори, яъни Олтин Ўрда хони Аҳмадхон Ҳожи тархоний (Кичик Муҳаммад)нинг кенжа ўғли Баҳодир Султон онаси ва синглиси Хонзода бегим билан Ҳиротга меҳмон бўлиб келади. Ҳусайн Бойқаро уларнинг шарафига “чингизийлар усулида” катта бир анжуман, яъни қурултой ташкил қилади. Шоҳона зиёфат берилиб, қимиз ва май тортилади. Қадимий куй-қўшиқлар янграйди. Алишер Навоий соқийномаси мана шу базми жамшид муносабати билан ёзилган³. Шундай бўлса-да, соқийномада қурултойни таърифлаш бир восита бўлиб, даврнинг турли-туман ижтимоий, сиёсий, маданий, ахлоқий масалалари ҳақида ҳам мушоҳада юритилган. Асарда тасвирланган тарихий воқеаларнинг турли саналарга дахлдорлигига қараб, унинг маълум бир қисми 1485 йилда ёзилган бўлса-да, асарни шоир умрининг охириги йилларида ёзиб тугатган, деб хулоса чиқариш ҳам мумкин.

Соқийнома бетакрор бадиияти, ўзига хос тузилиши ва поэтик санъатларга бойлиги билан ҳам эътиборга молик. Гарчи асар бир неча

¹ Қаранг: Исҳоқов Ё. Низомий ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент: ТДПУ, 2002. – Б. 15 – 18.

² Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва соқийнома жанри // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. – № 1. – Б. 16 – 23; Шу муаллиф. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 88; Шу муаллиф. Соқийнома // Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – Б. 170 – 178.

³ Қаранг. Canım R. Türk edebiyatında sakınameler ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – S. 52; Kortantamer T. Sakınamelerin ortaya çıkışı ve gelişimine genel bir bakış // Türk dili ve edebiyatı incelemeleri dergisi. – İzmir: Ege üniversitesi edebiyat fakültesi yayınları, 1983. – S. 81 – 90; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 19.

бандлардан иборат бўлса-да, улардаги байтлар миқдори бир-бирига мувофиқ келмайди. Соқийноманинг I банди – 41 байт, II банди – 13 байт, III банд – 9 байт, IV банд – 8 байт, V банд – 6 байт, VI банд – 6 байт, VII банд – 5 байт, VIII банд – 6 байт, IX банд – 6 байт, X банд – 5 байт, XI банд – 5 байт, XII банд – 5 байт, XIII банд – 9 байт, XIV банд – 5 байт, XV банд – 6 байт, XVI банд – 5 байт, XVII банд – 24 байт, XVIII банд – 21 байт, XIX банд – 14 байт, XX банд – 12 байт, XXI банд – 30 байт, XXII банд – 23 байт, XXIII банд – 13 байт, XXIV банд – 16 байт, XXV банд – 27 байт, XXVI банд – 19 байт, XXVII банд – 19 байт, XXVIII банд – 33 байт, XXIX банд – 24 байт, XXX банд – 10 байт, XXXI банд – 19 байт ва XXXII бандлар – 15 байтдир. Бандлардаги байтлар миқдорининг турлича эканида ҳам ўзига хос маъно бор, албатта. Кўринадики, соқийноманинг энг йирик банди дастлабки бандидир. У Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишланган. Иккинчи банд шоҳнинг тўнғич фарзанди, валиаҳд Бадиъуззамон Мирзо, кейинги банд унинг иккинчи ўғли Шоҳ Ғариб Мирзо, тўртинчи банд ундан ёш жиҳатдан кичик шаҳзода Музаффар Ҳусайн Мирзо, бешинчи банд эса, ундан-да ёшроқ Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳақида. Қизиғи шундаки, бандлардаги байтлар миқдоридан ҳам уларнинг ижтимоий мавқеи ва ёшлари ўртасида фарқ борлигини билиш мумкин. Шу тариқа, қўйилаётган масаланинг муҳимлиги, таърифланаётган қаҳрамонларнинг шоирга қай даражада яқинлигига кўра, кейинги бандларда ҳам байтлар миқдори бир-биридан фарқланган.

Мумтоз сўз санъаткорлари шеърни шоир “таъби”нинг ифодачиси, унинг истеъдодини намоён этувчи кўзгу деб билганлар. Қофия эса унинг асли, асоси саналган. Навоий соқийномасида ҳам қофиялар¹ мисралар кетма-кетлигини таъминлаб, бир-бирини тўлдириб келади. Шеър мазмунини янада теранроқ англатишга, шоир ички кечинмаларини юзага чиқаришга хизмат

¹ Навоий шеъротидаги қофия масаласида қаранг: Акбарова М. Алишер Навоий ғазалларида қофия: Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. – Тошкент, 1997. – 20 б.

килади. Шунингдек, қофияларнинг “ҳар бири ўзи мансуб бўлган контекстдаги маъно ўзгаришларининг бевоситаси ифодаси ҳисобланади. Мазмундаги ўзгариш эса мисрадаги тасвирнинг оқими ва поэтик урғу” тушган сўзга – қофияга ҳам таъсир этади¹. Айниқса, равий билан тугалланган қофия мисрадаги таъкид маъносини кучайтириб, мантиқий урғуни муайян нуқтага йиғади ва фикрнинг таъсирчанлиги, оҳангнинг жарангдорлигини кучайтиради. Эътиборлиси, соқийноманинг 304 байтида қофияни ҳосил қилган оҳангдош сўзлар қайдли қофия бўлиб, равий билан тугалланган (*суубат – уқубат, қарор – фирор, висол – муҳол, хайл – майл, насиб – ғариб* каби). Шайх Аҳмад Тарозий шеър қофиясини уч турга ажратиб ўрганар экан, равий билан тугалланган қофияни “аслий қофия” дея таърифлаган: “аслий улким, ҳар лафзеким, қофияда воқеъ бўлур, агар асл вазъи бирла келса ва ҳеч раҳгузардин анга тағйир ва табдил йўл топмағон бўлса, ул қофияни асл дерлар...нетокким, қофия шеърнинг аслидур. Қофиянинг асли равийдур”². Шу сабабдан бўлса керак, соқийномада асосан равий билан тугалланган қофиядош сўзларга рағбат билдирилган. Буни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Банд	Байтлар миқдори	Муқайяд қофияли байтлар сони	Мутлақ қофияли байтлар сони
I	41 байт	29 байт	12 байт
II	13 байт	5 байт	8 байт
III	9 байт	7 байт	2 байт
IV	8 байт	6 байт	2 байт
V	6 байт	5 байт	1 байт
VI	6 байт	5 байт	1 байт
VII	5 байт	4 байт	1 байт
VIII	6 байт	3 байт	3 байт
IX	6 байт	3 байт	3 байт
X	5 байт	5 байт	–
XI	5 байт	3 байт	2 байт
XII	5 байт	3 байт	2 байт
XIII	9 байт	5 байт	4 байт
XIV	5 байт	5 байт	–

¹ Исроҳов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – Б. 283.

² Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. – Тошкент: Хази́на, 1996. – Б. 66.

XV	6 байт	3 байт	3 байт
XVI	5 байт	3 байт	2 байт
XVII	22 байт	15 байт	7 байт
XVIII	20 байт	11 байт	9 байт
XIX	14 байт	11 байт	3 байт
XX	12 байт	9 байт	3 байт
XXI	30 байт	20 байт	10 байт
XXII	23 байт	14 байт	9 байт
XXIII	13 байт	8 байт	5 байт
XXIV	14 байт	10 байт	4 байт
XXV	27 байт	19 байт	8 байт
XXVI	18 байт	12 байт	6 байт
XXVII	19 байт	16 байт	3 байт
XXVIII	33 байт	18 байт	15 байт
XXIX	24 байт	12 байт	12 байт
XXX	10 байт	6 байт	4 байт
XXXI	19 байт	15 байт	4 байт
XXXII	15 байт	9 байт	6 байт
ЖАМИ:	458 байт	304 байт	154 байт

Соқийноманинг ҳар бир банди соқийга мурожаат билан бошланган.

Уларда фақатгина “соқиё” калимаси келтирилган:

Соқиё, кўнглум этар бода ҳавас,

Лутф қилгилки, эрурман бекас. (4, 714)

Низомий соқийномасида бу “соқий”, Ҳофиз Шерозийда “кетур, соқий” (“бидех, соқий”), форс-тожик тилида яратилган аксарият соқийномаларда “кел, эй соқий” (“биё, соқий”) шаклида берилган. Эътиборлиси, юқоридаги соқийномаларда соқийга қарата буйрук, ундаш мазмунлари устунлик қилса, Навоий соқийномасида илтимос, илтижо каби маънолар ифодаланган.

Навоий соқийномаси улардан тузилиши, мавзунинг қўйилиши ва ифода усулига кўра ҳам фарқланади. Низомий соқийномасининг дастлабки бандида шоирнинг ички кечинмалари, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги фалсафий қарашлари акс этган бўлса, Ҳофиз бу дунёнинг “фитнакор”лигидан шикоят қилади. Навоий асарни шоҳ Хусайн Бойқарога бағишланган банд билан бошлаган. Низомий соқийномасининг II – V бандлари шоирнинг бобоси Юсуф, Закий Муҳаммад, онасининг хотираси, тоғаси Хожа Умар ва бу оламдан ўтган ёр-биродарлари, яқинларига бағишланган. Қолган бандларда турли ҳаётий-

фалсафий масалалар ёритилган. Ҳофиз эса ўз асарини шоҳ Мансурга бағишлаган. Кўринадики, Навоий соқийномаси бу жиҳатдан Низомий асарига ўхшаш. Аммо Навоийда ҳар бир бандда маълум бир тарихий шахс мадҳига кенг ўрин берилишидан ташқари, замон ва инсон тақдири билан боғлиқ реал ҳаётий масалалар ҳам ёритилган. Уларда қаҳрамоннинг феъл-атвори ва фазилатлари, ҳатто айрим камчиликларига ҳам ишора қилинадики, бу билан тарихий шахс ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин (Чунончи, *“Яна бир келди Биноийки фунун, Касбида айламади манъи жунун”* ёки *“Мир Садр ўзни тутуб аҳли вифоқ, Лек кўп эди Бадиийда нифоқ”*). Шоҳ мадҳининг келтирилиши, даврнинг муваққат ва ўткинчилигидан огоҳ этиш мақсадида турли тарихий қаҳрамонлар номи ва ҳаётининг мисол тариқасида кўрсатилишига кўра Ҳофиз ва Навоий соқийномаларида яқинлик кузатилади. Бироқ Ҳофизда Кайхусрав, Жамшид, Кайқубод, Ковус, Нух, Қорун, Афросиёб, лашкарбоши Пирон, Турон қиличбози Шеда, Фаридун, Парвиз, Борбад каби афсонавий шахслар талмех бўлиб келса, Навоий асарида булардан ташқари Чингизхон, Ўқдой, Темур, Улуғбек каби тарихий шахслар номлари ҳам келтирилган. Ё.Исҳоқовнинг ёзишича, Навоий соқийномаси бу жиҳатдан Жомийнинг *“Лайли ва Мажнун”*даги соқийга мурожаат билан бошланган маснавийсига яқин туради. Сабаби, унда ҳам Чингиз ва Темурларнинг номи кўрсатилган. Аммо бу бадиий усул Жомий маснавийсининг фақат бир ўрнида келтирилса, Навоий турли ижтимоий-ҳаётий масалаларга муносабат билдириш учун соқийноманинг бир неча ўринларида талмехга мурожаат қилади. Масалан, дастлабки бандда Фирдавсий *“Шоҳнома”*си қаҳрамонларининг номлари келтирилса, Баҳодир Султонга бағишланган бандда Ёфасга ишора қилинган. Бошқа бир ўринда Мироншоҳ, Бойқаро ибн Мансур, Қанбар Али, Мазидбек, Султон Санжар, Нур Саидбек каби оламдан ўтган амалдор кишиларнинг номлари, Хусрав Дехлавий, Саъдий Шерозий, Салмон Соважий, Анварий,

Хоқоний, Исфаҳоний сингари форс-тожик адабиётининг етук намояндалари таҳаллуслари талмеҳ бўлиб келган. Шунга кўра, Навоий соқийномасини фақат шоирона илҳом, поэтик тўқима маҳсулигина эмас, тарихий воқелик, реал ҳаёт манзаралари бадиий талқин этилган ўзига хос ижод намунаси деб баҳолаш мумкин. Дарҳақиқат, Навоий соқийномада ўз замондошлари образини яратиб, улар хотирасини абадийлаштирди, шунингдек ўз манзумасига тазкиравийлик, маноқибийлик хусусиятларини сингдирди.

Адабиётшуносликда Алишер Навоийнинг

Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,

*Май истарга илкимда синган сафол...*¹ –

байти келтирилган таржеъбандини соқийнома деган қарашлар ҳам учрайди.

Шоирнинг ёшлик даври лирикасига мансуб 10 банддан иборат ушбу шеърнинг дастлабки икки банди соқийга мурожаат билан бошланади (“*Кетур соқий, ул майки, субҳи аласт, Анинг нашъасидин кўнгул эрди маст*”), (“*Кетур, соқиё, муждае жомдин Ки, пажмурда бўлмишмен анжомдин*”). Шеърда соқий, май, жом, майпараст, пири муғон, зарф, сабу, харобот, синиқ сафол, дайр пири, журъа, жоми гетинамо, бода, муғбача, фано, хумхона, майфуруш, мастона, майкада, хаммор, дурдкаш, суроҳий, майхор, чоғир, қадаҳ каби рамзу тимсоллар тавсифланган. Шунга кўра, етук адабиётшунос Н.Маллаев мазкур байтни келтириб, “таржеъбанд-соқийнома”² деб атайди. Туркий адабиётда яратилган соқийномаларни тўплаб, нашр эттирган олим М.Арслан ҳам туркий халқлар адабиётида дастлабки таржеъбанд-соқийнома муаллифи деб Алишер Навоийни кўрсатган³.

Академик А.Қаюмовга кўра, Навоийнинг мазкур таржеъбанди⁴ ҳамда “Соқийнома”си май ва унга алоқадор образларнинг бадиий тасвирланиши,

¹ Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент, 1967. – Б. 210.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 395.

³ Arslan M. Saki-nameler. – Istanbul: Kitabevi, 2012. – S. 233.

⁴ Изох: Олим уни “Севгинома I” деб атаган. Қаранг: Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. –

ринд ва унинг руҳий-маънавий дунёсини акс эттириши жиҳатидан бири-бирига ниҳоятда яқин. Аммо “таржеъбанддан ўрин олган” май ва “фано дайри” – “муҳаббат майи ва ўша май кайфига берилган мастона риндлар бамзидир. Соқийномадаги май эса бу табиий май, узум сувидан ясалган ичимлик. Соқий шоирга ана шундай узум шаробини узатади. Ундан кайф олиб “Жоми шукрона ичиб маст” бўлади... Ҳар ҳолда “Соқийнома”даги май билан риндлар базмидаги майни чалкаштириб юбормаслик керак. Бири хушёрликка олиб келади (риндона май), бири мастона хушвақтликка (узум суви)”¹. Дарҳақиқат, соқийномада тавсифланган май ўзининг моддий, яъни маст қилувчи ичкилик маъносида ҳам қўлланган, албатта. Тарихдан маълумки, соқийномаларнинг яратилиши учун ҳаётий замин ҳозирлаган май базмлари Навоий замонасида, шунингдек Ҳусайн Бойқаро саройида ҳам ўтказилиб турган. Ўтмишда темурийлар саройидаги шоҳона майхўрлик кечаларининг ўзига хос тартиб-қоидаларга эга бўлганлигини уларнинг бевосита гувоҳи бўлган испан сайёҳи де Клавихо ҳам “Кундалик”ларида ёзиб қолдирган. Унинг маълумот беришича, базмда “шароб узатган киши тиз чўкиб, икки қўли билан косани олиши керак... Май ичган киши ўнг тиззасини кўтариб, ерга уч бор чўккалаши лозим. Косадаги шаробни ҳамма тўла сипқариб ичиши шарт”. Шу тариқа, “сипқариб ичмаган кишининг қўлидан косаси қайтиб олинмайди ва бир томчи қолдирмай ичишга мажбур этадилар”². Шунингдек, “Кундалик”да мазкур йиғинларда майнинг қадаҳларга фақат тўлатиб қуйилгани, соқийларнинг ўзига хос одоби ҳақида ҳам айрим қайдлар учрайди. Айтиш мумкинки, Навоий яшаган даврларда ҳам бу каби майхўрлик одатлари мавжуд бўлган. Биз уларнинг айримлари ҳақида ишнинг I бобида тўхталган эдик. Шоир лирикасидаги *“Соқий, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин борай, шарт буким, ҳам қанча тутсанг лаболаб*

Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 22 – 28.

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 60.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403 – 1406 йиллар). – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 90.

синқорай” байти эса бу мулоҳазаларнинг яна бир исботидир. Ўз навбатида, соқийномадаги “*Соқийё, жоми лаболаб тутқил, Адаб асрау муаддаб тутқил*” мисралари ҳам юқоридаги фикр-қарашлар билан уйғунлик касб этади. Шу билан бирга, бундай май мажлисларида мусиқа асбоблари чалиниб, куй ва кўшиқлар янграган. Таниқли олим Б.Акрамга кўра, “мусиқий истилоҳлар бевосита шоҳ саройидаги базм манзарасини акс эттиради”¹. Олим ўз фикрларининг исботи учун Навоийнинг қуйидаги байтини кўрсатган:

*Хуш улки, базмда ойлар тепарда арғуштак,
Шоҳ анда танбура чолиб, Навоий деса қўшиқ.*

Дарҳақиқат, Навоий соқийномасидаги “*Наиъаи бахш уйлаки оҳанги* “*Ироқ*”, “*Мутрибо, сен доғи оҳанге туз*”, “*Эй йиров, сен ҳам ишингни кўргуз*” мисралари ҳам бу қарашларни қувватлайди. Шуниси ҳам борки, Навоий шеъриятидаги поэтик образлар, айниқса май ва унга алоқадор тимсол-тушунчалар ҳам ҳаётий, ҳам мажозий мазмунларни ифодалаб, шоирнинг ички кечинмаларини юзага чиқариш вазифасини бажарган. Уларнинг ниҳоятда табиий, ҳаққоний тасвирланиши, шунингдек моддий, яъни ҳаётий асосга эга экани Навоий шеъриятининг ўзига хос жиҳатларини далиллаб, ўқувчида бадиий-эстетик завқ уйғотади.

Соқийномада фикр, туйғу ва оҳангнинг ўзаро уйғунлиги, энг аввало, поэтик образларнинг гўзал ифодасида кўринади. Юқоридаги фаслда Навоий шеъриятидаги “*жом*”, “*қадаҳ*”, “*бода*”, “*шароб*” ва “*май*” каби тимсолларнинг бир неча сифатларини кузатган эдик. Соқийномада ҳам улар ўзига хос сифатлашларга эга: “*қадаҳи шоҳона*”, “*жоми майи ноб*”, “*бодаи мастона*”, “*соф май*”, “*қадаҳи моллом*”, “*бодаи ёқути*”, “*жоми лаболаб*”, “*бодаи гулфом*”, “*қадаҳи шавқангез*”, “*жоми ҳилоли*”, “*майи фархундаасар*”, “*майи гулранг*”, “*олтун соғар*”, “*жоми дилоро*”, “*гулбўй қадаҳ*”, “*жоми ғарибона*”, “*жоми рангин*”, “*жоми заркор*”, “*қадаҳи*

¹ Акрам Б. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – Б. 180.

минойи”, “жоми жаҳонбин”, “қадаҳи ақлзудо”, “қадаҳи султоний”, “ложувардий қадаҳ”, “жоми Каёний”, “жоми Жамиид”, “жоми висол”, “қадаҳи руҳосо”, “қадаҳи ойинаранг”, “жоми дарёваш”, “жоми фано”, “пахлавийойин май”, “бодаи ишқ”, “бодаи ҳавас”, “дўстлуг қадаҳи”, “тўла паймона”, “отланур аёғ” каби. Албатта, “поэтик образнинг таркибини аниқлаштиришда сифатловчи-эпитет муносабати алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур поэтологик тасвир воситалари, тимсолнинг сажияси, бадийлик даражаси ва диалектик алоқалари табиатига аниқлик киритади”. Шунингдек, “иждокор дунёқараши, иқтидори ҳамда эстетик салоҳиятини белгилаб берадиган ўлчов-мезон ҳисобланади”¹. Шоир руҳий тўлғонишларининг рангин тасвири, кўнгил изтиробларининг ёрқин ифодаси, лирик қаҳрамон маънавий дунёсининг турфа манзараларини акс эттиришда уларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор.

Навоий асарларида, жумладан, соқийномада ҳам тасвирий уйғунликнинг муайян кўринишлари жуда кўп ва хилма-хилдир. Шоир уйғунлаштиришда нарса ва ҳодисаларнинг фақат ранг сингари ташқи белгилари билан чекланмайди. Уларнинг ҳамма жиҳатларини – вазифаси, муҳити ва вақтини эътиборда тутган ҳолда ҳар бир хусусиятдан ўз ўрнида самарали фойдаланади². Соқийнома бандларидаги илк байтларда кўпинча соқий, жом, май каби мазмунан бир-бирига яқин бўлган тушунчаларни келтириш орқали таносуб санъатининг гўзал намуналари яратилган. Чунончи,

Соқийё, жоми жаҳонбин олгин,

Ичига бодаи рангин солгин. (4, 692)

Байтда соқий, жом, бода тимсоллари ўзаро мутаносибликни ҳосил қилган. “Таносуб санъатининг ўзига хос томонларидан бири шундаки, – деб

¹ Курбонбоев И.А. 90-йиллар ўзбек шеърлятида образлилик: Филол.фан.ном. ...дисс.автореф. – Тошкент, 2005. – Б. 17.

² Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б.172.

ёзади олим Ё.Исҳоқов, – у кўпинча бошқа шеърӣ санъатлар билан қўшилган ҳолда келади”. Яъни “бир қатор санъатларнинг тўғри татбиқ этилиши бевосита таносубнинг талаблари билан боғланган”¹. “Жоми жаҳонбин”, яъни жаҳонни кўрсатувчи жом рамзи воситасида қадимги Эрон ҳукмдори Жамшиднинг афсонавий жомига ҳам ишора қилинган. Бу эса, талмех санъатидир. “Жом”ни “жаҳонбин”, “бода”ни “рангин” сифатлари билан биргаликда ифодалаш эса, сифатлаш саналади. “Жаҳонбин” – “рангин”, “олгин” – “солгин” сўзларининг қофиядош бўлиб келиши зулқофиятайн санъатини ҳосил қилади. Кўринадики, соқийга хитоб қилинган байтларда бир неча бадий-тасвирий воситалар ва санъатлар ўзаро уйғунлашган.

Соқийноманинг ҳар бир бандини шоир унда таърифланаётган шахс ёки ҳодисага эътиборни тортувчи ўзига хос тамсиллар билан бошлаган. Жумладан, Суҳайлийга бағишланган банд *“Соқийё, жомга қуй майдин сел, Май хуришду анинг жоми суҳайл”*, Жомий ҳақидаги банд *“Соқийё, жом кетур дарёваши Ки замоне бўлайин дарёкаш”*, Саййид Ҳасан Ардашерга тавсифига бағишланган банд *“Соқийё, тут қуюбон жоми фано, То кўрайким, недур анжоми фано”*, Паҳлавон Муҳаммадга бағишланган банд *“Соқийё, паҳлавийойин май тут, Паҳлавий лаҳн ила кўнглунгни овут”*, ишқ таърифланган банд *“Соқийё, кел менга тут бодаи ишқ Ким эрур хилқатим афтодаи ишқ”*, шоирнинг ижодкор дўстларига бағишланган банд *“Соқийё, дўстлугни кўргузгил, Дўст кони қадаҳи еткузгил”*, ҳаёт бўлган қалам аҳли таърифланган қисм *“Соқийё, айла тўла паймона, Манга тутқил қадаҳи шукрона”*, соқийноманинг сўнгги банди эса *“Соқийё, базм ишидин бўлди фароғ, Тутқил эмди манга отланур аёғ”* деб бошланган. Бундай хусусият соқийноманинг барча бандлари учун характерлидир.

Бундан ташқари, соқийноманинг айрим ўринларида Навоий қаҳрамонларнинг номларини айнан тилга олмай, уларнинг фазилатларига

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – Б. 210.

ишора қилиб ўтади. Ё.Исҳоқов бундай ўринларда тасвир ниҳоятда юксак даражага кўтарилган бўлиб, муаммо кўринишига етиб қолганини алоҳида таъкидлайди ва асарнинг Бадиъуззамонга бағишланган II бандидан қуйидаги байтни мисол тариқасида келтиради:

Шоҳи Жамқадр замон ичра бадиъ,

Ҳар бадиъ ишда макон ичра рафиъ. (4, 684)

Бундай мисоллар соқийномада кўплаб учрайди. Жумладан,

Бир шафиъидуру ул пок сифот

Ким, муаммода чиқармишдур от. (4, 718)

“Шафиъ” сўзининг “ҳимоячи”, “воситачи”¹ маъноларига диққат қилинса, “Мажолис ун-нафоис”дан бу таърифланаётган ижодкорнинг Мир Ҳусайн Муаммой экани ойдинлашади: “Мир Ҳусайн Муаммой – Нишопурдиндур. Шаҳрда (Ҳиротда – М.А.) таҳсил қилди. Онча ҳамида ахлоқ ва писандида атвори борким, шарҳидин қалам тили ва қаламзан илги ожиздур ва валоят осори ҳолидин ва фано намудори зотидин ҳувайдодур. Мир хизматларида бир тифл таълимин илтимос қилиб эрмишлар ва шогирди андинким, туфулият муктазосидур, ўқумоққа қоҳиллик қилмиш бўлғай. Мир бир азизға илтимос қилибдурларким, шогирдининг атосиға айтғайким, ўғлиға мулойимат била насиҳат қилсун. Аммо қилмағайким, тифл билғайким, бу Мир қошидин экандурким, ногоҳ кўнгилгинаси Мирдин оғримағай. Мундоқ тарийқи кўпдур”... (9, 381). Шу тариқа, тазкирада Мир Ҳусайн Муаммойнинг “пок сифот” эгаси, комил ахлоқ соҳиби экани, шунингдек муаммо илмида ҳам шуҳрат тутгани алоҳида эътироф этилган: “... ва муаммо фанининг латофат ва нозуклигин ул ерга еткурдиким, андин ўтмак мумкин эмас, ва ҳукм қилса бўлурким, бу йўлни банд қилди” (9, 381). Бу ҳақда “Бобурнома” муаллифи ҳам шундай ёзган: “Яна Мир Ҳусайн

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III том. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 509.

Муаммойи эди. Голибо муаммони онча ҳеч ким айтгон эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикрига масруф экандур”¹.

Р.Орзибековнинг ёзишича, “соқийномаларнинг услуби учун характерли бўлган хусусиятлардан бири шундаки, шоир ўзининг турли масалаларга муносабатини яланғоч хулосалар тарзида эмас, балки хилма-хил тарихий, ҳаётий воқеа-ҳодисаларни далил сифатида келтириш орқали ифода қилади”². Шу сабабли ҳам соқийномаларда талмеҳ санъати алоҳида мавқе эгаллайди. “Ал-мўъжам”га кўра, талмеҳ санъати “балоғат эгалари назарида гапни чўзишдан кўра мақбулроқдир”³. Дастлабки бандда шоир дунёнинг ўткинчилиги, унинг ҳар дақиқасини ғанимат билиш ҳақида фикр юритар экан, ўз хулосаларини Шарқ халқлари адабиётида машҳур бўлган тарихий ва афсонавий қаҳрамонларнинг номларини келтириб, далиллайди. Бундай ифода усули тасодифий эмас, албатта. Навоийгача яратилган бир қатор форсий соқийномаларда шундай хусусият кўзга ташланган. Аёнки, Фирдавсий “Шоҳнома”сида ҳам тасвирланган афсонавий қаҳрамонлар оддий кишилардан кўра кўпроқ умр кечириб, шоҳона тантаналар ва базми жамшидларга гувоҳ бўлишган. Дунёнинг ўткинчи истаклари йўлида, тож-тахт, зеб-зийнат илинжида жангу жадаллар олиб боришган. Аммо:

*Ҳам Каюмарс ила Ҳушанг қани?
Иккига тож ила авранг қани!
Қани Жамшиду Афридун охир,
Бирини қўйдиму гардун охир!
Не Каёний бору не Сосоний,
Не Скандар доғи не Ашконий.
Қолмади Рустам ила Сом доғи,
Яздижурд ўттию Баҳром доғи. (4, 683)*

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 163.

² Орзибеков Р. Соқийномаларнинг жанр-услуб хусусиятларига доир / Адабиёт ва ҳаёт (илмий асарлар тўплами). – № 6. – Самарқанд, 1980. – Б. 50 – 62.

³ Қаранг: Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – Б. 198.

“Навоий лирикасининг бадий қиммати, шоир поэтик маҳоратининг ўзига хос хусусияти, ўзига хос қирралари унинг тасвир воситалари доирасида улардан фойдаланиш санъаткорлигида яна ҳам конкрет намоён бўлади”¹. Соқийномада талмеҳ санъатини қўллашда муайян тартиб, фикрий изчиллик ва қўйилаётган масалаларнинг мазмун-моҳиятига алоҳида аҳамият берилгани диққатга сазовордир. Асарнинг илк бандида 20 га яқин тарихий ва афсонавий шахсларнинг номлари талмеҳ бўлиб келади. Шоир ўз қарашларини дастлаб Каюмарснинг номини келтириб далиллаган. “Тарихи мулуки Ажам”да ёзилишича, “Ажам тарихида форс салотинини тўрт табақа қилибдурлар. Бурунги табақа пешдодийлардур ва алар ўн бир кишидурларким, аввал салтанат қилибдурлар. Тарих уламози иттифоқи била бировким аввал салтанат қилди. Каюмарс эрди”. Шунингдек, асарда Каюмарс барча афсонавий қаҳрамонлардан кўп умр кўрган (“ва тарих аҳли иттифоқи била Каюмарс замонидин Заҳҳок замониғача минг йилға яқин бор”), тарихда биринчи марта мамлакатдаги подшоҳлик тартиб-қоидаларини жорий қилган (“ҳар тақдир била подшоҳлик қоидаси бурун йўқ эрди. Бу қоидани ул тузди”) ва шаҳарлар бунёд этган (“дағи аввал кишиким шаҳр бунёд қилди ул эрди”) ҳукмдор сифатида тавсифланган (8, 604). Ҳушанг эса Каюмарснинг набираси бўлиб, салтанатнинг валиаҳди эди (“Дағи Симёк ўғли Ҳушангким набираси эрди, валиаҳд қилиб, вафосиз жаҳонға видоё этти”). Ҳушанг ҳақида Навоий яна қуйидагича маълумот берган: “Хирадманд ва одил подшоҳ эрди... Ва дод ва адл жиҳатидин ани пешдод дедилар...подшолиғи қирқ йил эрди. Ва тажарруд ва тақво тариқи била ўткарди” (8, 605). Кўринадики, Каюмарс, Ҳушанг номларининг соқийномада муайян кетма-кетлик асосида тартибланиши Навоий яшаган даврларда ҳам машҳур бўлган қадимги афсона, ривоят ва нақллар, тарихий маълумотлар ва уларнинг мазмуни билан бевосита боғланади. Бироқ шоир афсонавий қаҳрамонларнинг номларини

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 105.

келтиришда реал воқелик ифодаси, ҳаётгийлик ва аниқлик тамойилларига таянади. Шу сабабли, бадий тасвир мазмунининг шоир дунёқараши, фикрий ва ҳиссий оламидаги тўқималар билан ўзаро уйғунлиги ўқувчини асарда ёритилаётган воқеа-ҳодисаларнинг ҳаққонийлигига ишонтира олади. Яъни соқийномада талмеҳ бўлиб келган афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги қарашлар “Тарихи мулуки Ажам”даги маълумотлар билан қиёсланса, масаланинг моҳияти янада ойдинлашади. Соқийномада дунё неъматларию ҳою ҳавасларининг арзимаслиги талмеҳ усули билан бир-бир таъкидланган. Шу маънода, Навоий Ҳусайн Бойқарога мурожаат қилиб, бу оламнинг лаззатларига ортиқча ҳирс қўймасликни, қисқа умрда халқ манфаати ва адолатни кўзлаб яшамоқ лозимлигини уқтиради:

*Мулки кишвар элига дод айла,
Адл ила иккисин обод айла. (4, 683)*

Демак, адолат — ҳам шоҳ, ҳам мамлакат, ҳам халқ тақдирини белгиловчи бош асос. Шу сабабли, Навоий соқийномасида ҳам анъанавий одил шоҳ образига эътиборни тортган.

Навоий соқийномаси шоир шахсияти, руҳий олами, замон ва замон аҳлига муносабатини билишда ҳам ғоятда муҳим манба саналади.

Маълумки, ишқ тушунчасисиз мумтоз адабиётни, жумладан, Навоий ижодини ҳам тасаввур этиб бўлмайди. Борлиқнинг асоси ҳам — ишқ, тириклик таянчи ҳам — ишқ, вужудни турли иллатлардан поклагувчи, қалбни жилолантирувчи, руҳни олий мақомга кўтарувчи ҳам — у. Соқийномада ҳам ишқ ана шу мазмунда талқин қилинган. Чунки бода — ишқу муҳаббат рамзи:

*Соқие, кел менга тут бодаи ишқ
Ким, эрур хилқатим афтодаи ишқ. (4, 711)*

Мумтоз адабиётда “ишқ инсонни маърифатга олиб борадиган қудрат, инсонни моддий асосдан покловчи, холи этувчи муқаддас олов, солиқ

вужудини куйдириб, руҳини мусаффо этувчи ўт”¹ тимсоли сифатида ҳам талқин қилинади. Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” достонида “Ишқ водийсининг сифати”ни келтириб, шундай ёзади: *“Ишқ барқи хонумонни куйдурур, Хонумон йўқким, жаҳонни куйдурур”* (9, 270). “Маҳбуб ул-қулуб” асарида эса ишқ *“шуълаедур сўзанда, хошоки кўп жону кўнгул бўлгон ва барқедур фурузанда, кўп жону кўнгул ашиъасида кул қилгон”* (9, 496) деб таърифланади. Соқийномада ҳам ана шундай ишқ васф этилган:

*Бодаким, озгига ҳар ким олгай,
Пайкари хирманига ўт солгай.
Токим, ул ўтқа ўзумни тошлай,
Дарди ишқим ўтидин сўз бошлай.*(4, 711)

Тасаввуфда жунун – кўнгилни барча ўткинчи ўй-хаёллардан фориг этиб, фақат маъшуқа ёди билан боғлайдиган, ошиқни руҳий хурликка, маънавий ҳузур-ҳаловатга етказувчи илоҳий жазба ҳолини англатади. Жунун мумтоз шеърятда эрку маърифат, ростгўйлигу адолатни шиор қилган, озод қалбли, исёнкор руҳ эгаси – ринднинг кайфиятини ҳам ифода этади. Чунки у ҳам ишқ билан боғланган:

*Чун жунун ишқ ила бўлди дамсоз,
Асрай олгайму киши кўнглида роз...
Дедиму, ваҳ, демагай эрдим кош,
Ким демас сўзни ўзум қилдим фош...* (4, 712)

Академик А.Қаюмов мазкур мисралар келтирилган бандни “Навоийнинг ўз бахтсиз муҳаббати тўғрисидаги ҳикоя... (“Севгинома II”)” деб баҳолаган². Дарҳақиқат, *“Ким нелар қилди мени зорга ишқ”* дея зорланаркан, шоир *“бути шўхе”*, яъни шўҳ бир гўзалнинг бепарволиги, бевафолиги ҳамда хижрон ва айрилиқдан шикоят қилади. Лирик

¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 43.

² Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 29.

қахрамоннинг бу ҳақдаги фикр-қарашлари ҳаётий, реал мазмунга ҳам эгадек тасаввур уйғотади. Чунки ёр соғинчи, висол умиди, “ҳажр шиддати”, “ҳижрон дарди”ни сўзларкан, шоир мана бундай дейди:

*Ўтти бу зорлигимга икки йил,
Ҳар замонин икки йил чоғлиг бил. (4, 711)*

Шу тариқа, соқийноманинг ушбу – XVIII бандида Навоий таржимаи холи, шахсияти, ички кечинмалари поэтик бўёқларда ниҳоятда ёрқин ва ҳаётий тасвирланган:

*Дарду ранжим ҳадду гоятдин кўп,
Маразим бўлди ниҳоятдин кўп...
То ишим ўлмак ила тутти қарор,
Бўлди бошимдин аттибога фирор... (4, 713)*

Бу фикрларни “Ҳазойин ул-маоний” “Дебоча”сида келтирилган куйидаги маълумотлар билан таққосласак, масаланинг моҳияти ўз-ўзидан аён бўлади: “Бу бандага ёш улғайган чоғда заъфе юзланди, ва ул заъф риштаси заъфлиг пайкаримга андоқ чирманди... Ҳоло мизожим истиқоматдин мунҳарифу баданимда неча марази мухталифдур ва атиббо иложимдин ожизу маъзул аҳиббо мижозимдин мутаажжибу малул” (1, 17).

Маълумки, Навоийнинг шоҳ Ҳусайн Боқаро билан ўзаро самимий, дўстона муносабатлари хусусида бир қатор асарларида маълумотлар мавжуд. Жумладан, “Дебоча”да ҳам Ҳусайн Бойқаро ёзган мактубдан “бу навъ савдову васвос ҳаёлига қолмаким, биз ҳеч ҳолда сенинг ҳолингдин гофил эмас эркандурбиз, аммо бу ҳолдин сен гофилу кўнглумиздин ҳаргиз ёдинг зойил эрмас эркандур” сўзларини келтириб, бундан “кўнглумга ўзга қувват кирди ва таъбимга ўзга жавдату жалодат ҳосил қилди”(1, 18), – дейди шоир. Соқийномада бу ниҳоятда жонли бадиий ифода этилган:

*Мен бўлуб умр ила жондин навмид,
Шоҳ бериб васл уммидига навид.*

Яна бу сўз била жоне тотибон,

Бир дам ўлмакдин амоне тотибон... (4, 713)

Ушбу шеърий парчада таносуб ва тазод бадий санъатлари фикрнинг таъсирчанлигини оширган бўлса, куйидаги байтда шоир соқийга юзланаркан, ўз ҳис-туйғуларини иштиқоқ санъати воситасида ифодалайди:

Тут ғариб ун била паймона манга,

Кўргузуб хулқи ғарибона менга. (4, 714)

“Ғариб ун” – шикаста, хаста, синиқ овоз. Бу орқали “олам аҳли”дан “вафо” кўрмаган (“Олам аҳлида чу йўқ аҳли вафо”) лирик қаҳрамоннинг “зору бекаслиг”и (“Зору бекаслигимни шеван этай”) теранроқ англашилади. Зеро “Навоий асарлари луғати”да изоҳланишича, “ғариб” сўзи бечора, нотавон, хўрланган, таҳқирланган каби маъноларни ҳам билдиради¹. Аммо мумтоз адабиётда, жумладан, Навоий шеъриятида ҳам “ғариб” тимсоли кенгроқ маънога эга. И.Ҳаққулнинг ёзишича, “тасаввуф ахлоқида ғариблик туйғуси шундай бир ички қалъадирки, унда ишқ, иймон, поклик, ғурур, донолик каби ўнлаб камёб инсоний хислатлар дахлсиз асралади. Бу “қалъа” кўнгилни бидъат ва хурофотдан муҳофаза этади”². “Хулқи ғарибона” эса ташқи дунёга ўз имтиёз ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб назар ташлайдиган, эзгулигу саховат, вафою садоқат, ҳақиқату адолат каби олижаноб фазилатлар эгаси бўлган, жафою жабр, хиёнату разолат, кизбу риядан йироқ чинакам комил инсоннинг ахлоқий қиёфасини акс эттиради. Шу сабабли, лирик қаҳрамон собит ишонч билан бундай дейди:

Бу сифат соҳиби мен басдурмен,

Бевафолар киби эрмасдурмен (4, 716).

Кўринадики, мазмун-моҳияти, композицион қурилиши, қофияланиш тарзи ва бошқа катор поэтик хусусиятлари Навоий соқийномасининг ўзига

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. IV том. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 108.

² Ҳаққул И. Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас / <http://e-adabiyot.uz/uzbek/mumoz/navoiy/208-gurbatda-garib.html>. (06.02.2020)

хос жиҳатларини далиллайди. Асар муайян тарихий воқеа таъсирида яратилгани, шоир яшаган давр ва замон руҳини ўзида акс эттиргани билан ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Унда бадиий тасвир воситалари буюк мутафаккир дунёқараши, руҳий ва фикрий олами, шунингдек бошқа айрим асарларида келтирилган маълумотлар билан уйғун тарзда акс этирилган. Шакл ва мазмуннинг ўзаро мувофиқлиги, шоир шахсиятининг нозик қирралари ёрқин ифода этилгани асарнинг қизиқарли ва таъсирчанлигини таъминлайди. Бадиий мукаммал, ғоявий юксак, фалсафий жиҳатдан теран бўлган ушбу асар нафақат ўзбек, балки Шарқ мумтоз шеъриятида ҳам ҳаётийлиги, воқеа-ҳодисаларнинг жонли тасвирланиши, тарихий шахсларнинг руҳий-психологик қиёфасини ҳаққоний акс эттиргани, қолаверса туркий шеъриятда мазкур жанр тараққиётида муҳим ўрин тутгани билан ҳам ажралиб туради. Умуман, соқийнома мутафаккир шоирнинг теран тафаккури, тасаввур ва тахайюл дунёси, шеъриятининг янги қирраларини инкишоф этган, иқтидори, маҳорати ва юксак талантини намоён қилган бетакрор асардир.

3.2. Соқийнома бадияти

Лирик турга оид асарларда бадиий-тасвирий воситалар, шеърий санъатлар ижодкор фикр-туйғуларининг янада таъсирчан ифода этилишини таъминлаб, поэтик матннинг ўзига хослиги, қолаверса, шоирнинг улардан қай даражада маҳорат билан фойдалана олганини ҳам кўрсатади. Соқийномада ҳар бир банднинг дастлабки уч-тўрт, баъзан эса, беш ёки олти байтида жом ва майнинг таърифи келтирилган. II бандни ҳам шоир ружуъ санъати қўлланган мазкур байт билан бошлайди:

Соқийё, тут манга жоми майи ноб,

Жоми май демаки, лаъли сероб. (4, 684)

Мумтоз шеъриятда ружуъ, асосан, ташбех, яъни ўхшатишли мисраларда учрашини ҳисобга олсак, юқоридаги байтда ҳар иккала санъатнинг уйғунлашгани кўринади.

Ноб – тоза, соф ва ёрқин рангли май. Қадимда майнинг бу нави ўзига хос усулда ясалган. Яъни бунинг учун май тайёрланадиган куп ичига яна бир кичикроқ сопол хумча солинган. Аввалига хумчанинг оғзига дафна дарахтининг япроғи қўйилиб, лой билан шувалган ва қуёшда бир неча кун қуритилган. Кейин у латта билан ўраб беркитилган ва купнинг ичида узок вақт (6 ойдан 1 йилгача муддатда) сақланган. Купда тайёр ҳолга келган май янада тиниклашиб, ана шу сопол хумчага сизиб ўтган. Бундай шароб майи ноб деб юритилган¹. Мумтоз шеърятда шаффоф, тиниқ май, кўпинча, ирфоний маъноларни ифода этади. Е.Э.Бертельс кўрсатган номаълум муаллифнинг “Миръот ул-ушшоқ” номли асарида ҳам унга шундай изоҳ берилган: “Шароби ноб – тоза, холис, соф, беғубор шаробдир. Соф май дил кўзгусидан мавжуд суратларнинг кудурати (хиралик, ғашлик)ни тозалайдиган сифотий тажаллиётдир”². Лирик қаҳрамоннинг соқийдан айнан шундай май сўраши бежиз эмас, албатта. Соқийноманинг ушбу бандида шахзода Бадиъуззамон таърифланган. Луғатларда бадиъ сўзининг ўзи ҳам тоза, ёрқин деб изоҳланган³. Шоир “майи ноб” сўз бирикмаси орқали шахзоданинг пок тийнати, соф қалби, шунингдек, ёрқин келажагига умид билдиради. “Мажолисун нафоис”да ҳам у “*ҳусни сурат ва ҳусни сийрат била ораста ва жамоли зоҳирий ва камоли ботиний била пийроста йигит*” (9, 415) деб таърифланган. “Равзат ус-салотин” асарида кўрсатилишича, у “сурат ва сийратда ҳусн билан безалган эди. Жанг ишидин камон отишда тенгсиз, базму бахшиш ва ахлоқда мислсиз бўлган”⁴. “Алишер Навоий Бадиъуззамон Мирзони бошқа шахзодалардан кўра ўзига кўпроқ яқин олган ва Султон Ҳусайннинг қонуний вориси бўлгани учун унинг тарбиясига алоҳида эътибор билан қараган. “Муншаот” асаридаги мактубларнинг 10 дан зиёди

¹ Шаробнома. – Баку: Илм, 1993. – Б. 21.

² Миръот ул-ушшоқ // Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – 524 с.

³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 187.

⁴ Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2014. – Б. 60.

Бадиъуззамонга ёзилган”¹. Соқийномада Навоий “*Хамса*” ичра ҳар бир ҳарфни... анинг отига гузориш қил”ганини ҳам айтган. Чунончи, “Ҳайратул аброр” достонининг йигирманчи мақолати шаҳзода Бадиъуззамон Мирзога бағишланган. Соқийномада шаҳзода Бадиъуззамон мадҳи, шоирнинг унга бўлган муносабати акс эттирилган бўлса, достонда панд-насихат мазмуни етакчилик қилади. Бу ҳақда шоирнинг ўзи ҳам соқийномасида шундай ёзади:

*Айладим панд тарқида гулу,
Юз туман фойдалардан малу. (4, 685)*

Соқийноманинг шаҳзода Музаффар Мирзо мадҳига бағишланган кейинги банди ҳам мана бундай бошланган:

*Соқийё, тут қадаҳи молломол,
Ранги хуноб сиришимдек ол. (4, 686)*

“Оддий баён – Навоий ижодига хос эмас. Шоир энг содда фикрни ҳам энг гўзал ташбеҳ орқали айтади”². Қуйидаги байтда ҳам шоир “ташбеҳи муфассал”, яъни тўлиқ ташбеҳга ўринли мурожаат этган:

*Поклар ишқи кеби наиъаси тез,
Шўхлар ҳусни кеби шўрангез. (4, 686)*

Поклар ишқи – ҳар қандай моддий тушунчалардан узилган, кўнгил кўзгусида Ҳақ жамолини акс эттирган ҳақиқий ошиқлар ишқи. “Маҳбуб ул-кулуб” асарида пок ишқ “*ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзголмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий пок жамолидин баҳра олмоқ*” (9, 498), деб таърифланади. Май – унинг асоси, сабаби, мазмунидир. Тасаввуфда ҳусн илоҳий жамол, маҳбуб дийдорини ҳам билдиради. “Шўхлар ҳусни” ана шундай маъноларни ифода этган. Шоир таърифлаётган май мақсад, умид ва

¹ Заҳриддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 70.

² Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 50.

ишонч майи. “Ул бода била ком топ”ган, яъни бу бодадан ичган кишини у мана бундай дуо қилади:

*Ҳар неким коми муяссар бўлсун,
Барча аъдога музаффар бўлсун. (6, 686)*

Шеърятда “каломда бир лафз келтир”иб, “андин икки маъно англа”тиш¹ санъати ийҳом саналиши маълум. Юқоридаги байтнинг мазмуни ийҳом санъати воситасида равшанлашган. Музаффар, аслида, ғолиб, зафар қозонган дегани. Бу ўринда Музаффар Мирзонинг исмига ҳам ишора бор.

Мумтоз адабиётда бода чоғир, май, шароб, саҳбо, хамр кабилар билан маънодош сифатида кенг қўлланади. Бода сўзи форс-тожик тилидаги бод, яъни шамол, ел, шаббода сўзига ўхшаш, каби, сингари мазмунларини билдирувчи – а қўшимчасини қўшиш билан пайдо бўлган. Бода, аслида, енгил, ёқимли, ҳавойи, ғурурли каби бир қатор маъноларни ифода этган². Бу сўз тезфёшлик, ҳамият, худбинлик мазмунларини ҳам англатган³. Тасаввуфда бода ишқ, иймон ва ирфон рамзидир. Агар шароб “ишқнинг ғалаботи, завқу шавқнинг қайноғи, масту мустағрақ бўлмоқ ва сулукнинг сўнгидаги комиллик”⁴ни, май “ишқнинг энг юксак босқичини, Ҳақнинг тажаллийси”⁵ни англатса, “бода сулукнинг ибтидосидаги бошланғич ишқни, илоҳий иноят”⁶ни билдиради. У “Ҳақ йўлига киришни мақсад қилган ёки эндигина тариқатга қадам қўйган солиқнинг кайфиятини ҳам англатган”⁷. Шунингдек, мумтоз шеърятда бода “авом”, оддий кишилар ўртасидаги муҳаббатни ҳам ифода этади⁸. Шуниси қизиқки, соқийноманинг

¹ Атоуллох Ҳусайний. Бадойи-у-с саноеъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат., 1981. – Б. 123.

² Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com (08.09.2016)

³ Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони котеъ. Жилди I. – Душанбе: Адиб, 1993. – С. 137.

⁴ Сажжодий Ж. С. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – С. 498.

⁵ Кўрсатилган китоб. – С. 754.

⁶ Кўрсатилган китоб. – С. 177.

⁷ Интернет маълумоти: Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com (08.09.2016)

⁸ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 80.

шаҳзодаларга бағишланган бандларида лирик қаҳрамон соқийга мурожаат қилиб, кўпинча, ундан бода талаб қилади. Чунончи:

*Соқийё, бода кетур ёқути,
Рухнинг қуввати, жоннинг қути. (4, 687)*

“Ёқути бода”, яъни қизил тусли бода тасаввуфий истилоҳ сифатида “илоҳий ва қудсий нафас”¹ни англатади. Рухни уйғотувчи, ҳушёр қилувчи, сергаклантирувчи, шунингдек, жонга “қут” – озиқ берувчи ҳам аслида мана шу бодадир.

Соқийномада ҳар бир сўз, тушунча ва тимсоллар ҳам шоирнинг мақсадини юзага чиқариш учун хизмат қилган. Мана бу байтда ҳам шоир боданинг “таъм”ини “ҳижрон шарбати”га, рангини “лаъли Бадахшон”га ўхшатиб, ташбеҳнинг гўзал намунасини яратган:

*Таъм анга шарбати ҳижрон янглиз,
Лавн анга лаъли Бадахшон янглиз. (4, 687)*

Шу билан бирга, “ҳижрон” ва “Бадахшон” сўzlари воситасида ижтимоий-ҳаётий фикр-кечинмалар ҳам ўз ифодасини топган. Чунки шоир мазкур бандда шаҳзода Ҳайдар Мирзо ҳақида сўз юритган. “Бобурнома”да келтирилишича, у Ҳусайн Бойқаронинг Поянда Султонбегимдан туғилган фарзанди бўлиб, Машҳад, Балх ва Бадахшонда бир қанча вақт ҳукмронлик қилган². Соқийномада у етук ахлоқли, тақводор, шариат қонун-қоидаларига собит киши сифатида улуғланган. Шунингдек, шоир унинг гўзал фазилатлари, барча ишлари кўнгилга хуш ёқишини айтган:

*Улки Ҳайдар отидур, хулқи ҳасан,
Ҳар неким қилса, бари мустаҳсан. (4, 687)*

Ҳайдар исми орқали талмех ва ийҳом санъатлари ҳосил қилиниб, Ҳазрат Алига ҳам ишора қилинадики, банддаги “Боқибон қуббатул ислом

¹ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – С. 286.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 150.

сари”, “То абад ҳашматидин топсун ком, Мулки исломда аҳли ислом” мисралари ҳам фикримизни далиллайди. Қуйидаги байтда ҳам масаланинг моҳияти талмеҳ санъати орқали ойдинлашган:

*Санжари мулкига бўлган ворис,
Санжари сонию балким солис. (4, 687)*

“Равзат ус-салотин” асарида ёзилишича, “Султон Санжар қирқ йил подшоҳлик қилди. Чунончи, олам султонларидан Хитойнинг бошланишидан Румнинг бир қисми, Миср, Ироқ Шоми, Ямангача унинг фармони остида эдилар. У бағоят муборак қадамли подшоҳ, дарвишсифат, одил, хушхўй ва хулқли эди”¹. Тарихдан маълумки, Марв Султон Санжар ҳокимиятининг пойтахти бўлган. Султон Ҳусайн Бойқаро тасарруфига ўтгач, уни тўртинчи ўғли шаҳзода Абулмуҳсин Мирзо (1472 – 1507)га инъом қилади. Юқоридаги байтда шунга ишора қилинган. Шоир Абулмуҳсин Мирзони “фаррух дийдор”, яъни очиқ юзли, чеҳраси ёруғ, бархурдор – бахтиёр, хушҳол киши эканини айтиб, “умр” ва “давлати”дан баҳрамандлик тилайди:

*Шоҳи Абулмуҳсин, фаррух дийдор,
Умр ила давлатидин бархурдор. (4, 688)*

Соқийномада бадий тасвирнинг мукаммал, ёрқин ифодаси ўқувчида эстетик завқ пайдо қилиши билан бирга, уни мушоҳадакорликка, ҳар бир ном, тимсол, сўз ва географик атамага ҳам алоҳида диққат қаратишга ундайди. Масалан, қуйидаги мисраларда фикр мазмуни, шоирнинг мақсад-муддаоси “Ховарон” сўзи орқали ойдинлашган:

*Ховарон лоласидек олтун жом
Ким, анга тушса бу роҳи гулфом.
Ҳайъат ичра гули раъно бўлгай,
Ичса шаҳзода, маҳайё бўлгай. (4, 688)*

¹ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2014. – Б. 27 – 28.

Маълумки, Ховарон (Обивард) Хуросондаги вилоятнинг номидир. Султон Ҳусайн Бойқаро Ховаронни ўғли Муҳаммад Муҳсин Мирзо (шаҳзода Кепак Мирзо номи билан ҳам машҳур бўлган – М.А.)¹га берган эди. Тасаввуфда лола маърифат туфайли қалбда ҳосил бўлган гўзал ҳолларни тамсил қилади². Шу сабабли, “олтун жом”даги шаробни “*Бодаким, руҳ деди ани ҳаким, Руҳ қути атади таъби салим*”, – деб ёзади шоир. Маърифий адабиётда руҳ инсонга Ҳақ томонидан берилган билим ва идрокни ҳам англатади³. Бу билан шаҳзоданинг ақл-заковати ва илм-маърифат соҳиби эканига ҳам ўзига хос ишора келтирилган.

Соқийноманинг аксар бандларида ийҳом санъати тарихий шахсларнинг номларини билишда ўзига хос восита саналади:

*Таъбиға барча ниҳонлар маълум,
Гарчи май нўш ва лекин маъсум. (4, 688)*

Маъсум сўзи, аслида, пок, бегуноҳ, содда маъноларини ифодалайди. Бу ўринда у шаҳзода Муҳаммад Маъсум Мирзо (1476 – 1501)ни ҳам билдирган. “Бобурнома”да ёзилишича, Султон Ҳусайн Бойқаро бу ўғлига Қандаҳор вилояти ҳокимлигини топширган. Аммо у ака-укаларига қараганда, ҳукумат ишларида укувсизроқ бўлганлиги учун ҳокимиятнинг барча ишлари Амир Зуннун арғуннинг ўғли Шохбек арғуннинг қўлида бўлган экан.

Бошқа бир бандда шоир тарихий қаҳрамонни мана бундай таништиради:

*Соқийё, қил тўла жоми заркор,
Бир ғазал бошла Фаридуносор. (4, 691)*

“Жоми заркор” – олтиндан ишланган май қадаҳи. Алишер Навоий шеъриятида у улуғворлик, мартаба ва шоҳона шон-шавкат мазмунларини ҳам

¹ Қаранг: Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 149. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б. 137; Заҳриддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 287.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 332

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 439.

билдиради. Чунки Фаридун Эроннинг афсонавий ҳукмдори номи. Бу сўз орқали ийҳом санъати юзага чиққан. Шоир соқийга мурожаат қилиб, “бир ғазал бошла”шини сўраркан, шаҳзода Фаридун Ҳусайн Мирзо (1478 – 1509)ни кўзда тутди. Шунингдек, фаридун сўзининг ягона, машҳур, буюк каби бир қатор маънолари ҳам мавжуд¹. “Назмнинг нуктаси доғи ширин”, “Назм адосида мувофиқ ясаб ун, жоми май назми нигорандаға сун” каби мисра ва байтлардан маълум бўладиги, соқийномада шаҳзоданинг шоирлик иқтидорига баҳо берилган. Бу фикрларни “Мажолисун нафоис”даги маълумотлар ҳам тўлдиради: “Фаридун Ҳусайн Мирзо – Фаридун ҳасаблиқ (асрининг ягонаси, машҳури, буюги) ва Ҳусайн насаблиқ. Зоти таъзим ва виқорлиқ ва хулқи одоб ва ҳурмат шиорлиқ, ёй кучида ягона ва ўқ отарда замон аҳлига нишона. Тоат ва тақвийға мойил. Зикр ва тиловатқа машғул йигитдур. Хуб таъби ва мулойим зеҳни бор” (9, 416). Бу ҳақда “Бобурнома”да ҳам шундай ёзилган: “Яна, бир Фаридун Мирзо эди. Ёйни куч билан тортиб, ўқни яхши отарди. Камонининг тўпўқи (юмалоқ соққашакл камон ўқи) айтишларича, қирқ ботмон экан. Ўзи анча мард эди...”² Фаҳрий Ҳиравийнинг маълумоти ҳам юқоридаги фикрларни қувватлайди: “Ниҳоятда одобли ва ҳурматли йигит эди. Салтанатга асло эътибор бермас эди. Ҳамма билан, жумладан, ҳамма халқ билан яқинлик қилар эди. Унинг Нишопур ва Сабзавор вилояти ўртасидаги икки работ-ла қилган баҳодирлиги халқнинг ёдига Рустам ва Исфандиёрни солар эди. Камон отиш ва диловарликда катта шуҳрат топган эди. Гиреҳининг камони эллик ёки ўн ман бўлган. Ва назмда таъби ниҳоятда марғуб бўлган”³.

“Шарқ мумтоз сўз санъатида адабий асарнинг бадиияти бирламчи шарт ҳисобланган. Бу адабиётда янги гап айтиш, теран фикр ифодалашгина эмас, балки ана шу янги гап, теран фикрни қандай шаклда, қайси бадиий санъатлар

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. III жилд. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 324.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Ўқитувчи, 2008. – Б. 130.

³ Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2014. – Б. 62.

воситасида акс эттириш ҳам муҳим бўлган”¹. Соқийномаларда ҳам шеърий санъатларнинг асар мазмуни билан узвий боғлиқлиги, айниқса, соқийга мурожаат билан бошланган байтларда яққол кўзга ташланади. “Бадойиу-с-санойиъ” асари муаллифининг кўрсатишича, бароати истиҳлол санъатида “калом ибтидоси мақсудға ишора қилмоқ йўли била мақсудға муносиб қилинур”². Яъни бу санъатда ижодкор асар мундарижасини унинг мазмунига ишора қилувчи воситалар билан бошлайди. XIX банддаги фикр-қарашлар ҳам бароати истиҳлол орқали очиб берилган:

*Соқийё, тут қадаҳи султоний,
Ичида роҳи анинг райҳоний. (4, 697)*

Райҳоний роҳ – райҳон исли, муаттар, яъни яшил тусли ичкилик экани маълум. Лирик қаҳрамоннинг соқийдан бундай шароб сўраши ҳам бежиз эмас, албатта. Шаҳзодалардан бирига бағишланган мазкур бандда унинг дарвешсифат, фақрга мойил киши эканига алоҳида урғу берилган. Бу фикрлар “гадо”, “дарвеш”, “хоқваш”, “фақр” каби бир қатор образ-тушунчалар воситасида англашилади:

*Тут ангаким, иши бўлди тамкин,
Оти Султон, ўзи дарвиш ойин. (4, 697)*

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ёзишича, сўфийлар, дарвеш табиатли кишилар яшил мато (суф – жун мато)дан тикилган кийим кийишган экан. Шунингдек, яшил ранг кўкат ва сувнинг ранги саналиб, тириклик ва ҳаёт рамзидир. Бундай рангли хирқани олий ҳимматлилар ва кўнгли ҳамиша тирик инсонлар кийишган. Яшил рангли тўн соҳиблари “кўкат – майсалар каби яшнаган, хандон чехра ва хуррам бўладилар ҳамда сув янглиғ ҳаётбахш, ёқимли бўладилар”³. Мумтоз шеъриятда дарвеш “Оллоҳдан ўзга ҳеч нарсага

¹ Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 42.

² Атоуллох Ҳусайний. Бадойиу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 252.

³ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. (тарж., Н. Комилов). – Тошкент: Халқ мероси, 1994. – Б. 44.

мухтож бўлмаган”¹, кўнгилни бу дунёнинг турфа хил қинғирликларидан, ўткинчи орзу-истакларидан поклаган, руҳий-маънавий олами эзгулик, ҳиммат, меҳр-муҳаббат каби фазилатларга бой, яхши ахлоқ соҳиби, саховат ва мурувват тимсолидир. Нажмиддин Комиловнинг ёзишича, “дарвешлар зоҳиран афтодаҳол, жанда кийимда (хирқа) кўринсалар-да, лекин ботинан илм-маърифатли, закий, ҳозиржавоб ва мард-ҳамиятли кишилар бўлганлар. Яъни гуманист шоирлар наздида жамики яхши хулқ-атвор, карам-саховат, инсоний фазилат дарвеш одамда акс этиши керак”². Туркман халқининг улуғ шоири Махтумқули бир шеърида “Дарвеш кўрсанг, бориб олқиш олақол, Ундан яхши банда йўқдир Худойга”³ дея дарвешларнинг мана шундай фазилатларини олқишлаган. Шоҳ ва дарвеш сўзлари, аслида, бир-бирига зид маъноли тушунчалардир. Аммо Шарқ адабиётида дарвешларга хос гўзал сифатларга эга бўлган шоҳ ҳамиша улуғланган. Соқийномада улар бундай ифодаланган:

Шоҳ дарвешваш эрса, шахдур,

Шоҳу дарвеш ишидин огаҳдур. (4, 697)

Иккинчи мисрадаги шоҳ ва дарвеш тазодлари каттаю кичик, ёшу қари – барча маъноларини ҳам ифодалаган. “Агар шоҳда ҳар вақт шоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга муносиб ва барқарордир. Бундай ният шоҳларда мавжуд эмас, фақат шоҳи ғозий – Ҳусайн Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган. У шоҳларнинг дарвешию дарвешларнинг шоҳидир, чунки ташқи кўриниши шоҳ бўлгани билан, ички оламига кўра дарвешдир”⁴. Шу сабабли, шоир Султон Ҳусайн Бойқарони бошқаларга ўрнак қилиб кўрсатган:

Улки, бу қоида мумтози эрур,

Шоҳлар шоҳи Абулғози эрур. (4, 698)

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 184.

² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 162.

³ Махтумқули. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 153.

⁴ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 171.

Мана бу байтда эса, тарихий қаҳрамоннинг фазилатларига маънавий санъатлар истиора ва ташбеҳи мужмал воситасида ишора қилинган:

Соқийё, жоми ҳилоли тутқил,

Бода хуршид мисоли тутқил. (4, 689)

“Жоми ҳилоли” – янги чиққан ой шаклини эслатувчи қадаҳ. У ёшлик, навқиронлик рамзи ҳамдир. “Хуршид мисоли”, яъни қуёш каби соф, тиниқ, кўзни қамаштирувчи “бода” ҳам мазкур бандда ифодаланаётган фикр-туйғуларнинг юзага чиқиши учун хизмат қилган. Чунки унда шоир “ақли ҳар ишта расо, таъби салим” “Ҳусайн Иброҳим” ҳақида сўз юритган. У ҳақидаги фикрлар маълум бир тарихий шароит ва географик жой номи билан боғланган. Навоий унинг “Бохтар” – Балх элига “шоҳ” эканини, “кишварининг бир ҳади”га “Ҳиндистон” ҳам киришини таъкидлайди. “Бобурнома” муаллифи ҳам уни қобилятли, етук иқтидор кишиси бўлганини ёзади¹. Т.Файзиевнинг кўрсатишича, “Иброҳим Ҳусайн Мирзо 1478 йил Ҳиротда туғилган. Онаси Попо Оғача бегим эди. Шаҳаншоҳ бу ўғлига аввал Балх вилоятини, кейинчалик Қойим вилоятларини суюрғол сифатида берган”².

Юқорида таъкидланганидек, соқийномада қўлланган май ва унга алоқадор тушунча-тимсоллар бандларда тасвирланаётган тарихий воқеа-ҳодисаларни, шунингдек, ифодаланаётган фикр-мулоҳазаларнинг мазмунини англатишда ўзига хос очкич вазифасини бажаради. Масалан,

Соқийё, жоми дилоро хуштур,

Ичида роҳи гуворо хуштур. (4, 690)

“Дилоро” – кўнгилни юмшатовчи, дил безаги демак. “Жоми дилоро” ҳам, меҳр-оқибат, ишқ-муҳаббат тўла қалб тимсоли. “Роҳи гуворо” эса, ёқимли, хуш исли ва тотли ичимлик. Тасаввуф истилоҳи сифатида бу

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 152.

² Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б. 148.

ичимлик “муршиди комилнинг қутсал, яъни муқаддас, табаррук нафаси”ни билдиради¹. Шунингдек, у “сулукнинг сўнгида келган, камол аҳли етишган илоҳий ишқнинг энг жўшқин фурсати”дир². Шу сабабли, шоир бундай ёзади:

*Жом поку майи ноб андин пок,
Қуёшу чашмаю ҳайвондин пок. (4, 690)*

Маълумки, “чашмаи ҳайвон” – ҳаёт суви. Мумтоз адабиётда у умрбоқийлик рамзи. “Жом” ва “майи ноб” эса, маърифат булоғи, кўнгилни моддий тушунчалардан, бу оламнинг турфа савдоларидан, ҳою ҳавасларидан поклагувчи тимсол. Шу сабабли, соқийноманинг аввалида ҳам шоир:

*Ушбу майким, ани таъриф эттим,
Зикрин айларда ўқ ўздин кетдим, (4, 681) –*

дейди.

Мазкур банднинг мазмуни “дилоро”, “гуворо”, “пок”, “сарви наврас” каби сўзлар воситасида тушунилади. Чунки унда Ҳусайн Бойқаронинг сеvimли фарзандларидан бири, салтанат зийнати, “сўзи” ҳам “ўзидек” мақбул ва манзур шаҳзода Ибн Ҳусайн Мирзо таърифу тавсиф этилган:

*Шаҳза мақбул доғи мулкка зайн,
Сўзи матбуъ ўзидек ибн Ҳусайн. (4, 690)*

Ибн Ҳусайн Мирзо 1488 йил Ҳиротда туғилган. Бошқа шаҳзодаларга караганда ёшроқ бўлса-да, жасурлиги, шижоатлилиги ва эпчиллиги билан ажралиб турган³. Шу сабабли, Ҳусайн Бойқаро унга ўзгача меҳр қўйган.

“Жоми Каёний” истиораси ҳақида юқорида тўхталган эдик. “Шараф авжида меҳри иқбол, Боғи давлат аро фархунда ниҳол”, “шоҳлик Одамгача зоти”га “насаб”, одам авлодида энг обрўли, “гавҳари пок” сифатлари билан таърифланган Мўмин Мирзо ҳақидаги ХХ банд ҳам мана бундай бошланган:

Соқие, жоми Каёний кетур,

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 426.

² Қўрсатилган китоб. – Б. 485.

³ Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б. 148.

Қутти арбоби маоний кетур. (4, 698)

Бу билан шоир ёш шахзоданинг ақл-идрокига, фазлу камолига ишора қилган. Кейинги байтда ҳам “*Тенгри ончаки санга берди камол*” дея уни улуғлаган. Мутафаккир шоирнинг асар қаҳрамонига айтган ўғитлари, панд-насиҳатлари ҳам характерли:

Фазл касбига кўп ўлғил машғул,

Топмасун йўл вале оллингда фузул. (4, 699)

“Фазл” ва “фузул” сўзларида ифодаланган иштиқоқ санъати байтнинг таъсирчанлигини яна ҳам оширган. “Иштиқоқ оддий сўз ўйини эмас, – дейди адабиётшунос Ё.Исҳоқов, – балки у бу сўзнинг шаклий ўзгариши мазмун тақозоси билан юзага келади, янги шаклнинг ҳосил бўлиши дастлабки маъно билан боғлиқ бўлган янги тушунчани ҳам пайдо қилади”¹. Буни юқоридаги байт мисолида ҳам кўриш мумкин. Шунингдек, шоир Мўмин Мирзонинг исмини ҳам ийҳом санъати воситасида мана бундай ифодалайди:

Бода куфри сари бўлма мудмин,

Ҳақдин ўлди лақабинг чун Мўмин. (4, 699)

Мўмин – Ҳақнинг сифатларидан бири. Бу ўринда у атоқли от бўлиши билан бирга, мўмин, мусулмон киши маъноларини ҳам билдирган. Фахрий Ҳиравий у ҳақида “хусну жамолда Юсуфи Соний эди. Ва латиф таъби бор эди ва назми бағоят яхши эди”², – деб ёзади.

Соқийномаларда тарихий қаҳрамонлар ва улар яшаган давр хусусиятлари ҳам ҳаққоний тасвирланади. Шунга кўра, Навоий соқийномаси унинг айрим асарларидаги маълумотларни тўлдириб, шоир яшаган давр ва ҳаётини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Соқийноманинг шахзодалар – Абутуроб Мирзо ва Муҳаммад Ҳусайн Мирзога бағишланган XIII бандини эса шоир қуйидаги мисралар билан бошлайди:

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – Б. 53..

² Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2014. – Б. 65.

*Соқий, жоми ғарибона кетур,
Мен ғариб ичсам ани, ёна кетур.
Ким келур кўнглима ул икки ғариб,
Ким ул иккини жало қилди насиб.
Айру шаҳ янглиғ атодин ҳам алар,
Юз туман комраводин ҳам алар. (4, 691)*

Икки “ғариб”нинг ҳолати ҳақидаги Бобурнинг фикрлари тасаввуримизни янада кенгайтиради. Унинг ёзишича: “Яна бир Абултуроб Мирзо эди. Бурунлар андин хейла рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлуғи ортқонда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Ҳусайн Мирзо билан қочиб, Ироққа борди. Ироқда сипоҳийликни тарк қилиб, дарвешлик ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре топилмади”¹. Муҳаммад Ҳусайн мирзо (1476 – 1496) шаҳзода Фаридун Ҳусайн Мирзо билан бир онадан туғилган. Онаси Минглибий Оғача ўзбеклардан бўлган. Шаҳзода ҳақида “Мажолис ун нафоис”нинг еттинчи мажлисида шундай дейилган: “халойиқ ани адолат ва шижоат ва салтанат ойинида кўп таъриф қилурлар, аммо улча зоҳир бўлди – бағоят саркашлик ва бегонавашлик гўё зотида бор” (9, 423). Фаҳрий Ҳиравий ҳам у ҳақида шундай ёзади: “Ҳазрат хоқони мағфурга саркашлик ва муҳолифатлик қилди, отаси унга зўрлик қилмади”². “Бобурнома”даги маълумотларга кўра, Муҳаммад Ҳусайн Мирзони Ироқда Шох Исмоил билан биргаликда тутқунликда ушлашган. Ўша пайтда унга мурид тушган ва рофизий (шиа) мазҳабига ўтиб кетган. Астрободда вафот этган³.

“Қадаҳи мийнойи” – кўкимтир рангдаги ёки ҳаворанг қадах. Соқийноманинг XV бобида лирик қаҳрамоннинг фикр-қарашларини очиб бериш учун, асосан, “қадаҳи мийнойи” истиораси қўлланган:

Англа мийно қадах ичра майи ноб,

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 149.

² Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Тошкент: : MUMTOZ SO‘Z, 2014. – Б. 63.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 149.

Жоми фирузада ёқути музоб. (4, 692)

“Мийно қадах”даги тоза, тиниқ шаробнинг жоми фируза – осмон, кўк жомида “ёқути музоб” – қизил рангли қимматбаҳо тошга ўхшатилиши тадриж ва ташбеҳ санъатларини ҳосил қилади. Бадий тасвирнинг гўзаллиги, ифоданинг бетакрорлиги таърифланаётган қаҳрамоннинг пок тийнати, соф қалби, беғубор табиатига шоирнинг ўзига хос муносабатини ҳам англатади. Байтда “фируза” сўзи тажнисни юзага чиқарган. Бу ўринда у Бойқаро Мирзо ва Султон Ҳусайннинг онаси – Фирузабегимни ҳам билдирган. “Бобурнома”да кўрсатилишича, “Онаси Фирузабегим эди. Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн Мирзо каримут тарафайн эди, асил подшоҳ эди”¹. Байтда “майи ноб” – тоза, тиниқ, соф май тимсоли орқали мана шундай мазмунлар ҳам ифода этилган. Мазкур бандда Султон Ҳусайннинг отаси Мансур, акаси Бойқаро Мирзо, жияни Султон Вайс Мирзо номларининг келтирилиши фикрнинг ўзаро байтма-байт, кетма-кетлик асосида мутаносиблигини таъминлаб, ҳаётийлиги, жонлилигини ҳам кўрсатади.

Навоий Бойқаро Мирзо ҳақида “Мажолис ун-нафоис”да қуйидагича ёзади: “Бойқаро Мирзо – бовужуди улким, Султон Соҳибқироннинг туғқон оғоси эрди. Йиллар Балх (қуббат ул-исломий)да салтанат қилди. Ва лекин шикаста нафслиқ ва кичик кўнгуллуқ, тавозуъ ва таъзимлиқ киши эрди ва ҳақшунослиғи аъло мартабада эрди”... (9, 414). “Бобурнома” муаллифи бу маълумотларни янада тўлдиради: “Бойқаро Мирзо Султон Ҳусайн Мирзодин улуғ эди ва навқари эди, вале девон бошида ҳозир бўлмас эди, ғайри девонда бир тўшакда ўлтурурлар эрди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди”². Соқийноманинг мазкур банди Бойқаро Мирзонинг ўғли Султон Вайс Мирзога бағишлаб ёзилган:

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 149.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 147.

Бўлсун чун бода учун базморо,

Султон Вайс ибни Бойқаро. (4, 692)

Султон Вайс Мирзо Бойқаро Мирзонинг ўртанча ўғли бўлиб, 1451 йилда туғилган эди. У амакиси Султон Ҳусайн Мирзо саройида хизмат қилган. Султон Ҳусайн катта қизи Султоним бегимни унга никоҳлаб берган. Бу ҳақда “Бобурнома”да шундай ёзилган: “Боридин улуғ қиз Султоним бегим эди... Оғаси Бойқаро Мирзонинг ўртанча ўғли Султон Вайс Мирзога чиқариб эди. Бир қиз, бир ўғил бўлуб эди. Қизини Шайбон султонларидин Йилиборс султоннинг иниси Эсонқули Султонга чиқариб эди, ўғли Муҳаммад Султон Мирзодурким, бу тарихта Қуннуч вилоятини анга берибтурмен”¹. Султон Вайс Мирзо 1491 йилда вафот этган².

Соқийноманинг кейинги – XVI бандида талмеҳ санъати алоҳида ўрин эгаллайди. Шоир Жами Жам, Искандар, Хизр тимсоллари воситасида фикр-кечинмаларини теран, жонли ифода этади:

Жами Жам ҳайъатининг мазҳари ул,

Балки ойинаи Искандари ул. (4, 692)

Искандар сўзи орқали ийҳом санъати ҳам юзага чиққан. “Бобурнома” муаллифининг маълумот беришича, Бойқаро Мирзонинг “уч ўғли бор эди. Султон Муҳаммад Мирзо ва Султон Вайс Мирзо ва Султон Искандар Мирзо”³. Соқийноманинг мазкур банди султон Искандар Мирзога бағишлаб ёзилган. Искандар Мирзо 1455 йилда туғилган. У ҳам амакиси Султон Ҳусайн Бойқаронинг куёви эди. Шоҳнинг еттинчи қизи – Султон Нажодбегимга уйланган эди⁴. Тарихий маълумотларга кўра, Бойқаро Мирзо 1487 йилда Балхда, унинг тўнғич ўғли Султон Муҳаммад Мирзо (У Султон

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 151.

² Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б. 102.

³ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 146.

⁴ Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б. 102.

Ҳусайн Мирзо саройида хизмат қилган – М.А) эса 1483 йилда Ҳиротда вафот этган¹. Соқийноманинг мазкур банди ҳам қуйидаги байт билан тугаган:

*Отою огосига Ҳайи Мубин,
Равзаи хулд аро берсун таскин. (4, 693)*

Соқийноманинг XVII банди лирик қаҳрамоннинг соқийга юзланиб, ундан “қадаҳи ақлзудо” – ақл-хушдан айирувчи қадах беришини сўраши билан бошланади. Унинг бир томчиси кекса кишини ҳам ёшартириш, шўх-шаънлик, завқу иштиёқ, қувончу шодлик улашиш қудратига эга, – дейди шоир:

*Қатрае қилса кўҳанпир ани нўш,
Навжувон ўлгай, этиб жўшу хурўш. (4, 693)*

Шу тариқа, дастлабки икки байтда “ақл”, “хирад”, “кўҳанпир” каби сўзларга алоҳида маъно юкланган. Бу эса бандда таърифланаётган қаҳрамон хусусида ўзига хос ишорани ҳам билдиради. Мазкур банднинг кейинги байтлари бу борадаги фикрларимизнинг бир исботи бўла олади:

*Тут ангаким, эрур иш огоҳи,
Мафхари дудай Мироншоҳи....
Шаҳри Ҳай, мулку ҳашамни кўрдунг,
Сен доғи мулку ҳашам кўп сурдунг.
Англадинг шоҳлиг аҳволини ҳам,
Кўрагон тахтию иқболини ҳам... (4, 693)*

Бу билан гап Султон Аҳмад Мирзо ҳақида бораётгани ойдинлашади. Тарихий маълумотларга кўра, Султон Аҳмад Мирзо Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг невараси, яъни Сайди Аҳмад Мирзонинг фарзанди бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқаронинг кичик опаси Оқобегимга уйланган эди². “Улар Қорабоғда ҳаёт кечиардилар. Хуросон Султон Ҳусайн Бойқаро кўлига

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 102.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 147.

ўтгач, Ҳиротга кўчиб келганлар. Султон Аҳмад Мирзо Ҳирот шаҳрининг доруғаси (ҳоким, бошлиқ) этиб тайинланади. У умрининг охиригача мазкур мансабда қойим туради”¹.

Соқийномада у “хусрави гардунрифъат”, “донишвар”, “салтанат боғида сарви гулчехр”, “илм афлокида Биржис маҳал” дея улуғланган. Навоийнинг Султон Аҳмад Мирзога бўлган юксак эҳтироми, ҳурмат-эътибори ҳар бир байтда яққол сезилади. Асарда ифодаланган фикр-қарашларни “Мажолис ун-нафоис”даги маълумотлар билан таққосласак, қаҳрамон шахсияти ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин: “Султон Аҳмад Мирзо – дарвешваш, яхши ахлоқлик, писандида атворлиқ, одамишева кишидур. Ота жонибидин хуштабблиқ анга маврусийдур. Йиллар Хуросон тахтида ҳукумат қилдиким, ҳеч киши андин шикоят қилмади ва таън этмади” (9, 414). Соқийномада бу ўзига хос тарзда ёритилган:

*Шаҳлиғу илму йигитлик чоғи,
Фонию сўфию солиқ доғи...
Васфи теъдод ила сондин ортуқ,
Ҳар неким, айтсам, ондин ортуқ. (4, 159)*

“Мажолис ун-нафоис”да қаҳрамоннинг шоҳга яқинлиги, шоирлик маҳорати ҳақида шундай ёзилган: “Ва Султон соҳибқиронга ота масобасидадур ва икки девон ихтиёри ва мулку мол мушорун илайҳи (кўрсатилган, номи зикр қилинган) ва сипоҳи ва черик муътамаддун алаҳи (эътиборли, ҳурматли) улдур ва гоҳи назм ҳам айтур”... (9, 414). Соқийномада бу фикрлар мана бундай бадий ифода топган:

*Барча шоҳларга ато ўрнигасен,
Ё жади комраво ўрнигасен.
Санга олий боридин мартаба ҳам,
Яна кўпрак боридин тажриба ҳам..*

¹ Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б. 97.

*Назму насрига Уторуд мафтун,
Ҳар савол этса, жавобида забун. (4, 694)*

Кўринадик, соқийномада Султон Аҳмад Мирзо ҳақида билдирилган фикрлар “Мажолис ун-нафоис”да келтирилган маълумотларни тўлдириб, қаҳрамон шахсияти, юксак инсоний фазилатлари, шоирлик иқтидори ҳақидаги қарашларни аниқлаштиради ва бойитади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Навоий ўзининг гўзал ва фавқулодда таъсирли бу асарини олис Дашти Қипчоқдан ташриф буюрган Ҳусайн Бойқаронинг жияни, яъни Баҳодир Султонга бағишлаб яратган. Шу сабабли, унинг мадҳи келтирилган XVIII бандда форс-тожик ва арабча сўзларга караганда, хон, қурултой, тўстўгон, қимиз, йиров, ётўгон, йир, тўра, саркут каби соф туркий сўзлар кўпроқ ишлатилган:

*Соқиё, май туту қўйғил сўзни,
Хон қурултойига еткур ўзни.
Софу май жом аро дилкашдур,
Тўстугон ичра қимиз ҳам хушдур.
Эй йиров, сен ҳам ишингни кўргуз,
Ётугон бирла улуг йирни туз. (4, 695)*

Унда мўғул халқи орасида кенг тарқалган урф-одатлар ва маросимлар ҳам ўз ифодасини топган:

*Ётўгончию йиров тузгач ун,
Сен қадаҳ олу тўкқуз қотла юкун. (4, 695)*

Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” китобида ёзилишича, “мўғул шўъбаси тўкқуз нафардир. Унинг дастлабкиси Мўғулхон, уларнинг охири Элхон ва тўкқуз рақамига эътибор мўғул фирқаси орасида шу важхдан ривож топди. Мўғулларнинг бундай эътибори таҳқиқига кўра, ҳар мартабада тўкқуз саноғидан ортиғини лозим кўрмайдилар”¹. Жумладан, зиёфатларда ҳам

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – Б. 41.

мўғуллар тўққуз сонига алоҳида эътибор қаратганлар. Мирзо Улуғбек Ўғузхоннинг бир базмини шундай тасвирлайди: “тўққуз минг қўй, тўққуз юз от сўйилди, тўққуз минг қимиз меши ва бошқа муносиб абобларни муҳайё қилдилар”¹. Абулғози Баҳодирхон эса, турк-мўғул халқлари орасида одатга айланган тўққуз ҳадя (тўққуз от, тўққуз чопон, тўққуз парча бахмал) ҳақида маълумот берган. Туркий халқларнинг рақамлар билан боғлиқ қарашларини махсус ўрганган адабиётшунос С.Жумаева Навоий рақамлар воситасида бадиий образ яратар экан, ҳар бир рақам билан боғлиқ қадимий қарашларга таянганини қайд этади².

Рақамлар билан боғлиқ туркий халқларнинг “тўра ойини”га ўхшаш қадимий одатлари ҳақида биз ишимизнинг I бобида ҳам тўхталиб ўтгандик. Қуйидаги байтда ҳам ўша одатга ишора қилинган:

*Тўра бирла бош уруб тут хонга,
Сарқутин бер мени бесомонга. (4, 695)*

Адабиётшуносликда шеърнинг биринчи мисрасида келтирилган икки сўз ёки сўз бирикмаларини кейинги мисрада ўрнини алмаштириб қайтариш санъати тарди акс деб номланиши маълум. Тарди акс натижасида сўз ёки сўз бирикмалари шунчаки таъкидланибгина қолмай, уларнинг маъноси ҳам янгиланади. Соқийноманинг қуйидаги байти ҳам буни қувватлайди:

*Тенгри қилсун сенга тавфиқ рафиқ,
Ҳам қилур ишта рафиқинг тавфиқ. (4, 699)*

Соқийномадаги тарихий шахслар ҳақида айтилган фикрларни “Мажолисун нафоис”даги маълумотлар янада тўлдириб, таърифланаётган киши тўғрисида ўқувчига ёрқинроқ тасаввур беради. Чунончи, тазкирада Амир Шайхим Сухайлийнинг “Хуросон эли”га мансублиги, гўзал ахлоқ ва ўткир зеҳн соҳиби экани, дастлаб Абу Саид Мирзо хизматида “махсус

¹ Қўрсатилган китоб. – Б. 52.

² Жумаева С. Рақам, маъно ва тасвир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 59.

мулозим” бўлгани, шеъри халқ орасида шуҳрат қозонгани, Ҳусайн Бойқаро саройида йигирма йилдан буён хизмат қилиши ҳамда ундан ҳеч бир “ношойиста айб” ўтмагани хусусида ёзилган: “Аввалдин охирғача фақир била илтифот ва иттиҳоди кўп учун мундин ортуқ таърифин қилилса, ўзимни таъриф қилғондек бўлурдин кўрқуб, ихтисор қилилди” (9, 339). Соқийномада эса, Суҳайлий таърифига махсус банд (XXII банд) ажратилган. “*Жаҳон халқи аро зоти нафис*”, “*зоти*”га “*фазлу адаб икки анис*”, “*нақди маъни била фархунда сифот*”, “*даҳр аро бир гарави арзанда*” таърифлари билан улуғланган Суҳайлийни шоир соғинч билан ёдга олади. Тазкирада унинг фазилатлари, хизматларига урғу берилса, соқийномада, асосан, Суҳайлийнинг шеъриятига баҳо берилган. Шоир уни “*Саъдию Хусраву Салмону Камол*” каби форс-тожик шеъриятининг машҳур шоирларига издош сифатида кўрсатади:

Гарчи чарх этти барин мутавори,

Сен алар ўрнидадурсен бори. (4, 703)

Дарҳақиқат, соқийномада Алишер Навоийнинг ўз даври ижодкорлари ва уларнинг шеърияти ҳақида билдирган мулоҳазалари алоҳида эътиборга молик. Шундай ижодкорлардан бири шоир Туфайлийдир. Мутафаккир шоир Туфайлий ҳақида “Мажолисун нафоис”да ҳам махсус тўхталган. Унинг “фақиршева ва фонийваш ва бетакаллуф ва хуштабъ” киши бўлгани, назмда ҳам “мулойим табъи” борлигини ёзган. Соқийномада эса шоирнинг “*мадҳ услуби*”да қалам тебратиши айтилиб, қасидалари юксак баҳоланган. “Бобурнома”да ҳам унинг қасиданависликда машҳур бўлгани куйидагича кўрсатилган: “Ҳасан Али Жалойир Султон Ҳусайн Мирзо қошида кушбеги эди, шоир эди. “Туфайлий” тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонида қасидада саромад эди”¹. Буни соқийномадаги “*Ҳар қасидаки, тузутти рақаминг, Ё саводин рақам этти қаламинг. Бўлди маъни*

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б 157.

юзидин бир олам, Ул савод анда саводи аъзам” мисралари ҳам тасдиқлайди. Шу билан бирга, шоир Туфайлийга мана бундай танбеҳ ҳам беради:

*Кам демак сўзни ҳунар келди мудом,
Санга лекин бу эрур айби тамом. (4, 704)*

Мазкур бандда ҳам шоир ўқувчига тарихий шахсининг исмини таништиришда ийҳом усулини танлайди:

*То Туфайлий била мажлис қурайин,
Бир неча нукта анга етқурайин. (4, 704)*

Луғатда “туфайли” калимаси “чақирилмаган бўлса ҳам чақирилганларга эргашиб тўй-маъракаларга борувчи киши”¹ деб изоҳланган. Шунингдек, юқоридаги байтда унинг тахаллус маъноси ҳам мавжуд. Шоир Баёнийга бағишланган XXIV бандда ҳам “баёни” сўзи икки маънони: 1. Тахаллус 2. Таъриф, изҳор маъноларини билдирган:

*Токим, ул жоми маоний бирла,
Сурайин ҳарф баёни бирла. (4, 705)*

Мутасаввифларга кўра, инсон Тангри мазҳарининг энг юксаги. У яратилмаса, коинот ҳам яратилмасди. Борлиқ бир жасад. Унинг руҳи ва жони одам. Шунга кўра, шоир Баёнийни шарафлаб, ўз фикрларини шундай далиллайди:

*Рухдин танга хабар йўқ эрди,
Офаринишидин асар йўқ эрди.
Етти иқлим ила тўққуз гардун,
Балки бу дабдабаи кунфаякун,
Бўлганидин сен эдинг барча гараз
Ким, яратилмади зотингга эваз. (4, 705)*

“Мажолис ун-нафоис”да Баёний ҳақида қуйидаги маълумот келтирилган: “Хожа Абдуллоҳ Садр – Хожа Муҳаммад Марворид

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. III жилд. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 262.

ўғлидурким, муддате вазорат девонида муҳр босар эрди ва ўз ихтиёри била истиғфор қилиб, офият кунжи ихтиёр қилди. Бу тоифадан анга муяссар бўлғондек оз кишига бўлмиш бўлғай. Ўзи кичик ёшида улум касб қилди. Адвор ва мусиқий илмида ва хутут фанида беназир бўлди. Ва қонунни маълум эмаским, ҳаргиз киши андоқ чолмиш бўлғай... Ва иншо фанини ҳам камолотга етқурди. Ва ўзи муҳоваралиқ ва яхши хулқлиқ ва яхши суҳбатлиқ йигитдур...” (9, 394). Соқийномадаги

*“Ёр сендек нечалар бор эдилар,
Суҳбатимда кечалар бор эдилар...
Фалаку анжуму беҳру дани,
Барчасиз қилди сени, доғи мени. –*

мисралари Баёнийнинг Навоийга яқин кишилардан бўлганини англатади.

Бошқа бир қатор асарларида бўлгани сингари соқийномада ҳам шоир форс-тожик адабиётининг йирик намояндаси, пири устози ва энг яқин мусоҳиби Абдурахмон Жомийга алоҳида банд ажратган. “Мажолисун нафоис”нинг учинчи мажлиси ҳам Жомий ҳақидаги мақола билан бошланган¹. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида Жомий “шараф хайлининг мужтаҳид ва шайхул-исломи ва, яъни Нур ул-Ҳақ вад дин, қаҳф ул ислом ва муслимийна шайхуно” деб улуғланган (5, 736). Соқийномада бу каби фикрларнинг барчаси бир ёки икки байтда умумлаштирилган:

*Маъни аҳлига имоми барҳақ,
Ҳақдин ислом аро қутби мутлақ. (4, 707)*

Ёднома-хотира характеридаги асарида шоир Абдурахмон Жомийнинг ўзига бўлган муносабатини қуйидагича ёритган: “Бу навъ соҳиб давлати

¹ Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийнинг дўстона муносабатлари, ўзаро ижодий таъсир масалаларига доир адабиётшуносликда бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Қаранг: Шамсиев П. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1966. – 152 б; Шомухамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1963. – 200 б; Жомий ва Навоий (мақолалар тўплами). – Тошкент: Фан, 1966. – 150 б; Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик адабиётига муносабати масаласига доир. – Ленинобод, 1964. – 211 б; Жомий ва ўзбек адабиёти (мақолалар тўплами). – Тошкент, 2005. – 120 б.

бузургвор ва бу янглиғ соҳиб камоли нубувват кирдор бу хоксори паришонрӯзгорни азим илтифотлари била сарбаланд ва ғариб навозишлари била аржуманд қилиб, абнойи жинсим аро сарафроз, балки жинси башардин мумтоз қилур эрдилар” (5, 736). Соқийномада бу ҳолат шундай ифодаланган:

*Мен киби заррани ул янглиғ меҳр,
Бўйла туфроғни ул андоза сипеҳр.
Юз ўзум ҳаддича эъзоз айлаб,
Васфлар бирла сарафроз айлаб.* (4, 707)

“Хамсатул мутаҳаййирин”да Абдурахмон Жомий ҳақидаги ҳаётий хикоялар, унинг ички, руҳий олами, асарлари, муаллифга муносабати ёрқин ифода этилган. Соқийномада эса, шоир устозининг вафоти туфайли чуқур дарду ҳасратлари, изтироблари, айрилиқ ва мотам кайфиятини акс эттирган.

Шеърда “бир даъво одаттин ташқари бўлуб, ақлға ҳам сиғмаса”,¹ муболаға санъатининг ғулувв тури ҳисобланиши аён. Қуйидаги байтда айрилиқ азобида ўртанган юракдан чиқаётган “оҳ”нинг қора парда каби фалакни тутиб, қуёшни ҳам тўсиб қўйиши ана шу санъатни юзага чиқарган:

*Чекайин оҳ юракдинки, сипеҳр,
Пардага чирмасун ойинайи меҳр.* (4, 706)

Соқийномада Жомийнинг таърифу тавсифи ҳам юксак бадиият билан ифода этилган. Чунончи,

*Баҳрким, қатраси бўлғай дури пок,
Дема дур, лаъл – бори оташнок.* (4, 706)

Биринчи мисрада шоир Абдурахмон Жомийни баҳр – дарёга қиёс этаркан, унинг ҳар бир томчи сувини тоза дурга ўхшатади. Кейинги мисрада эса, ўз фикридан қайтиб, оташ каби қип-қизил лаъл – қимматбаҳо тошга тенглаштиради. Шеършуносликда бундай санъат ружуъ деб юритилади. Азиз Қаюмов “Соқийнома”да Жомийга бағишланган таърифу тавсифлар ҳақидаги

¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 153.

фикрларига шундай хулоса ясайди: *“Шундай қилиб, Навоий “Соқийнома”да Жомийни шунчалар юксакликка кўтаради, унинг шарафли хотираси олдидатиз чўкади. Жомийни “қуёш”, ўзини эса “заррача” деб билади, яна ўзини “тупроқ”, Жомийни эса “андоза сипеҳр” деб таърифлайди. Устоз ва шогирд ўртасидаги қадрдонликнинг олий даражаси эмасми бу нисбатлар!?”*¹.

Соқийномадаги образ, тимсол ва истилоҳлар тарихий қаҳрамонларнинг шахсияти, руҳий-маънавий дунёсини билишда ҳам ўзига хос вазифа бажаради. XXVI бандда ҳам *“жومي фано”, “маст”, “дайри фано”, “риндлар базми”, “хирқа”, “фано аҳли”, “фано туфроғи”, “хокнишин”, “фонийи мутлақ”, “солики афтода”, “пири иршод”* каби тушунча ва сўз бирикмалари орқали Саййид Ҳасан Ардашерга ишора қилинган. Мазкур банд куйидагича бошланган:

Соқийё, тут қуюбон жоми фано,

То кўрайким, недур анжومي фано. (4, 708)

Маълумки, фанонинг луғавий маъноси йўқлик, йўқ бўлмоқ. У тариқатнинг сўнгги мақоми бўлиб, Оллоҳдан бўлак ҳамма нарсадан узилиб, ёлғиз Ҳаққа боғланиш, таваккул эътиқоди билан яшаш демакдир. Мутасаввифларга кўра, фанонинг уч хил кўриниши бор: 1. Фано фил-қусуд: соликнинг ўз орзу-истаклари билан эмас, Оллоҳнинг хоҳиш ва иродасига кўра ҳаракат қилиши, ўз иродасини Оллоҳнинг иродасида фоний этиши, яъни йўқ қилиши. 2. Фано фил-шухуд: Оллоҳдан бўлак нарсани кўрмаслик, ишқ ва важднинг таъсирида ҳар бир нарсага Оллоҳнинг тажаллийси сифатида қараш. 3. Фано фиш-шайх – Фано фил пир: муриднинг муршидга, дарвешнинг пирига фоний бўлиши. Яъни муриднинг ўз шахсий истак-хоҳишлари ўрнига шайхнинг маслак ва ниятларини қўйиши². Жоми фано тимсоли эса, мана шу

¹ Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2011. – Б. 56.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 188 – 189.

фикрларнинг жами, йиғиндисини англаган. Шу сабабли, шоир Саййид Ҳасан Ардашер ҳақида шундай ёзади:

*Йўқ фано дайрида ўздин хабаре,
Қолмайин ўзлукидин ҳам асаре. (4, 709)*

“Мажолисун нафоис”да шоир бу тўғрида “йигитликда зоҳир улумин касб қилиб эрди. Аммо фақр жониби ғолиб эрди” (9, 374), деб ёзади. “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”да ҳам уни “солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний” дея таърифлаган (10, 7). Фахрий Ҳиравийнинг ёзишича, Саййид Ҳасан Ардашер “Султон Ҳусайн Мирзо тарбия қилганлигига қарамай амирликни тарк қилди ва Мавлоно Табодгонийнинг хизматиға борди. Бир нечта арбаъин ёзди ва маънавий мақсадни қўлга киритди”¹. Кўринадики, бу каби мулоҳазаларни соқийномадаги фикр-туйғулар ҳам тасдиқлайди. “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”да ўқиймиз: “Алар тариқ ва равиши бу фақирни андоқ шефта қилдиким, бир кун алар мулозаматиға етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди: “ташвише бўлмамиш бўлғайким, букун сендин хабар топа олмадуқ” (10, 8). Соқийномада бу мана бу тарзда ифода этилган:

*Мен анинг бандалигига хурсанд,
Ул дебон лек рафиқу фарзанд. (4, 709)*

Шунингдек, ёднома-хотира мазмунидаги асарида шоир Саййид Ҳасан Ардашернинг ўзи учун устоз, маънавий йўлбошчи, ҳар томонлама ибрат бўла оладиган инсон эканини айтади: “Ва фақирни фақр тариқиға далолат ва иршод қилурлар эрди...” (10, 12). Буни соқийномадаги фикрлар ҳам тасдиқлайди:

*Манга зоҳирда атову устод,
Лек маъни аро пири иршод. (4, 709)*

Мумтоз адабиётда ринд бу дунёга этак силкиган, олам ҳодисаларига кўнгил кўзи ила боқувчи, ҳақиқат йўлига кирган мураккаб поэтик тимсол

¹ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Тошкент: : MUMTOZ SO‘Z, 2014. – Б. 108.

саналиши маълум. “Гулшани роз”да харобот риндлари бадий сўз санъатининг ўзига хос имкониятлари асосида қуйидагича гавдалантирилган:

*Хароботнинг жаҳонда йўқ мисоли,
Мақоми ошиқони лоуболий...
Ҳадиси можаройи шатҳу томот,
Хаёли хилвату нуру каромот,
Барин май қуйқасига алмашиб, бас,
Йиқилмишлар чу йўқлик завқидин маст¹.*

“Маҳбуб ул-қулуб”да ринд ҳақида шундай таъриф берилган: “*ринди хароботийки, май ичмак била ўтар авқоти, ҳубобдек бода ҳавоси бошида, суроҳидек бош қўяр ери соғар қошида, дайрда ҳар қаёнки базме кўруб, сабукашлик василаси билан ўзини етқуриб; номус дасторини бошидин олиб, бир журъа учун майфуруш аёғига солиб*”. Шу билан бирга, мутафаккир шоир ринднинг қиёфасини мана бундай чизади: “*расволиқ кўйида аёғи яланг, боши хам ва бадмастлар дастбурдидин манглайи захлиқ, қоши ҳам...*” Аммо ринд нафсу ҳаводан, ўткинчи орзу-истаклардан узилган (“*замон яхши-ямони била иши йўқ*”), кўнглини Ҳаққа, ҳақиқатга бурган олийжаноб ва олийҳиммат кишидир. Яъни “*нафси гарчи туфроққа ҳамдаст, ҳиммати оллида фалак наст*” (9, 481). Юқоридаги фикр-туйғулар ринд поэтик образи ҳақида билдирилган, албатта. Аммо Алишер Навоий шеъриятида ринд тимсолининг реал, ҳаётий асоси, прототипи ҳам мавжуд. Бу Саййид Ҳасан Ардашердир. “Чунки Навоий назарида Комил инсон ҳаёлий бир нарса эмас, балки реал ҳаётий одамлар, бироқ шуниси борки, бундай одам тариқат сулукини қабул қилган чинакам дарвеш бўлиши керак. Бошқача айтганда, идеал инсон – бу камида гўзал ахлоқли, зоҳирий ва ботиний илмларни эгаллаган фоний табиат фақир киши. Саййид Ҳасан бунинг намунаси ҳисобланган”². Унга

¹ Шайх Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Тошкент: Тамаддун, 2013. – Б. 64 – 65.

² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 357.

бағишланган ёдномасида шоир Саййид Ҳасан Ардашернинг йигитлик чоғларида май базмлари тузганлиги ва уларга ўзи бошчилик қилганлигини айтган. Бу мажлислар ярим тун, баъзан тонгга қадар давом этган. Шоир унинг мажлис иштирокчиларига нисбатан ширин сўзли, илтифотли, сертакаллуф, қўли очик ва катта-кичikka бирдай муносабатда бўлганлигини ёзади. Шуниси қизиқки, Саййид Ҳасан Ардашер майхўрлик кечаларида ҳаммадан кўп май ичса ҳам, маст бўлиб қолмаскан. Аксинча, базмдан сўнг, бошқа майхўрларни бирма-бир уйларига элтиб қўйиб, ҳар бирини ўз хонадони кишиларига топшириб, ёлғиз яшайдиган давradoшларнинг ўринларини солдириб, бошларининг ёнига кўзада сув қўйдириб қайтаркан. Сўнгра хуфтон намозини адо этиб, ўзининг хужрасида хотиржам дам оларкан: “Бу навъ риндликларга муртакиб эрдилар, ҳар намозда муножотлар қилиб, Ҳақ субҳанаҳу ва таолодан ўзлариға тавба ва тавфиқ тилар эрдилар” (9, 390). “Равзат ус-салотин” асарида ҳам у ҳақида шундай маълумот келтирилган: “Аммо риндлик айёмида дўстлари – харобот риндлари орасида эди. Ва бу ишни ундан қони қайноқроқ киши қилган эмас эди”¹. Соқийномада ҳам Саййид Ҳасан Ардашернинг шу каби фазилатлари улуғланган:

Риндлар базмигача ком чеккай,

Ул харобот элидин жом чеккай. (4, 709)

Мутафаккир шоирнинг яна бир яқини, кадрдон дўсти Паҳлавон Муҳаммад ҳақидаги банд ҳам бароати истиҳлол санъати воситасида мана бундай бошланган:

Соқийё, паҳлавийойин май тут,

Паҳлавий лаҳн ила кўнглумни овут. (4, 710)

Паҳлавон каби май тутиб, паҳлавий куйи билан кўнгилини кўтаришни соқийдан сўраркан, шоир ҳаётий-ижтимоий масалага ҳам эътибор қаратган.

¹ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Жавоҳир ул-ажойиб. – Тошкент: : MUMTOZ SO'Z, 2014. – Б. 108.

“Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида унинг “адвор (муסיқа назарияси – М.А.)” ва “мусиқий илм”да “кўшиш ва саъй кўргузуб, дахли том ва маҳорати молокалом топ”ганлиги, “эшитган хавос ва авом хушҳол бўлмоқда бахтиёр ва ўрганмоқда беқарор” бўлганликлари ёзилган (10, 18). Юқоридаги байтда ана шунга ҳам ишора бор. Шоир ўз мулоҳазаларини давом эттириб, ёзади:

*Паҳлавонона кетур созари жарф,
Қуюбон майдин анга баҳри шигарф. (4, 710)*

Маълумки, Паҳлавон Муҳаммад ўз замонасининг кураги ерга тегмас паҳлавонларидан бўлган. Навоий бу ҳақда: “Невчунки ул агарчи куч ва забардастликда замонининг мунфариди эркондур, аммо куштидонлиғ ва забардастлиғда ҳам андоқ экондур ва бу тойидадин бу ўтган тўрт-беш юз йил, балки минг йилда анингдек ҳеч ёд бермайдур ва нақл қилинмайдур” (10, 25), – дейди. Юқоридаги байтда ҳам унинг ана шу хислатлари бадийий ифодасини топган. Шунингдек, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида Паҳлавон Муҳаммаднинг “мусиқий илми”, “муаммо тарийқи”, “санойиъ” (бадийий санъатлар – М.А.), “аруз”, “қофия”, “нужум илми”, “тиб ва ҳикмат”, “фиқҳ” каби илмларда баркамол киши бўлгани айтилган. Бу маълумотларни соқийномадаги фикр-туйғулар ҳам тасдиқлайди:

*Таври ҳар фанда келиб мустаҳсан,
Балки ҳар фан аро табъи якфан. (4, 710)*

Шунга қарамай, Паҳлавон Муҳаммад ниҳоятда хоксор, дарвеш табиатли, камтар, содда, кўнгилчан, сахий ва танги одам бўлган. Бу ҳақда ўқиймиз: “писандида атвори беғоят ва ҳамида ахлоқу ишори бениҳоят, мижозида базлу сахо ғолиб ва табъида шафқату раҳо муфрит, улуғларға зотий ниёзмандлиғ ва хизмат ва кичикроқ нотавонларға расми меҳру шафқат...” Соқийномада юқоридаги фикрлар тазод орқали қуйидагича ифодаланган:

Қувват ичра анга ўн пилча зўр,

Хоквашилиз аро юз ончаки мўр. (4, 710)

Паҳлавон Муҳаммаднинг феъл-атвори, Алишер Навоий билан дўстона, самимий муносабати ҳақида “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида батафсил маълумот берилган: “аммо ҳеч навъ махфий сирри ва рози йўк эрдиким, бу фақирдин яшурун бўлғай. Андоқки бу фақирнинг ҳам андин (10, 24)”. Соқийномада ҳам бу яқинлик қисқа ва аниқ тасвирланган:

Махфий асрорда дамсоз манга,

Ҳар ниҳон розда ҳамроз манга. (4, 711)

Шунингдек, соқийномада марҳум ижодкорлар Хожа Камол, “*софи бегаиш*”, “*зоти хуш, ҳаёти хуш, нуктаси хуш*” Ёр Танбал, “*маоний дурри гуфтори*” олим Сабзаворий каби замонасининг машҳур кишилари ҳам хотирланган. Шулардан бири “*пири Муаммойи*” эса “*ҳарам бодияпаймойи*” дея тавсифланади:

Бириси Пири Муаммойи эди,

Ким ҳарам бодияпаймойи эди. (4, 717)

“Мажолис ун-нафоис”да у ҳақда шундай дейилган: “... Мавлоно Муҳаммад Муаммой – ани Ҳирий эли “Пири Муаммойи” дерлар эрди. Зариф киши эрди. Мир Хусравнинг ашъор ва рисоласин ва сойир мусаннифотин андин кўпроқ киши жамъ қилмабдур. Ул вақт муаммо фанида зурафо анинг шогирди эди.” (9, 345).

Лирик жанрларда оламни бадий идрок этишнинг бош масаласи бу – “нутқ соҳиби”, яъни лирик қаҳрамонинг табиати, энг аввало, унинг ички олами, тафаккур тарзи, моддий борлиққа бўлган ҳиссий муносабатида намоён бўлади¹. Шу маънода, соқийнома мумтоз шеъриятимиздаги инсоннинг қувонч ва қайғулари, орзу ва фалсафий мушоҳадаларини жонли ифодалашга имкон берадиган бир жанрдир. Навоий асарнинг бир неча қисмларида ўзига яқин бўлган ижодкорлар, салафларининг бу ҳаётда

¹ Жанр // www.pglu.ru/upload/iblok/III/kategoriya-zhanra-V-lit.paradigme.pdf (17.11.2016)

йўқлигидан қайғурса, ҳали ҳаёт бўлганлари билан ёнма-ён яшаётганига шукрона айтади:

*Нутқнинг гарчи шиқоят дери бор,
Шукрдин доғи ҳикоят ери бор. (4, 717)*

Соқийномада таърифланган шундай ижодкорлардан бири Вафой тахаллуси билан шеърлар ёзган Аҳмад Ҳожибекдир. У ҳақда сўз юритар экан, Навоий “вафо” сўзига алоҳида урғу берган. Бу, биринчидан, Аҳмад Ҳожибекнинг тахаллусини билдирса, иккинчидан, унинг шахсий фазилатлари билан бевосита боғлиқ:

*Чун Вафой била бўлди машҳур,
Айласун умри вафо бирла зухур.
Кўнгли чун топти вафо ичра сафо,
Деки, мундоқ дедилар аҳли вафо... (4, 699)*

Соқийномадаги бундай фикрлар "Мажолис ун-нафоис"даги маълумотлар билан қиёсланса, масала янада ойдинлашади: “Аҳмад Ҳожибек – Султон Малик Кошғарийнингким, замонининг бебадалларидин эрди, ўғлидур. Вафой тахаллус қилур. Сурати хуш ва сийрати дилкаш, ахлоқи ҳамида ва атвори писандида йигитдур. Хуросонда тарбият топти. Ҳирот доруссалтанатида ўн йилга яқин ҳукумат қилди. Самарқанд маҳфузасида ҳам муддате ҳоким эрди. Ва бир қарн бўла бордиким, истиқлол била аморат ва истиқрор била подшоҳга наёбат қиладурким, ҳеч киши андин бир номулойим нимаким, мужиби эътироз бўла олғай, нақл қилмайдур...” (9, 902). Академик В.Абдуллаев Алишер Навоий Аҳмад Ҳожибекни ҳам давлат арбоби, ҳам маданият ҳомийси сифатида улуғлагани, Ҳиротда Вафой тахаллуси билан шеърлар ёза бошлаган бир шоирни Аҳмад Ҳожибекка чексиз ҳурмати туфайли ўз тахаллусини ўзгартиришга ундаганини ёзади¹. Кўринадики, соқийномадаги мулоҳазалар тазкирадаги ва бошқа адабий-тарихий

¹ Абдуллаев В. Сайланма. Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат., 1982. – Б. 34.

манбалардаги маълумотларни янада аниқлаштириб, қаҳрамоннинг фаолияти ва шахсияти ҳақидаги қарашларни бойитади.

Соқийномада Вафойига мурожаат қилар экан, шоир “*Андаким, ҳажр кумайтин сурдум, Бир-икки ёр санга топширдум*”, – деб ёзади. “Ҳажр кумайти” ташбеҳи воситасида ҳижрон, айрилиқ, соғинч маънолари ҳам юзага чиққан. Бу орқали Навоий таржимаи ҳолининг айрим лавҳалари бадиий ифода топган:

*Бири ҳам ёр манга, ҳам фарзанд,
Жонга орому юракка пайванд.
Бири ҳамсуҳбату ҳамдарду рафиқ,
Туққанимдин доғи юз қатла шафиқ.* (4, 700)

“Ёр”, “фарзанд”, “ҳамсуҳбат”, “ҳамдард”, “рафиқ” каби сўзлар орқали ифодаланаётган фикр “ул бири”, “бу бири”, “у”, “бу” анафорик такрори (“*Ул бири гулиани умрумда тазарв, Бу бири боғи ҳаётим аро сарв*”) воситасида бадиий нутқнинг ўзига хос имкониятларини очиб беради ва ўқувчининг диққат-эътиборини жалб қилади. “Йигитлар сафининг зебоси”, “Ҳар фанда” жаҳон нодираси” дея эътироф этилган қаҳрамоннинг исми Мирзобек экани воқеалар ривожидан маълум бўлади:

*Ул бири оти чу мазкур бўлуб,
Мирзобек ила машҳур бўлуб.* (4, 700)

“Мажолис ун-нафоис”да у ҳақида шундай ёзилган: “Мирзобек – инсоният ва хушахлоқликда Хуросон ва Самарқанд мулкида ягона эрди. Табъ ва фаҳм ва отару тутарда бу икки мулк йигитлари орасида сармади замона бу навъ таърифлардин мустағний. Бу матлаъ анингдурким:

*Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур.*

Зулқофиятайндур ва қофиялари тарди акским, жавоб айтмоқ бу факир қошида малоҳатдиндур. Агарчи анинг тилига бу навъ абёт кўп ўтар эрди,

аммо ҳаргиз парво қилиб бир ерга битимас эрди. Бу матлани фақир тугатиб анинг ёдгори девонда битибмен. Ҳайф ва юз ҳайф ва дприғ ва юз минг дариғким, ҳаёт чашмасидин сероб бўлмади ва умри нахли мевасидин бир емади. Мазоро Самарқанд маҳфузасида Аҳмад Ҳожибек мадрасасида мутаййин мадфанларидадур. Макони равзаи жинон ва руҳиға фирдавси аълода макон бўлсун!” (9, 336)

Соқийномада “ҳар фан элин” “шарманда қил”увчи, “йигитлик фанининг доноси” дея эътироф этилган “бу бири” – Мир Дарвеш бўлиб, “Мажолис ун-нафоис”да у ҳақда қуйидаги маълумот мавжуд: “Дарвешбек – Мирзо Али Идигу Темур ўғлидур. Насаби худ олам аҳлиға зоҳирдур. Ҳасаби жонибидин ҳам насабча шариф бор эрди. Ҳасаб ва насаб била ораста йигит эрди ва таъби дағи бағоят хуб эрди... Абнои жинсида андоқ киши йўқ эрди. Ҳайф юз ҳайфки, Тошканд юрушида зоеъ бўлғонлар орасида талаф бўлди. Чун фано селобиға ғарик бўлди, қабри мутаайин эрмас”. (9, 336)

Соқийномадаги фикрлар Навоий тазкирасида берилган маълумотларни тўлдириб, улуғ шоирнинг таърифланаётган қаҳрамонга муносабатини билишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, “Мажолис ун-нафоис”да Осафий “таъриф қилғуча” истеъдод эгаси, “ҳофизаси ҳам бағоят хўб” ижодкор сифатида кўрсатилган. Аммо Навоий унинг билим ва иқтидоридан етарлича фойдаланмаслиги, вақтини беҳуда ишларга, ўткинчи орзу-хавасларга сарф қилиб, умрини зое кетказишини танқид қилади: “Аммо не таъбин ишга буюрур, не ҳофизасин. Ятимвашлик ва раъносифатлиқ ва худройлик ва худоройлик била авқотин зоеъ қилур” (9, 340). Соқийномада эса Осафийнинг шоирлик маҳоратига юксак баҳо берилган:

Осафий улки, не назм этса рақам,

Қиймати мулки Сулаймондур кам. (4, 718)

Соқийномадаги фикрларни “Бобурнома”да келтирилган маълумотлар ҳам тасдиқлайди: “Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур...”¹

Тадқиқот натижасида маълум бўладики, “Мажолис ун-нафоис”да ижодкор ҳақида кенг ва муфассал маълумот келтирилса, соқийномада кўпроқ таржимаи ҳолига тегишли бўлган характерли жиҳатларга урғу берилади:

Яна бир келди Биноийки, фунун

Касбида айламади маъни жунун. (4, 718)

Бу фикр-қарашлар “Мажолис ун-нафоис”даги маълумотлар билан таққосланса, Биноий шахсияти ҳақида кенгроқ тасаввурга эга бўлиш мумкин: “... Аввал таҳсилга машғул бўлди, анда кўп рушди бор эрди, бот тарк қилди. Хатға ишқ пайдо қилди. Оз фурсатда ободон битиди. Андин сўнг илми мусиқийга майл кўргузди. Адвор илми билан бот ўрганиб, хили ишлар тасниф қилиб адворда дағи рисола битиди. Аммо мўъжиб ва мутасаввирлиғидин эл кўнглига мақбул бўлмади. Бу сифати салби учун фақр тарийқин ихтиёр қилди ва риёзатлар ҳам тортти, чун пири ва муршиди йўк эрди, ўз бошича қилғони учун ҳеч фойда бермади” (9, 341). Кўринадики, тазкирада Биноий хусусида келтирилган қайдлар соқийномада ихчам, аммо аниқ ифода этилган.

Шоирнинг давр ва давр аҳлига муносабати, айникса, бадий санъатлар воситасида янада таъсирли ва ёрқин тасвирланган. Соқийномада бунинг учун бошқаларига қараганда, кўпроқ тазод санъатига мурожаат этилган:

Кимки ёрим эди таври аҳсан,

Бўлди жонимга қатикроқ душман. (4, 712)

Бу ўринда “ёр” ва “душман” сўзлари бир-бирига қарама-қарши бўлса, мана бу байтда шоирнинг фикрлари “вафо” ва “жафо” зид маъноли сўзлари ёрдамида тушунилади:

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б 161.

*Бир вафо кимгаки мен қилдим фош,
Юз жафо ўтруда эрди подош. (4, 715)*

Бошқа бир ўринда шаклдош сўзлар орқали давр аҳлига мана бундай муносабат билдирилган:

*Кимки мадҳини деди неча тилим,
Тилади қилгай ани неча тилим. (4, 715)*

Шу ўринда, таъкидлаш лозимки, Навоий эл ичида юрган образли иборалар, оддий ҳаётий ўхшатишлардан ўз фикр-туйғуларини ифодалашда самарали фойдаланади. Чунончи, халқ орасида “этак силкиш”, “кўз юмиш” каби матал ва иборалар бирор-бир нарсадан ҳафсаласи пир бўлмоқ, ҳар қандай юмушдан умидини буткул узмоқ маъноларида ишлатилади. Соқийномада ҳам улар шоирнинг ҳаётий хулосаларини ифода этган.

*Ҳар не эл қилди талаб, мен топтим,
Барчадин силкиб этак, кўз ёптим. (4, 715)*

Хуллас, Навоийнинг ранг-баранг шеърӣ асарлари орасида соқийнома ҳаётийлиги, қаҳрамонларининг маълум бир тарихий давр ва замонга мансублиги, воқеа-ҳодисаларнинг ёрқин акс эттирилиши билан ажралиб туради. Айниқса, шоирнинг салафлари, дўстлари, замондош ижодкорлар ҳақидаги мулоҳазалари жанр талабидан келиб чиқиб, қисқа, ихчам ва мукаммал ёритилган. Ҳар бир банднинг унинг мазмунига ишора қилинган бадиӣ воситалар билан бошланиши, асар қаҳрамонларининг характер-хусусиятлари, маънавий-руҳӣ оламини очиб беришда поэтик санъатларнинг муҳим ўрин тутгани соқийноманинг бадиӣ мақомини янада оширади. Мазкур асар шоирнинг ижодӣ мероси, санъаткорлиги, шахсиятининг юксак кирралари, қолаверса, у яшаган замон ҳамда тарихий давр хусусиятларини янада чуқурроқ ва кенгроқ билишга имкон яратади.

Бобда билдирилган фикр-мулоҳазаларга таяниб, қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Навоий соқийномасининг композицион қурилиши, жумладан, шакл ва мазмун бирлиги, бадиий тасвир ҳамда ифода усулидаги мантикий изчиллик, поэтик унсурлар — оҳанг, ритм, қофия, вазннинг шоир фикр-қарашлари, ҳис-туйғулари билан алоқадорлиги унинг алоҳида белгиларини ҳам далиллайди. Бандлардаги байтлар миқдори, сўз, ибора, образ, тимсоллар асар қаҳрамонларининг ёши, шахси ва маънавий оламини кашф этишда муҳим “очкич” вазифасини бажаради. Шоирнинг руҳий ҳолатлари, рангин кечинмаларини мукамал ифодалашга ёрдам беради ва унинг мақсад ҳамда маслаги асарнинг ўзига хос бадиий-тасвирий воситаларидан яққол кўриниб туради. “Соқий” хитоблари билан бошланган байтлар бандларда тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларнинг мазмунини умумлаштириб, асар бадииятида етакчи мавқеа тутди. Соқийнома улуғ шоирнинг теран тафаккури, тасаввур ва тахайюл дунёси, шеърятининг янги қирраларини инкишоф этган, иқтидори, маҳорати ва юксак талантини намоён қилган бетакрор ижод намунасидир.

2. Соқийнома ёрқин автобиографик мазмунга ҳам эга. Шоирнинг руҳий олами, дунёқараши, ўзига хос фазилатлари, замондошлари билан ўзаро муносабатлари каби масалалар асарда теран ифода этилган. Соқийнома қаҳрамонларининг маълум бир тарихий давр ва замонга мансублиги, ғоявий-бадиий етуклиги, тасвир принциплари ҳамда ифода услубининг ўзига хослиги билан Шарқ адабиётида яратилган мазкур жанр намуналаридан ажралиб туради. Унда тарихий шахснинг ички дунёси, инсоний фазилатлари, жамиятдаги мавқеи, шунингдек айрим камчиликлари ҳам соқий, жом, қадах, май, шароб, бода, майхона, харобот каби образлар воситасида акс эттирилган. Бу эса асарнинг бадиий-эстетик таъсирчанлигини орттириб, ўқувчида кучли қизиқиш пайдо қилади.

3. Навоий ўз соқийномасини яратгунга қадар шу жанрга яқин асарлар ҳам ёзган. “Кетур соқий, ул майки, субҳи аласт...” сатри билан бошланадиган

таржебанд бунинг бир исботидир. Шу сабабли, адабиётшуносликда у соқийномага нисбат берилиб, туркий халқлар адабиётидаги илк таржебанд-соқийнома деб баҳолаган. Навоийнинг мазкур таржебанди ҳамда соқийномаси ринд ва унинг маънавий дунёсини акс эттириши жиҳатидан бир-бирига яқин. Унда шоирнинг ҳаётӣй хулосалари тасаввуф адабиётига доир соқӣй, харобот, синиқ сафол, дайр пири, муғбача, фано, хумхона, майкада, дурдкаш каби рамзу тимсоллар воситасида ифода этилган. Бу асар ўзбек мумтоз шеъриятида соқӣйнома жанри тараққӣётида ҳам муҳим ўринга эга. Зеро XIX асрда яратилган бир қатор, жумладан, Мирий, Султоний, Нодим ва Мажзубларнинг мазкур жанрдаги асарлари қофияланиш тарзига кўра ҳам Навоий таржебанди билан ўзаро ўхшашдир.

4. XV аср маданий-маиший турмуш манзаралари ва айрим урф-одатларнинг тасвирланиши Навоий соқӣйномасининг моҳият кўламини кенгайтди. Асарда қўлланган “уч”, “тўққиз”, “ўттиз” сонлари туркий қавмлар орасида қадимдан мавжуд бўлган қимизхўрлик, шаробхўрлик ва меҳмондўстлик одатларига ишора қилади. Таҳлилларимиз уларнинг айримлари Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” китоби, Клавихонинг “Кундаликлар”и ва Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи” асарларида ҳам келтирилганини кўрсатди. Манзумада буюк шоирга яқин бўлган шахсларнинг маънавий-руҳӣй ҳолати, ўзаро муносабатлари, айниқса замондош ижодкорлар тавсифлари “Хамса”, “Муншаот”, “Мажолис ун-нафоис”, “Махбуб ул-қулуб” асарлари ва айрим тарихӣй манбаларда келтирилган маълумотлар билан қиёсланса, масаланинг моҳияти янада аниқлашади. Бу эса мутафаккир шоир таржимаи ҳоли саҳифаларига ҳам теранроқ назар ташлашга йўл очади.

5. Навоий соқӣйномаси бадӣй санъатларнинг кўплиги ва ранг-баранглиги билан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳар бир банднинг унда тасвирланаётган воқеа-ҳодисага ишора қилиш санъати – бароати истехлол

билан бошланиши, соқийга мурожаат қўлланган байтларда нидо, сифатлаш, ташбеҳ, таносуб каби бир нечта поэтик санъатларнинг ўзаро уйғун бўлиб келиши шоир ҳис-туйғуларининг жонли ифодасини таъминлайди. Маълум бўлдики, соқийнома жанри намуналарида талмеҳ санъати етакчилик қилади. Навоий асарнинг дастлабки бандида дунёнинг ўткинчилиги, умрни ғанимат билиш ҳақида фикр юритар экан, Шарқ халқлари адабиётида машҳур бўлган тарихий ва афсонавий қаҳрамонларнинг номларини келтириб далиллайди. Каюмарс, Ҳушанг каби талмеҳларни қўллашда поэтик мантиқ ва кетма-кетликка қатъий риоя қилинганки, бу “Тарихи мулуки Ажам” асари билан таққосланганда, Навоий бадиий тафаккурининг ўзига хослигини кўрсатади.

6. Навоий соқийномаси нафақат ғоявий-бадиий хусусиятлари, балки ўзбек адабиётида ўзидан кейин яратилган мазкур жанр намуналарининг тараққиётида бекиёс ўрин тутгани билан ҳам эътиборли. XVI – XIX асрларда яшаб ижод қилган бир қатор, жумладан Фузулий, Огаҳий, Табибий, Аваз Ўтар, Коризий, Ғулом Расулхўжа каби шоирларнинг манзумалари мазмун-моҳияти ва бадиий тасвир воситалари билан Навоий соқийномасига издошлик қилган. Фузулий ўз соқийномасида Навоий номини тилга олиб, унинг “назм гулшани”дан “гуллар тер”ганини эътироф этади. Табибий ва Авазнинг соқийноманависликда Навоий ва Фузулийга издошлик қилганини ҳисобга олсак, Навоий соқийномаси уларга ҳам бевосита, ҳам билвосита таъсир кўрсатгани англашилади. Коризий асарида Навоий “Хамса”си қаҳрамонларининг номлари талмеҳ бўлиб келса, Ғулом Расулхўжа ўз соқийномасини бевосита буюк мутафаккирнинг манзумаси таъсирида яратган. Умуман, XVI асрдан кейинги ўзбек адабиётини Алишер Навоий ижодисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу жумладан, нафақат ўзбек, балки туркий адабиётда ҳам соқийнома жанри тараққиёти ва соқийноманавислик анъанаси бевосита Навоий билан боғлиқдир.

IV БОБ. XVI–XIX АСРЛАР ТУРКИЙ АДАБИЁТДА СОҶИЙНОМА: МАЪНО, КОМПОЗИЦИЯ, ОБРАЗ ВА ТАСВИРДАГИ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАШУВ

4.1. Маснавий-соқийномада шаклий ва маънавий янгиланишлар

XIX асрда Марказий Осиё халқлари ҳаётида юз берган қатор ўзгаришлар, чунончи, хонликлардаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг барқарор эмаслиги, улар ўртасидаги ўзаро низоларнинг янада кучайгани, шунингдек чор ҳукуматининг қаттиққўллик билан юритган мустамлакачилик сиёсати ҳамда халқнинг оғир турмуш тарзи ижодкорларни эътиборсиз қолдириши мумкин эмас эди, албатта. Шу сабабдан ҳам мазкур давр адабиётида кишини ҳаётга неқбин нигоҳ ташлашга, турмуш қийинчиликларини енгиб ўтишга, курашчанликка чорлайдиган соқийномалар ижод қилиниб, уларда шоирнинг моддий борлиққа, реал воқеликка бўлган муносабати, у яшаган тарихий давр хусусиятлари, қолаверса руҳий ва фикрий олами поэтик образлар, бадиий тасвир воситалари орқали ниҳоятда жонли ва ҳаётӣ тасвирланади.

Бу даврда Муҳаммадризо Огаҳӣ, Очилдимурод Мирий, Аҳмаджон Табибий, Аваз Ўтар, Махмур Коризӣ, Султонӣ, Ғулом Расулхўжа, Оқил, Мажзуб Намангонӣ, Нодим Намангонӣ, Каримбек Камӣ сингари бир қатор ижодкорлар соқийноманинг ўзига хос намуналарини яратишган. Мазкур даврда ижод қилинган соқийномалар маснавийдан ташқари, ғазал, рубоӣ, таржеъбанд, мусаддас, мураббаъ, тўртлик каби бир қатор шеърӣ шаклларда ёзилгани билан ҳам характерлидир. Тўғри, соқийномаларнинг аксариятида фикр-қарашлар, ҳис-туйғулар муштараклиги, маъно ва ифодада ўзаро яқинлик, шоирона рух, илҳом ва кайфият бирлиги устунлик қилади. Бироқ уларнинг ҳар бири бетакрор тузилишга, услуб, йўналиш ва мавзу кўламига эга. Шунга асосан, биз мазкур давр шеърӣятидаги соқийномаларни куйидагича тасниф қилдик: 1. Маснавий шаклида қофияланган

соқийномалар. 2. Таржеъбанд шаклида қофияланган соқийномалар. 3. Соқийнома-ғазал ва мусамматлар.

Агар Табибий, Аваз Ўтар, Коризий, Ғулом Расулхўжаларнинг соқийномалари мумтоз адабиётда мавжуд анъанага мувофиқ маснавийда битилган бўлса, Мирий, Султоний, Мажзуб, Нодимларнинг асарлари таржеъбанд-соқийноманинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Бобур, Мунис, Огаҳий, Оқил, Ғозий, Каримбек Камий каби шоирларнинг шеърлари эса соқийнома-ғазал ва мусамматлардир. Бу асарлар мавзуи, семантик табиати, ифода усули, образлар олами жиҳатидан ҳам бир-биридан анча фарқ қилади. Табибий, Аваз, Мирий, Коризий ва Ғулом Расулхўжа соқийномалари мазмунида Навоий соқийномасининг таъсири яққол сезилса, Мажзуб ва Нодимларнинг асарларида маърифат ғоялари талқини устунлик қилади. Соқийнома-ғазал ва мусамматларда эса, асосан, ишқ-муҳаббат туйғулари ифодаси, табиат манзараларининг тасвири ва руҳий-маънавий ҳол соҳибининг поэтик қиёфасини кўрамыз.

Маснавий шаклида битилган соқийномаларда ижтимоий оҳанглар, замон ва ижодкор қисмати, ҳасби ҳол мазмуни, шунингдек ахлоқий-таълимий масалалар бошқа шеърӣ шаклларда яратилган мазкур жанр намуналарига нисбатан етакчи мавқе эгаллайди. Табибий ва Аваз соқийномалари бу асарлар орасида ана шу – ҳаётӣ-маиший мавзуларнинг ёритилиши, замон ва замон аҳлидан шикоят мазмуни, умр ва унинг ўткинчилигини уқтириш, кишиларнинг қувончу қайғуларини рўй-рост тасвирлаши нуқтаи назаридан алоҳида ажралиб туради¹.

¹ Изоҳ: Ҳар иккала соқийнома ҳам бештадан мустақил шеърдан ташкил топган. Уларнинг номланиши ҳам бир-бирига ўхшаш. Табибий соқийномалари “Маснавийи соқийнома Табибий I”, “Маснавийи соқийнома Табибий II”, “Маснавийи соқийнома Табибий III”, “Маснавийи соқийнома Табибий IV”, “Маснавийи соқийнома Табибий V” кўринишида тартибланган бўлса, Аваз манзумаси “Соқийномаи Аваз I”, “Соқийномаи Аваз II”, “Соқийномаи Аваз III”, “Соқийномаи Аваз IV”, “Соқийномаи Аваз V” тарзида бандларга ажратилган. Гарчи соқийномалар алоҳида-алоҳида сарлавҳага эга бўлса-да, улар мавзунинг қўйилиши, фикрий изчиллик ҳамда ижодкорларнинг турли ҳаётӣ-маиший масалаларга муайян тартибда кетма-кетлик билан ёндашувига кўра узвий боғлиқдир.

Аҳмаджон Табибийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида монографик тадқиқот яратган адабиётшунос

Жами 246 байт, салкам 500 мисрага яқин Табибий соқийномалари¹нинг дастлабкисида май, бода, жом, соқий образлари таърифига кенг ўрин берилган. Бу орқали оламнинг фонийлиги, инсон умрининг муваққат экани, ўтаётган фурсатларни ғанимат билиш лозимлиги уқтирилган:

*Бода ичиб, ўзни мен маст этай,
Фурсати жовидга вобаст этай.
Чунки жаҳон мулки эмас жовидон,
Барчани йўқ қилғуси бу хокдон...*²

Шеърый парчада муайян бир фурсат, замон ва вақтга “вобаст”аликнинг мумтоз адабиётда шодлик сабаби бўлган “бода” симболи билан яқинликда берилиши шоир туйғуларининг оқими, йўналишини белгилайди. Бода – руҳий-маънавий эҳтиёж рамзи. Мумтоз шеърятда бода умрни кадрлаш тимсоли бўлса, маст образи лирик қаҳрамоннинг поэтик қиёфаси ва унинг руҳий ҳолатини юзага чиқаришга хизмат қилади. Табибий соқийномасида маст ва мастлик ҳоли билан боғлиқ бадий тасвирларга кенг ўрин берилганини шу билан изоҳлаш ҳам мумкин: “*Бода суйи бирла ўтум айлаб наст, Лахта бўлди ишқ аро масрур маст*”, “*Соқий кетур ул қадаҳи лолагун Ким, кишини қилғуси масту ҳайрон*”, “*Бўлуб маст хотирга ҳожат топай, Балят ғамидин фароғат топай*”, “*То маст бўлуб сабоҳ ила шом, Жон ила қўнғилга топиб ором*” каби.

Ф.Ғанихўжаевнинг кўрсатишича, 20 га яқин шеърый жанрларда асарлар яратиб, ўзбек ва тожик тилларида 5 та девон тартиб берган шоирнинг “Ҳайратул ошиқин” ва “Тухфат ус-султон” девонларида ўзбек тилидаги 5 та, “Маҳзар ул-иштиёқ” девонида эса тожик тилидаги 9 та – жами 14 та соқийномаси бор. Қаранг: Ғанихўжаев Ф. Табибий. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 43. Профессор Р.Орзибеков бу маълумотларга таяниб, “форс-тожик ва туркий адабиётларда бунчалик кўп соқийнома яратган шоир учрамайди”, – деган хулосага келади. Қаранг: Орзибеков Р. Соқийномаларнинг жанр-услуж хусусиятларига доир / Адабиёт ва ҳаёт (илмий асарлар тўплами). – № 6. – Самарқанд, 1980. – Б. 50 – 62. Бу фикрларда ҳам жон бор, албатта. Дарҳақиқат, Табибий соқийномалари ўзбек мумтоз адабиётидаги соқийномаларни ҳам миқдор жиҳатдан, ҳам сифат, яъни маъно ва мазмунига кўра бойитишга ҳисса қўшган ўзига хос ижод намуналаридир. Моҳиятан ўзаро боғланган Табибий соқийномаларини бир неча бандлардан ташкил топган яхлит бир манзума сифатида баҳолаш ҳам мумкин. Ўз навбатида, бу фикрлар Аваз манзумасига ҳам тегишлидир.

¹ Изох: Табибий соқийномаларининг дастлабкиси 47 байт, иккинчиси 48 байт, учинчи шеър 52 байт, тўртинчи маснавий 51 байт ва сўнггиси 50 байтдан ташкил топган.

² Аҳмаджон Табибий. Мунис ул-ушшоқ. ТДШИ Шарқ қўлзмалари маркази. Инв. рақам: № 8949. 340 – 351-варақлар. (Бундан кейин мазкур манбага мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А)

Ирфоний адабиётда, жумладан, мумтоз шеърятда ҳам мастлик истиғроқ ҳолига юз тутмоқни англатади¹. Истиғроқ илоҳий ишқ шаробидан сархуш бўлиб, завқу шавққа тўлган солиқнинг моддий дунёнинг ўткинчи истакларидан, нафс исканжасидан буткул фориғ бўлиши, бутун борликда Ҳусни мутлақнинг тенгсиз гўзаллигини кўриб, ҳайратланишидир. Ҳиравийга кўра, истиғроқ ҳолидаги солиқ сувга отилган ва унга чўккан тошга ўхшайди. Маст илоҳий муҳаббат гирдобига ва ваҳдат денгизига ғарқ бўлади, бу уммонда ундан ҳеч бир ному нишон қолмайди². Машҳур озарбайжон шоири Насимийнинг

*Чун мени базми азалда айлади шул ёр маст,
Ул жиҳатдин кўринур бу чашимима дайёр маст.
Масти даргоҳам, на мастам бу шароби журъадин,
Санма, эй хожам, мани ким, ўлмишам бекор маст.
Бўйла мастам то қиёмат доғи ҳушёр ўлмазам,
Чун мани ваҳдат майидан айлади ул ёр маст.*³

мисралари ҳам Табибий манзумасидаги маст тимсоли ва мастлик ҳолини янада теранроқ англашга кўмак беради.

Соқийноманинг барча бандлари май қуювчи – соқийга мурожаат билан бошланган. Лирик қаҳрамоннинг турли-туман кайфияти, фикр-кечинмаларининг табиати, соқийномаларнинг мазмунига кўра поэтик ундалмалар ҳам турличадир. Табибий манзумасининг 1-, 4-шеърларида “соқий” ва “соқиё”, 2-, 3- ва 5-маснавийларида “кетур, соқий” хитоблари келтирилган. Масалан,

*Соқий, кетур ул қадаҳи жонфизо
Ким, берадур қалбга файзу сафо. (342⁶)*

¹ Доктор Ҳасан Анварий. Фарҳанги бузруки суҳан. Иборат аз 7 жилд. Жилди 1. – Техрон, 1381 х/ш. – С. 3684.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 228.

³ Имодиддин Насимий. Танланган асарлар // Озарбайжон классик адабиёти кутубхонаси. 20 жилдлик. V жилд. – Боку, 1985. – Б. 265.

Ёки

Кетур, соқий, қадаҳким нотаваонман,

Балойи ҳажрдин озурда жонман. (348^a)

Соқий, аслида, лирик қаҳрамоннинг эзгу ўй-хаёллари, орзу-умидлари, гуманистик ғояларининг ғавқулодда жонли тимсоли, шоир эстетик идеалининг ёрқин образидир. Ирфоний адабиётда қадах – руҳий-маънавий ҳузур, шавқ, жазба ва важд ҳолини англатса¹, файзу сафо Оллоҳ томонидан солиқнинг кўнглига ёғиладиган ирфоний фараҳ, илоҳий ҳақиқат нуруни билдиради. Файз солиқнинг заҳмату ҳаракати билан унинг зоҳиру ботинида юз кўрсатиши имконсиз бўлган маънавий шукуҳнинг Ҳақ тажаллийси ила қалбда порлаши ҳамдир². Лирик қаҳрамон – ринднинг “қадах жонфизо” талаби ила соқийга юзланишида, ўзини “балойи ҳажр”дан қутқаришини сўрашида ана шундай мазмунлар ҳам ифода этилган, албатта.

Ўзбек мумтоз адабиётида XIX асрда яратилган соқийномалар ҳар бир банд сўнгида шоир таҳаллусининг қўлланиши билан ҳам ўзига хосдир. Таҳаллус қўлланишига кўра Табибий ва Аваз соқийномалари бир-бирига ўхшаш. Бу, ўз навбатида, Фузулийнинг “Ҳафт жом” (“Етти жом”) асарини эслатади. Табибийнинг Фузулий соқийномасидан таъсирланиши бежиз эмас, аслида. Чунки у “Ҳафт жом”ни форсчадан туркийга таржима қилган³. Турк олими Ф.Кўпрулузоданинг маълумот беришича, Фузулий соқийномаси шоирнинг мусикага муносабатини ифода этган, тасаввуфий мазмундаги асардир. Хоразм мусикашуноси Муҳаммад Рожий томонидан у чигатой тилига таржима қилиниб, “Мағриб ан-назирин” номли девонга илова тарзда киритилган⁴.

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul, 1995. – S. 290.

² Islam Ansiklopedisi // islam-ansiklopedisi.apkcafe.ru. (29.11.2019).

³ Қаранг: Аҳмад Табибий. Еттилар баҳси. Қўлёзма. ТДШИ Шарқ қўлёмалари маркази. Инв. рақам: № РН 1078-1.

⁴ Köprülü F. Edebiyat araştırmaları. – Ankara: Milli eğitim basımevi, 1966. – S. 34.

Фузулийда тахаллус қўлланган байтлар ҳар бир банднинг сарлавҳаси саналган “жом кайфияти”ни янада теранроқ ифодалаб, май жомини шод-хуррамлик, завқу шавқ ва илҳом манбаи сифатида кўрсатади. Шу сабабли, шоир “Етти жом” асарида фақат соқий ва муғаннийга эмас, май қадаҳига, жомга ҳам юзланади. Чунончи, *“Сўйла, бу Фузулийки, тушиб дардга малолдин, Бир дафъалик ўз кўнглини чексин у маҳолдин”, “Бир васл ила ноком Фузулийга фараҳ соч, Жонлантир ўлган завқини, пуч кайфини бир оч!”* каби¹. Табибий манзумасининг тахаллус келтирилган байтларида эса муаллифнинг бандларда баён қилинаётган фикр-мулоҳазалари, тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларга муносабати, руҳий туғёнлари, орзу-интилишлари, ҳаётий қарашлари хулосаланган: *“Айла, Табибий, фикри газал, Топсанг ибодат орасида маҳал”, “Табибий, жаҳондин вафо истама, Даме мосиводин бақо истама”, “Соқий, кетуруб қадаҳ фаровон, Қил эмди Табибийга кўп эҳсон”, “То Табибийким бўлиб сармаст, Айлайин ўзни айишга пайваст”*².

Поэтик образ табиати, унинг семантик таркиби соқийноманинг мазмуни ва шоир фикр-туйғуларининг ифодаси билан уйғундир. Табибий дастлабки бандда май ва қадаҳ образларига алоҳида урғу беради. Мумтоз адабиётда бу тимсоллар пок муҳаббат, ёр акси намоён бўлган кўзгу – қалб маъноларида ҳам қўлланади.

Соқий, олиб кел қадаҳи бегаши

Ким, дегуси эл ани хотир хуши. (342^a)

“Хотир” сўзи соқийноманинг йигирмага яқин байтида учраса-да, уларнинг аксарияти айнан илк бандда келтирилган: *“Соқий, кетур, ул майи гулрангни, Олгуси хотир юзидин рангни”, “Ҳамд ила хотиринг озода тут, Чеккали андуҳи ғам омода тут”, “Хотири маҳзумимни хушнуд қил, Ишқ аро*

¹ Муҳаммад Фузулий. Асарлар. 5 жилдлик. V жилд. – Баку: Илм, 1985. – Б. 157 – 173.

² Изоҳ: Аваз соқийномасида тахаллус қўлланган байтлар кўпроқ ҳасби ҳол мазмунини юзага чиқарса (*“Аваздек бўлмишам ошуфта аҳвол, Чекиб беҳадду сон ҳасрат маҳул сол”, “Бўлмайин то Аваз каби маҳрун, Қилмай ошом шарбати гулгун”*), Коризийда ишқ-муҳаббат кечинмалари (*“Бу Махмур кўп хуморий эртадин-кеч, Менга бир боқмадинг бўлди на деб ҳеч”, “Қачон бул Махмури дилхаста маҳзун, Ичиб май бўлмади саргашта Мажнун”*) ёритилган.

васлини мақсуд қил”. Хотир – қалб, кўнгил демакдир. “Навоий асарлари луғати”да ҳам хотир сўзи 1. Кўнгил 2. Ўй, фикр, хаёл 3. Эс, ёд, хотира 4. Эсдалик деб изоҳланган¹. Хотирни хуш тутмоқ, ҳар турфа тийраликлардан асрамоқ лозим. Ана шунда қалб ҳақиқий роҳатни туяди, жон ҳузур-ҳаловат топади. Севгилига яқин бир ҳол қалбга фароғат, маънавий нашъа бағишлайди. Демак, лирик қаҳрамоннинг соқийга юзланиб, хотирга фароғат, кўнгилга фараҳ етказувчи қадаҳ сўрашида мана шундай мазмунлар ҳам сингдирилган.

Адабиётшуносликда соқийномалардаги май ва майхўрлик ҳақиқат ва адолат рамзи, шу сабабли, майпарастлик, энг аввало, мамлакатни кучли ақл-идрок ва адолатга таяниб идора этадиган одил ҳукмдор фазилати деган мулоҳаза ҳам айтилган². Масалан, Табибий манзумасида шаробнинг “мусаффо”, “роҳатафзо”, “софи ширин”, “хушгувор”, “жонфизо” деб тавсифланиши ҳам бежиз эмас:

*Кетур, соқий, шароби жонфизони,
Манга тут гўша ичра ниҳони...
Бу ҳолимни кўруб айла тараҳҳум,
Тараҳҳум қил, тараҳҳум қил, тараҳҳум...
Топиб бир лаҳза токим шодлиғни,
Азобу қайғудин озодлиғни.
Шоҳи одилнинг мадҳин айла ишшо,
Тилимни айлабон назми-ла гўё... (342^a)*

Эътиборлиси, Табибийгача бўлган ўзбек мумтоз шеъриятида майхона, хилват, узлат, дайр, харобот образлари келтирилса, шоир улар каторига гўша поэтик тимсолини қўшиб, соқийноманинг образлар оламини янада бойитди. Соқийномалар учун анъанавий тасвир объекти – шоҳни мадҳ

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV томлик. III том. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 420.

² Зеҳний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тоҷики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 66.

этишда Табибийнинг Навоийдан илҳомлангани кўзга яққол ташланади. Аммо Табибий Анушервон, Афлотун каби машҳур кишиларни ёдга олиб, ақлу заковатда ҳукмдорни уларга қиёслайди. Соқийноманинг мазкур ўринлари шоир таржимаи ҳолининг баъзи чизгиларини ёрқин акс эттиради. У “ҳамиша шоҳ фикри” билан яқдил бўлгани, “ҳузури шарифида субҳ ила шом” “ашъор айтиб” “дилкаш ором тут”ганини, “наким амр айласа” энг яқин маслаҳатчиларидан эканини ифтихор билан ёзган. Ҳатто шоирга Табибий таҳаллуси айнан шоҳ томонидан берилганини ҳам соқийномадан билиб оламиз:

*Иноятлар била айлаб тафаххус,
Табибий деб манга қўйди таҳаллус. (345^a)*

Айтиш мумкинки, Табибий қалб ҳуррияти, кўнгил беқайдлиги, руҳ эркинлигини илоҳий ҳақиқатлар, эзгу орзу-ниятларда кўра олган ижодкор. Соқийноманинг бир ўрнида у даврнинг “кажравлиги”, оламнинг “нотамом” экани, “жаҳон кори” ҳар кишига “оқибат” “фано жоми”ни тутмоғи муқаррар эканини уқтираркан, “субҳу шом” “бодаи ишрат”ни “муғбача” қўлидан ичиб, “сухбат”ни ғанимат “тутмоқ”қа ундайди. Кейинги байт “Соқие, бодаи муғона кетур” мисраси билан бошланган. Ёки “шароб”нинг “латиф”лиги, уни бемор – “заиф” киши ичса “барча маразға шифо бўл”иши ҳақида гап борар экан, мана бу байтда олдинги фикрлар гўё умумлаштирилади:

*Соқие, кетур ул майи хушбу
Ким, атиббо деди они: дору. (348^a)*

Соқийнома ва мусиқа борасида тадқиқотимизнинг II бобида қисман тўхталган эдик. Қуйида бу масалани кенгроқ ёритишга эҳтиёж сезилаётир. Чунки Табибий соқийномасининг мазмунини мусиқа ва чолғу асбоблари образ-тушунчаларисиз идрок қилиш, шоир маънавий сарчашмаларининг асосини билиш мушкул. Ўзбек адабиётида XV асрдан кейин яратилган соқийномаларда жуда кам учрайдиган яна бир хусусият: муғаннийга

мурожаат ҳам айнан Табибӣ соқийномаси бадииятига хосдир. Унинг учинчи манзумасида дастлаб соқийга, сўнгра муғаннийга (иккаласи ҳам уч байтдан) хитоб қилинган. Шу тариқа, бу тартиб мазкур банднинг сўнгигача давом этган. Бундай поэтик ифода Навоийнинг “Садди Искандарӣ” достонидаги соқийнома характеридаги байтларда, шунингдек, Ҳофиз Шерозӣ соқийномасида ҳам учрайди. Фузулий соқийномасининг ҳар бир банди эса маълум бир мусиқа асбоби билан мубоҳасага бағишланган. Табибӣ ҳам ўз асарида танбур, чанг, рубоб, ғижжак каби мусиқа асбоблари, “Бузрук”, “Ироқ”, “Ҳижоз”, “Ушшоқ”, “Турктоз”, “Рост”, “Наво”, “Исфаҳонӣ”, “Табризӣ”, “Сегоҳ”, “Дугоҳ”, “Савти шаҳноз” каби куйларни кўрсатган:

Кетур, соқий, ул бодаи хушгубор

Ки, кавсар киби таъми хуш анда бор.

Манга берки, кўп бўлмишам талхком,

Чекиб ҳижрон озорини субҳу шом...

Замиримда оташ фаровон эрур,

Бу вазд ила ҳолим паришон эрур.

Муғанний, қилибсан дағи дам-бадам,

Инояту эҳсону лутфу карам...

Тузуб Бузрук ила Ироқу Ҳижоз,

Сол Ушишоқи маҳзун аро Турктоз. (345^a)

Бу ўринда “Инояту эҳсону лутфу карам” поэтик бирликларининг ўзаро ритмик муносабати “дам-бадам” такрори билан уйғунликда шеърӣ мисранинг бадиӣ гўзаллигини таъминлаб, муғаннийнинг куйи, навоси, кўшиқ оҳангига ҳам ишора қилади. Аслида муғанний давраларга шодлик ва нашъа улашган хонанда, яъни кўшиқчи демак. Ирфонӣ адабиётда муғанний солиқни илоҳӣ ҳақиқатлардан хабардор қилувчи, турли рамзу синоатларнинг сир-асрорини ошкор этувчи, тариқатга кирган муриднинг кўнглини Ҳақ маърифатидан баҳраманд айлагувчи раҳмонӣ устоз, комиллик

тимсолидир¹. Шеърӣй парчадаги “дам-бадам” сўзи тақрир санъатини юзага чиқариши билан бирга давомийлик, тақрорӣйлик маъноси ҳам ифодалаган.

Озарбайжон олимаси О.Рустамованинг ёзишича, Фузулий соқийномасида мусиқа асбоблари номларининг келтирилиши унинг мусиқа илмидан ҳам кенг хабардор эканини билдиради². Дарҳақиқат, Табибӣй манзумасида “Бузрук”, “Ирок”, “Ҳижоз”, “Ушшоқ”, “Турктоз” куйларининг танбур чолғу асбоби билан (*“Олиб илгига танбурни”*) алоқадорликда санаб кўрсатгани ҳам бежиз эмас. Чунки Шарқда мазкур куйлар танбур орқали ҳам ижро этилган³. Бошқа бир ўринда “Табриз”, “Сегоҳ”, “Дугоҳ”, “Савти Шаҳноз”, “Рок” куйлари рубоб (*“Олиб илкинга эмди бир дам рубоб”*) воситасида ҳам ижро этилганига ишора қилинади:

*Кетур, соқӣй, бодаи лаълфом,
Ки ичгонга қилғуси ғамни ҳаром...
Муғанний, тараҳҳум қил беҳисоб,
Олиб илкинга эмди бир дам рубоб.
Исфаҳони, Табризи, Сегоҳни,
Наҳованди ғазал Дугоҳни.
Нағма Савт Шаҳноз айла Рокни,
Чалиб айла ҳарим бу ғамнокни... (344^а)*

Илмда ёритилишича, мақомлардан “Ушшоқ”, “Наво” кишиларда куч ва жасорат; “Рост”, “Ирок” – хушвақтлик ва қувонч; “Бузрук”, “Роҳавӣй”, “Зангула” – қайғу ва ғурур; “Ҳижозӣй” ва “Ҳусайний” – завқ ва севинч кайфиятларини пайдо қилади⁴. Соқийномаларда кишига маҳзунлик ва сокинлик руҳини сингдирувчи куйлар эмас, аксинча ўқувчини завқу шавққа, хурсандчилик ва хушвақтликка етказувчи, шодлик ва фараҳ улашувчи

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 381.

² Рустамова О. Танланган асарлар. 2 жилдлик. II жилд. – Боку: Илм, 2014. – Б. 168.

³ Маннопов С. Ўзбек халқ мусиқа маданияти. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – Б. 33.

⁴ Ражабий Ю. Шашмақом. 7 томлик. I том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1956. – Б. 11 – 12; Шу муаллиф. Мусиқа меросимизга бир назар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – Б. 49.

жўшқин оҳангларнинг номлари кўчимнинг метонимик бадий тасвир усулини ҳосил қилиб келади.

Аслида соқийнома мусиқага оид атама сифатида бир қатор куйлар номини ҳам билдиради. Ўзига хос оҳанг, парда ва ашулалар мажмуасидан иборат бўлган Шашмақомнинг ҳар иккинчи мақоми шўъбасидаги куй соқийномаи номи билан юритилади. Мантиқ ва оҳанги соқий васфига бағишлангани учун ҳам шундай аталган. Масалан, “Бузург”, “Рост”, “Наво”, “Дугоҳ” мақомларида соқийномаларнинг бутун тизимини кўрамиз. “Рост” ва “Наво” мақомларида Соқийномаи савти наво, Соқийномаи мўғулчаи наво, Соқийномаи мустаҳзоди наво, Соқийномаи савти калон, Соқийномаи савти ушшоқ, Соқийномаи мўғулчаи дугоҳ, Соқийномаи мўғулчаи сегоҳ, Соқийномаи савти чоргоҳ куйлари мавжуд. Дастлаб оҳангга солиниб, базмларда ижро этилган соқийнома характеридаги шеърларгина соқийнома деб юритилган. Соқийнома оҳанглари тингловчида ҳаётсеварлик туйғуларини уйғотиши, нисбатан енгил, шўх ижроси билан ажралиб турган. Соқийномалар даврага йиғилганларни гўё жонли ҳаракатларга – рақсга чорлагандек тасаввур уйғотиши билан ҳам эътиборлидир¹. Демак, шеърый парчада келтирилган бошқа куйларнинг номлари ҳам шоирнинг мақсад-муддаоси, асарнинг мазмун-моҳиятини очиб бериш учун ҳам хизмат қилади. Буни юқоридаги таҳлилларимиз ҳам тасдиқлайди.

Шуниси ҳам борки, Фузулийда Най, Даф, Тор, Чанг, Уд, Сетор, Қонун мажозий образлар бўлиб, лирик қаҳрамоннинг улар билан суҳбати орқали табиат ҳодисалари, инсон қисмати, шоир яшаётган жамиятнинг маънавий-ахлоқий масалаларидан баҳс юритилган. “Етти жом”нинг илк бандида лирик қаҳрамон кекса чол қиёфасидаги най билан суҳбат куради. Дастлаб най оташ, тупроқ, сув ва ҳаво билан улфат бўлгани, осмонга мағрур

¹ Диловаров М. Соқийнома // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилди 3. – Душанбе: Сарредакцияи илмий Энциклопедияи миллии тожик, 2004. – С. 137.

бўй чўзиб, атрофдагиларга беписанд боққани (бу ўринда, табиийки, найнинг камиш маъноси ҳам кўзда тутилган), турли давраларда, базми жамшидларда кайф-сафога берилиб, умрини беҳуда сарф қилганидан афсусланади. Ғанимларининг ўзига етказган озорларидан, дўст деб билганлари – оташ, тупроқ, сув ва ҳаволарнинг хиёнатидан шикоят қилади. Сўнгра бир ринд кишига дўст тутиниб, унинг дарду ҳасратига малҳам бўлаётганидан ҳамда майхўрлик кечаларида яна эътибор топганидан хурсанд эканини айтади. Банд сўнгида шоир муғаннийга хитоб қилар экан, най оҳанги билан кўнгил чигалликларини ёзиб, атрофдагиларга қувонч ва фараҳ улашишини уқтиради:

Сен-да, эй муғанний, тилга кир, кўнглимни бир оч,

Най ила бу атрофни ишқлантир, олов соч.

Чорчўп каби ёндир мени, бу оташда ёндир,

*Кўнглим уйини шам каби нурлантир, қувонтир...*¹

Фузулий соқийномасида барча образлар шоирнинг ижтимоий, ахлоқий, фалсафий ўй-қарашлари ифодасини таъминлаган. Мумтоз адабиётда бевосита инсоннинг яратилиши билан боғлиқ тўрт унсур ёки аносири арбаа, яъни олов, тупроқ, сув ва ҳаво “Етти жом”да бу дунёнинг ўткинчи ҳою ҳавасларига ишора қилувчи тимсоллар сифатида тасвирланган. Улар орқали шоир ўз даври кишиларининг маънавий қиёфасини ҳам акс эттирган. Табибий соқийномасида эса мусиқага оид тушунчалар воситасида инсоний завқу шавқ, хурсандчиликлар улуғланган, шунингдек ундаги мусиқа асбоблари билан мутаносибликда тасвирланган куй номлари Фузулий манзумасида учрамайди. Кўринадики, Табибий манзумаси мусиқа ва соқийнома муносабати теран ифода этилгани билан нафақат ўзбек, балки туркий халқлар адабиётида ҳам ўзига хос ўрин тутди.

Маълумки, талмех қатрада куёшни, томчида уммонни, заррада оламни акс эттириш санъати. Талмех ўқувчидан билимдонликни, теран

¹ Фузулий. Асарлар. Икки жилдлик. II жилд. – Боку: Озарбайжон энциклопедияси, 1995. – Б. 311.

тафаккур ва кенг қувваи ҳофизани талаб қиладиган бадий воситадир. Унда биргина ишора билан шоир мазмуни қисса, ривоят, афсона ёки масалга тенг фикрни ифода этадики, соқийнома бадииятида талмехнинг алоҳида ўрин тутиши шундан. Бунинг яққол исботи Навоий соқийномасидир. Унда умрнинг ўткинчилиги, ёшликнинг кексаликка юз тутиши муқаррар экани, ҳар қандай ибтидонинг охири – интиҳоси бўлиши, шундай экан бу умрнинг ҳар бир фурсатини қадрлаш лозимлиги “Шоҳнома” қаҳрамонларининг номларини талмех келтириш воситасида далилланган. Талмехга мурожаат этишда Табибий ҳам улуғ салафига издош:

Қани адлиг шоҳи Нўширавон?

Қани эмди Ҳажжсожи золим Ақтон?

Фаридуну Искандару Жам қани?

Саховат русумида Ҳотам қани?

Қани шоҳ Баҳрому Афросиёб?

Қани Хисрави салтанат интисоб?..

Манучеҳр, Ковуским, қайдадур?

Алардин бир ному исм қайдадур? (356^a)

Дарҳақиқат, соқийномада фалсафий мушоҳадалар, ахлоқий, маърифий қарашлар, айниқса, бадий санъатлар воситасида янада жонли, таъсирчан ифода этилган. Улар ижодкор бадий маҳорати қирраларини намоён этиши билан бирга, ижтимоий турмуш манзаралари, замон ва замон аҳли ҳамда турли ҳаётӣ воқеа-ҳодисаларга муносабатини ёритишга ҳам хизмат қилади. Чунончи, Табибий манзумасида ҳаёт ҳодисаларининг доимий ўзгаришда экани, бу оламда ҳеч бир нарса абадий қолмаслиги, инсон умрининг боқий эмаслигини уқтириш мақсадида шоир тазод (“*Ҳар наким мавжуд эса навбаҳор, Охир анга боди хазон хавфи бор*”) ва қайтариш (“*Кимга вафо айлади бу чархи дун, Кимга эмас шиддати зулми фунун*”) санъатидан унумли фойдаланса, ишқ-муҳаббат туйғулари, руҳий кечинмалар,

қалб изтиробларини таъсирчан ифодалаш учун кўпроқ тақрир усулига мурожаат қилади (*“Бу ҳолимни кўруб айла тараҳҳум, Тараҳҳум қил, Тараҳҳум қил, тараҳҳум”*). Шунингдек, асарда таносуб (*“Кетур, соқий, шароби арғувони Ки, кўнглумга шароб бергай сафони”*), таъдид (*“Тоғиб бир лаҳза токим шодлиғни, Азобу қайғудин озодлиғни”*), тарсеъ (*“Ҳама давридадур мамнуну аҳсан, Ҳама айёмидадур шоду хандон”*), ийҳом (*“Сучук соз қил Рост бирла Наво, кўнгул гулшанига етур хуш наво”*) каби қатор бадиий санъат намуналари яратилганки, уларнинг ҳар бири шоирнинг муайян мақсадини юзага чиқаради, асарнинг таъсирчанлигини таъминлайди.

Хуллас, Табибий соқийномаси ўзига хос услуби, тузилиши, шаклий белгилари, ҳар бир соқийноманинг алоҳида сарлавҳа билан ажратиб кўрсатилиши, уларнинг сўнгида шоир таҳаллусининг келтирилиши, шунингдек реал турмуш манзаралари, ижодкор таржимаи ҳолининг ёрқин саҳифаларини акс эттириши билан мазкур жанр тараққиётида бекиёс ўрин тутди. Май, мусиқа, куй ва оҳанг тасвирининг ижодкор дунёқараши, рухий дунёси, қалб кечинмалари билан уйғун тарзда ифодаланиши асарнинг қизиқарли ва таъсирчанлигини оширган. Шоирнинг ахлоқий, таълимий, ирфоний, маърифий фикр-қарашлари ҳар қандай жамият маънавий ҳаёти учун ғоят муҳимдир.

Таниқли олим И.Ҳаққулга кўра, “Аваз шеърятини анъанавий адабиёт билан янги ўзбек шеърятини орасида мустаҳкам бир кўприк вазифасини ўтаган шеърятдир. Чунки у эскидан янгини идрок этиш, янгиликни қадим асосида кашф этишдек ноёб салоҳиятга соҳиб эди. Унинг шеърятинида сирли хусусият ва фазилятлар кўп бўлишига қарамай, уларни ошкор қилиш осон эмаслигининг сабаби ана шу”¹. Бу фикрларнинг исботини Аваз соқийномаси мисолида ҳам кўриш мумкин². Ўзбек мумтоз адабиётида кўнгил

¹ Ҳаққул И. Исёнкор қалб ва ижод соҳиби // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил. – № 4. – Б. 3 – 9.

² Изоҳ: 200 байтдан ортиқ бўлган мазкур манзуманинг илк маснавийси 42 байт бўлса, қолган тўртала соқийномада уларнинг миқдори бир хил – 45 байтдан иборат. “Соқийномаи Аваз I”да “шоду хуррам”лик

дардларининг чуқур талқини ва таҳлили, инсон руҳий-маънавий оламининг ёрқин тасвири, ошиқлик изтироби, тушкун ва маҳзун руҳ соҳибининг ахлоқий қиёфаси бошқа бирор соқийномада Аваз манзумаси сингари жонли ифодааланмаган. Буни қуйидаги мисолимиз ҳам тасдиқлайди:

Гаҳ бошима хайли ғам айлаб ҳужум,

Ғояти сонсизликда мисли нужум.

Гаҳ отилиб таъну маломат тоши,

Айрилур онинг била ҳушим боши...

Ёр манга кеча-кундуз аро

Хайли ғам, кулфату дарди бало.

Мунча жафо борини танҳо кўруб,

Йиғларам ўқ ҳар сориға термулуб.

Не менга бир соҳиб асрор бор,

Не менга бир мушфиқ ғамхор бор¹...

Шеърӣ парчада 2 ўринда такрор қўлланган “хайли ғам” – ғам хайли истиораси, “ғояти сонсизликда” асос сўзи билан келтирилган “мисли нужум” – юлдузлар мисоли тўлиқ ташбеҳи ва таъдид санъатини юзага чиқарган “кулфату дарди бало” сўзлари лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини таъсирчан ифодалашга хизмат қилган. Халқ орасида ҳадик, кўрқув, иложсизлик каби маъноларида кенг қўлланувчи “ҳушим бошимдан учди” иборасининг “*Айрилур онинг била ҳушим боши*” тарзидаги поэтик талқини бадиий тасвирдаги образлиликни янада жонлантирган. Маърифий адабиётда бало Ҳақнинг қулини таниши. Солик ўзида мавжуд бўлган яхши амалларга соҳиб ва содиқ бўлиши учун унга юборилган синов, азобу ранж демакдир. Бало қулнинг Ҳаққа яқинлигини ҳам билдиради. Ҳадисда айтилишича, “Энг

кайфияти, жўшқин руҳ, ҳукмдордан миннатдорлик туйғулари ошкора баён қилинса, кейинги бандларда умрнинг бесаботлиги, оламнинг бешафқатлиги, замон ва давр аҳлидан шикоят мазмуни устунлик қилган.

¹ Аваз Ўтар ўғли. Девон. ТДШИ Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: № 942. 264 – 269 - варақлар. (Бундан кейин мазкур манбага мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади – М.А)

шиддатли балоларга дучор бўлганлар пайғамбарлардир, сўнгра валилар”¹. Аваз соқийномасида “бало” сўзига алоҳида маъно оттенкаси юклатилган “бало хайли”, “бало базми”, “бало офати”, “дарди бало”, “шўри бало”, “турфа балолар” каби поэтик бирикувларнинг кўп қўлланишига бир сабаб ҳам ана шу. Ғамхор, аслида, ғамхўр, меҳрибон дегани. Мумтоз адабиётда “ғамхор” Оллоҳнинг Раҳим сифатига ишорани ҳам билдиради. Раҳим исми билан Ҳақ йўлига кирган солиқ орасида ўзига хос бир яқин муносабат бор²ки, Аваз Ўтарнинг лирик қаҳрамони ана шу яқинликка эришишни истайди. Соқийномада келтирилган “*Не менга бир соҳиб асрор бор, Не менга бир мушфиқ ғамхор бор*” мисраларида мана шундай мазмунлардан ҳам баҳс юритилган, десак асло хато бўлмайди.

Аваз манзумасидаги “қоронғу”, “зулумот”, “оҳу фиғон”, “қоронғу олам”, “дарду қулфат”, “ғам”, “алам”, “можаро”, “қайғу”, “жабр”, “париишон”, “нотавон”, “оҳу фарёд”, “турфа можаролар”, “мушкулот”, “зулму ситам” кабилар воситасида ҳам кўз олдимизда шоирнинг маънос ва шикаста қиёфаси гавдаланади:

*Кетур, соқийё, бу соат жоми гулгун,
Хуморидин онинг бағрим эрур хун.
Кўзумга даҳр ўлуб аксар қоронғу,
Анга шому саҳарда келмас уйқу...
Алам чекмак ишимдур субҳ ила шом,
Ғамимга йўқ даме таскину ором.
Келур бошимга турфа можаролар,
Ҳужум айлаб бори хайли балолар... (265^a)*

Соқийномада лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари, ўй-фикрлари ўзига хос тадриж асосида ифода этилган. Чунончи, юқоридаги байтда соқийга

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 92.

² Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталихоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – С. 637.

мурожаат келтирилиб, ундан “*жоми гулгун*”, яъни қизил рангли шароб бериши талаб қилинади. Кейинги мисрада бунинг сабаби гўё қуйидагича изоҳланган: “*Хуморидин онинг бағрим эрур хун*”. Байтдаги “*жоми гулгун*” ва “*бағрим эрур хун*” истиоралари мазмунан ўзаро алоқадор. Шу тариқа, кейинги мисраларда ҳам илк байтнинг мазмуни янада кенгроқ очиб берилган. Шуниси ҳам борки, Авазнинг лирик қаҳрамони ҳаёт курашларида чиниққан, машаққату заҳмат оловида тобланган, шижоату жасоратда, қатъияту қаноатда бошқаларга ўхшамаган метин иродали шахс. Унинг умидсизлиги замирида ишонч, заифу нотагонлиги ортида куч-қудрат, бахтсизлиги заминида саодату иқбол бўй кўрсатиб туради. Чунки у ишқ изтиробини теран ҳис қилган, “ул ой ишқи аро зор” бўлиб, бу йўлда машаққату “озор” чекишга тайёр турган ҳақиқий ошиқдир: “*Токи ул ой ишқи аро зорман, Чекмак иши ранж ила озорман*”. Шу тариқа, Аваз соқийномасида сўз, ибора, истилоҳ ва тушунчалар бир-бири билан ўзаро узвий боғланади. Ҳар бир мисра кейинги мисрани, ҳар бир байт навбатдаги байтни, ҳар бир банд кейингисини талаб қилади, шу билан бирга унинг мазмунини тўлдириб, фикрнинг аниқлиги, ҳис-туйғунинг бутунлиги, ифоданинг табиийлигини таъминлайди.

Маълумки, Авазнинг ижодий фаолияти тарихнинг ниҳоятда мураккаб даврига тўғри келган. Адабиётшуносликда айтилишича, у тухмату бўҳтонлар сабабли Муҳаммад Раҳимхон II томонидан калтакланган ва Оқмачит қишлоғидаги мазорга жинни деб олиб бориб ташланган. Муфти Йўлбузар Охунднинг фатвоси билан шоир ва отаси кофир деб эълон қилинган¹. Аваз умрининг фожиали якун топгани унинг шеърларини, айниқса соқийномани таҳлил қилганда масаланинг ана шу жиҳатларини ҳам эътиборда тутиш лозимлигини билдиради. Бироқ шоирнинг Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз

¹ Юсупов Ю. Аваз. – Тошкент: Фан, 1954. – Б. 7.

Изоҳ: Бобожон Тарроҳ – Ходимнинг ёзишича, Аваз Ўтар одамлар орасида Полвон ота (Паҳлавон Маҳмуд)га қарши ташвиқот олиб борди, деган тухмат билан Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг буйруғига кўра жинни дея эълон қилинади ва Шайхлар қишлоғидаги қабристонга, эшоннинг ҳузурига юборилади. Қаранг: Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2011. – Б. 38.

шахсиятига ниҳоятда чуқур ва самимий эҳтироми, фавқулудда юксак ишончи ва ҳурмати илк марта айнан соқийномада ҳаётий ҳамда бадиий талқин этилганки, бу Аваз таржимаи ҳолига бўлган қизиқишни яна ҳам орттиради. Чунки соқийнома кўтаринки кайфият, жўшқин некбинлик руҳи ифодаси билан бошланади:

*Кетур, соқие, бодаи лолафом,
Бўлай нўш этиб они масту хиром. (264^a)*

Мумтоз адабиётда лолафом – лола янглиғ қизил бода шодлик символидир. У кўпинча ишқ тушунчаси билан боғлиқликда талқин этилади. Соқийномада ҳам “бодаи лолафом” ишқ-муҳаббат тимсоли бўлиб келган: “*Кетур, соқие, ушбу ишқи шароб*”. Шуниси ҳам борки, қизил ранг қадимдан туркий халқлар орасида ишқ-муҳаббат, висол ва садоқатни тамсил қилган. Ўтмишда ёрининг васлига интилан қизларнинг қизил рангли кийимлар кийгани Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк” асаридаги бадиий лавҳаларда ҳам учрайди. Алишер Навоий шеърятдан олинган мана бу байтда қизил либос кийган айёр маъшуқанинг жабридан ғамгин бўлган ошиқнинг соқийга юзланиб, ундан айнан “гулгун” май сўраши юқоридаги фикрларнинг ўзига хос тадрижи эканига ишонч уйғотади:

*Бир қадаҳ гулгун май, эй соқий, тўла тутким кўнгул,
Ул бути гулгунқабо бедодидин ғамгин эрур.*

Аваз соқийномасининг дастлабки байтида мана шундай мазмунлар ҳам ўз ифодасини топган. Бу ўринда маст образи дадиллик билан ўз фикрини эркин баён қилишга чоғланган озод рух эгасидир. “Нўш этмоқ”, яъни май ичиш лирик қаҳрамоннинг ўзига бўлган ишонч туйғусини мустаҳкамлаш воситаси бўлиб келади. Чунки соқийноманинг дастлабки банди “одил шоҳ”, “султони соҳибқирон”, “шоҳи олам”, “Скандарнишон”, “тақвишиор” дея улуғланган шоҳ – Феруз мадҳига бағишланган:

Кетур, соқие, ул соғари ғамзудо,

*Басе бордурур айши ишратафзо.
Ичиб они ман бекасу бенаво,
Дейин шоҳи фарҳанда номин санго.
Шариф исми исми Расули Худо,
Муҳаммад Раҳимшоҳи кишваркашо. (264^a)*

Мана шу хусусияти билан унинг Навоий соқийномасига издошлиги кўзга яққол ташланади. Чунки Навоий асарининг илк бандида ҳам Ҳусайн Бойқаро мадҳ этилган. Бироқ шоир шоҳга мурожаат қилар экан, инсон умри, шон-шавкатнинг муваққатлигидан уни огоҳлантиради. Аваз манзумасида эса шоҳни васф этиш орқали шоирнинг унга бўлган самимий муносабати ўз ифодасини топган. Соқийномада келтирилган “*Шаҳаншоҳлиг ўлғай муборак анго*” мисрасидан асар Ферузнинг тахтга чиқиши муносабати билан ёзилган деган хулосага келиш мумкин:

*Шаҳаншоҳлиг ўлғай муборак анго,
Бўлуб икки оламда коми раво... (264^b)*

Соқийномада шоҳ Муҳаммад Раҳимхон II саховатли, адолатпеша, хунарпарвар, олиму оқил ҳукмдор қиёфасида гавдалантирилади. Хоннинг одиллиги ва ҳимматига алоҳида эътибор қаратаркан, шоир талмеҳ санъати имкониятларидан фойдаланиб, уни афсонавий қаҳрамон – Искандарга тенглаштиради:

*Зиҳи хони султон соҳибқирон,
Зиҳи шоҳи олим Скандарнишон. (264^b)*

Соқийноманинг дастлабки бандида сахо, карам, ҳиммат, карампеша, саховат, адл, адолат, одил сўзлари алоҳида мавқега эга ва ҳукмдорнинг инсонийлик фазилатларига ишорани ҳам англатади:

*Ҳамиша саховат бобин очар,
Кафи баҳридин ҳар сори дур сочар...
Тутуб даҳрни адлининг шуҳрати,*

Жумла бори шоҳдин шавкати... (264^б)

Аваз соқийномасининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шуки, тасвир умумийликдан хусусийликка, мавҳумликдан аниқликка – ҳаётийлик ва реалликка йўналтирилади. Яъни Аваз Ўтар таржимаи ҳоли, аниқроғи, шоҳ Феруз ва шоирнинг ўзаро яқин, дўстона муносабатлари лирик қаҳрамоннинг ҳукмдорга бўлган илтифоти ва чексиз эҳтиромидан яққол аён бўлади:

*Агар камина қалби бўлса яро,
Қилур марҳам лутф бирла даво...
Қилиб доим эҳсону инъомлар,
Аё ҳосил айларким комлар.
Эрурман онинг лутфидин шодком,
Не танҳо ману бил бори хосу ом... (264^б)*

Маълумки, лутф ширин сўз, илтифот, эҳсон маъноларини билдиради. Маърифий адабиётда лутф наъъа ва сурурнинг давомли бўлиши, қалбда ҳузур ҳолининг қарор топиши учун солиқка Ҳақдан келадиган мададни ҳам англатади¹. Мазкур парчада лутф ана шундай мазмунларни юзага чиқарган. Шу тариқа, Аваз соқийномасининг дастлабкиси шоҳ Муҳаммад Раҳимхон II – Ферузга бағишланган олқиш – дуо билан якунланган:

*Бўлуб шод тилни дуога очай,
Они бир улуг муддаога очай.
Фақир айласа не янглиз дуо,
Илоҳи, они зуд қилгил раво. (264^б)*

“Адабиётнинг улкан вазифаси бор: ўзини ўзи ҳимоя этолмайдиган, маънавий ҳуқуқлари топталган кишилар учун у ҳар қандай шароитда ҳам курашиши шарт. Адабиёт ҳаёт ва инсон билан алоқадор ҳамма нарсани чуқур ўзлаштириши керак. Адабиётнинг ўз озодлик муҳити, дунёдаги жамики

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 337.

ёлгонларга нафрати, туганмас армонлари бор”¹. Аваз соқийномаси мана шундай ёлгону риё, манманлигу шуҳратпарастлик, хиёнатун разолатга қарши исён ўлароқ яратилган ижод намунасидир. Адабиётшунос Ю.Юсуповнинг ёзишича, “май образи ҳам Аваз лирикасида кенг мазмунга эга. У май сўзи орқали шодлик ва бахтга бўлган интилишларини ифодалайди, соқийга мурожаат қилар экан, яшаган муҳитининг жабр-ситамларидан шикоят қилади”². Дарҳақиқат, мана бу парчада ҳам шоир майни руҳий изтиробларни йўқотиш, хафачиликни унутиш, шодлик келтириш воситаси сифатида кўрсатган:

*Кетур, соқий, шароби аргувони
Ки, улдур ман ҳазин жисмини жони.
Ки то ман телба айлай они ошом,
Манга ҳосилдур ондин мақсуду ком. (265^a)*

Шоирнинг қўлига май косасини олиб, соқийдан ичкилик сўрашининг бир қатор сабаблари бор: умр ўткинчи, ҳар қандай ибтидонинг албатта якуни, интиҳоси бўлади, яъни “*Жаҳон ободидур охирда вайрон*”, унга боғланиб қолмаслик керак. Ёки бу дунёнинг жумбоқлари, сирларига жавоб топиш мушкул. Нега “вафо аҳли” ҳамиша озор чекади-ю, “жафо” қилувчилар роҳатда, висол орзусида машаққатлар кўрган ошиқ хор-зору “ағёр” шод-хуррам, нима учун бу замонда яхшилар бечора, мискину ёмонлар айшу ишратда – мана шулар туфайли, яъни “*Фалакнинг илкидин шикоят айлаш*” мақсадида; на бир “*рафиқу дамсоз*”, на бирор сирдош дўст, на “*ғам*”га “*чорапардоз*” топилмаса, на “*толеъу бахт*”дан, на “*иқбол*”у қувончдан умид қолмаса, шоир яна соқийдан нажот кутади:

*Соқий, кетур ушбу лаҳзада жом,
Ким чекмак ишим жафои айём. (264^a)*

¹ Ҳаққул И. Исёнкор қалб ва ижод соҳиби // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил. - № 4. – Б. 3 – 9.

² Юсупов Ю. Аваз. – Тошкент: Фан, 1954. – Б. 29.

Маълумки, аллегория символиканинг бир кўриниши бўлиб, бунда мажозий образлар ижодкорнинг замон ва замон аҳлига муносабатини тасвирлаш учун ҳам кенг имкониятлар беради. Шу сабабли, аллегория “реал ҳаётнинг бадиий манзараси” деб баҳоланган¹. Соқийномалар бадииятида ҳам аллегория муҳим ўрин тутди. Чунончи, соқий, май, майхона, муғанний сингари мажозий образлар соқийноманависларнинг турли ижтимоий, сиёсий, маданий, ахлоқий, фалсафий масалаларга доир қарашларини ифода этган. Аммо соқийномада яхши, солиҳ одамларнинг “ҳумо”, уларга мутлақо тескари бўлган кишиларнинг эса “мағас”, яъни қумурсқа тимсолида гавдалантирилиши фақат Аваз бадиий тасаввурига хосдир:

*Ҳумо еб устухони қоқ ила панд,
Мағасга тўъма доим шаккару қанд. (266^б)*

Аллегория қатнашган қуйидаги байт ҳам тамсил усулида битилган. Унинг дастлабки мисрасида муддао ҳали умумий, баён, фикрни хулосалаш бор, ўқувчини асосий мақсадга буткул ишонтириш учун эса “зогон” – зоглар образи танланган:

*Ман гар борини имтиҳон этдим,
Оқибат тарки зогон этдим. (266^а)*

Тазод шеърӣ мисраларда “ўзаро зид, қарама-қарши маъноли сўзларни қўллаб, таъсирчан бадиий тимсоллар, лавҳалар яратиш” санъатидир². Аваз соқийномасида лирик қаҳрамоннинг ғам-андухли руҳий ҳолати, замон ва замондошларига танқидий муносабатини ёритишда бошқа бадиий воситаларга нисбатан тазод алоҳида ўрин тутди. Асарнинг юзга яқин байтларида шоир фикр-қарашлари тазод воситасида юзага чиққани ҳам фикримизнинг далилидир. Масалан,

Недин аҳли вафо чеккуси озор,

¹ Аллегория // Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект пресс, 1999. – С. 39 – 40.

² Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 83.

Кўруб меҳру вафо аҳли жафокор.

Не учун ком топмай ошиқи зор,

Топар дилдорлардин они азёр.

Насибидур бирни вуслат ҳамиша,

Бирининг қисмати фурқат ҳамиша. (268^a)

Адабиётшунос Э.Очиловнинг ёзишича, “Аваз ижодида Навоий қўллаган сўз ва иборалар, тимсол-ташбеҳлардан фойдаланиш, мисра, байт ва бутун бошли ғазал ёки рубоийни Навоийга ўхшаб шакллантириш, навоийёна услубдан фойдаланиш каби адабий таъсир излари”¹ кўзга ташланади. Дарҳақиқат, шоирнинг Алишер Навоийнинг илғор ғояларидан руҳланиб ижод қилгани, ундан маҳорат сирларини ўргангани, ўз девонини ҳам Навоий девонига ўхшатишга интилгани маълум. Бу ҳақда Авазнинг ўзи “*Навоий дафтаридек бўлса эмди девоним*”², деб ёзган эди. Шу сабабли, бошқа шеърӣ жанрлар қатори соқийноманависликда ҳам шоир Навоийга издошлик қилишга уринган. XIX асрда яратилган соқийномалар орасида Аваз манзумаси мазмун-моҳияти жиҳатидан Навоий соқийномасига яқин туради. Аваз соқийномалари қофия ва радифлари билан эмас, кўпроқ мазмуни, услуби билан Навоий соқийномасига ўхшаб кетади.

Аваз соқийномаси тасаввуфӣ фикр-туйғулардан ҳам холи эмас. Унда *зоҳид, кавсар, мастлик, дайр эли* каби қатор маърифӣ тимсол-тушунчалар учрайди. Маълумки, “узлат ва тақвони касб қилиб олиб, дунё лаззатларидан юз ўгирган киши мумтоз адабиётда *зоҳид* деб юритилади. Бу тоифа ишқ ва ирфондан беҳабар бўлиб, уларнинг мақсади тақво билан охират мағфиратини қозониш, Қуръони каримда ваъда қилинган жаннатнинг ҳузур-ҳаловатига етишиш бўлган. Сўфийларнинг ҳар икки дунёдан мақсади Худонинг ўзи, унинг дийдори бўлганлиги учун ҳам зоҳидларнинг бу ишини тамагирлик деб

¹ Очилов Э. Аваз ижодида Навоий анъаналари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил. – № 4. – Б. 9 – 13.

² Қаранг: Қобулов Н., Мўминова В., Ҳаққулов И. Аваз ва унинг адабий муҳити. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 147 – 148.

ҳисоблаганлар ва уларни танқид қилганлар”¹. Диний эътиқодга кўра, кавсар булоғининг сувига фақат жаннат аҳли бўлган солиҳ кишилар етиша оладилар. Маърифий адабиётда ҳақиқий ишқ, Оллоҳга бўлган муҳаббатнинг тимсоли саналганлиги учун май, кўпинча, ундан устун қўйилади. *Сармастлик* бўлса, “*ишқ денгизига гарқ бўлиши*”², яъни ошиқнинг бутун борлиғида ишқнинг ҳоким бўлиши. *Дайр эли* деганда, кўнглида Ҳақ ёдидан ўзга нарса бўлмаган ҳақиқий ориф, комил инсонлар тушунилади. Қуйидаги мисралар ҳам фикримизни тўла тасдиқлайди:

*Кетур, соқий, бу дам саҳбои ширин,
Ичиб кўрсун они зоҳиди худбин.
Десун: кавсар суйи аҳсанми ё ул,
Муаллазликда мустаҳсанму ё ул?
Бўлуб сармаст бу дам борсун ўздин,
Тили қолиб ҳамул нодонни сўздин.
Ки то бу лаҳза тарки зуҳд қилсун,
Ҳамеша дайр элин қадрини билсун. (268^a)*

Демак, Аваз соқийномасида кўнгил кечинмаларининг ижтимоий карашлар билан уйғунлиги, маиший ҳаёт манзаралари билан узвий боғлиқлиги, шоир ҳис-туйғуларининг ўзига хос аллегорик образлар ҳамда тасаввуфий тимсоллар воситасида юксак бадиият билан ифода этилиши соқийнома жанри имкониятларини янада кенгайтиради. Манзумада ижодкор шахсияти, руҳий олами маълум бир тарихий шароит, ижтимоий муҳитга алоқадорликда поэтик манзара ҳосил қиладики, мазкур асар шоир Аваз Ўтар сиймоси ва у яшаган жамият ҳақида ўқувчида яхлит бир тасаввур бера олиши билан ҳам аҳамиятлидир. Хуллас, Аваз соқийномаси шоир яшаган ижтимоий-тарихий давр ҳаёти, ижодкор руҳий-маънавий қиёфаси, унинг

¹ Очилов Э. Сўз сеҳргари (кириш сўз) / Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари. – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 10.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 361.

моддий борлиққа бўлган муносабатини тўғри тушунишга, айрим тарихий ва адабий манбаларда шоир ҳақида келтирилган маълумотларга ойдинлик киритишга ва соқийнома жанрининг ўзбек мумтоз адабиётида тутган мавқеини белгилашга имкон яратади.

XV асрдан кейинги ўзбек мумтоз шеърляти, қолаверса, поэтик жанрлар тараққиётини Навоий ижоди, ундаги маъно, оҳанг ва тасвир усуллари, образ ва тимсоллар, фикр-туйғулар таъсиридан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди, жумладан, соқийномаларни ҳам. Бу ҳолат Ғулом Расулхўжанинг 41 байт 22 мисрадан ташкил топган ҳажман кичик манзумасида ҳам кўзга очик ташланган:

Кел, эй соқий, раҳм айлабон тут аёғ,

Яна бир такаллум-ла чоғ эт димоғ...

Кетур, соқий, ул оби оташ асос

Ки, қилғумдурур мастлиғ илтимос...¹

Ғулом Расулхўжа соқийномасида “оби оташасос”, “майи ноб”, “майи беҳжатойин”, “руҳпарвар лаъл”, “оби ҳаёт” кабилар Навоий шеърлятига берилган ўзига хос таърифни билдиради. Чунки Ғулом Расулхўжа Навоий ижодиётига алоҳида меҳр билан қараган. “Хамса” асарига ўзбек, форс-тожик ва араб тилларида тақризлар битиб, уни юксак баҳолаган. Навоийга атаб мадҳия ижод қилган. Етук хаттот сифатида шоирнинг бир қатор асарларини, жумладан, соқийномани ҳам чиройли хуснихат билан кўчирган². Ғулом Расулхўжанинг соқийномаси Навоий манзумасидан илҳомланиб яратилган ва ўзи томонидан кўчирилган “Хамса” қўлёзмасининг охирига илова қилинган. Асарда май ва жом тимсоллари ёрқин рангларда тасвирланганки, бу орқали шоирнинг буюк мутафаккир шахсияти ҳамда ижодиётига бўлган юксак

¹ Ғулом Расулхўжа. Соқийнома // Алишер Навоий. Хамса. ТДШИ Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: № 4248. 148 – 149-варақлар (Бундан кейин мазкур манбага мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А).

² Қаранг: Алишер Навоий. Хамса. ТДШИ Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: № 4248.

эҳтироми ўз аксини топган. Соқийномадаги ҳар бир сўз, жумла, мисра ва байтда шоирнинг Навоийга бўлган самимий муносабати ифодаланган:

*Неким истади Тангри ҳосил этди,
Карам бирла лутфини шомил этди. (148^б)*

Шоир манзумасида муғаннийга мурожаат орқали ҳам лирик қаҳрамоннинг Навоий ижодиётига бўлган муҳаббати ёритилган:

*Муғанний, чекиб назма, фарёд қил,
Навоийнинг арвоҳини шод қил.
Сен айлаб тараннум бу гулёрдин,
Мен айтай Навоийнинг ашъоридин... (149^б)*

Бундай мазмунлар Фузулий, Аваз, Коризий соқийномаларида ҳам ифодаланган. Аммо Ғулом Расулхўжанинг манзумаси туркий адабиётда яратилган мазкур жанр намуналари орасида айнан Навоийга бағишлангани билан ажралиб туради. Асардаги ҳар бир образ ва тимсол ҳам шоирнинг мақсад-муддаосини очиб беришга хизмат қилади. Тасаввуфда ишқ ботиний бир қудрат воситасида Ҳақ васлига интилишни ҳам билдириши аён. Оби ҳаёт эса умрбоқийлик, илоҳий калом рамзи сифатида талқин қилинади. Аммо ишқ бўлмаса, оби ҳаёт – тириклик ва мавжудлик ҳам “русух”, яъни собит бўлолмайди:

*Эрур русух ишқ ила оби ҳаёт
Ки, қилғуси дунё ғамидин нажот. (149^б)*

Байтда ишқ ва оби ҳаёт тимсоллари орқали Навоий ижодиётига ишора қилинган. Маълумки, ғам – изтироб, алам, қайғу, ҳасрат маъноларида кўлланади. Бу ўринда ғам кундалик турмуш ташвишлари, ўткинчи орзу-истакларни ҳам англатган. Соқийномада ғам қалбни ёлғону риё, бойлигу хашам, қолаверса, моддий дунёнинг беҳуда ҳою-хавасларига боғлайдиган “қайд” – занжир тимсоли ҳамдир. Шу сабабли, Ғулом Расулхўжанинг лирик қаҳрамони дўстларга мурожаат қилар экан, бу дунёнинг “ғам қайд”идан

“озод бўл”иш учун “Хамса”ни ўқиб “шод бўл”иш кераклигини уқтиради: “Зарифо, ўқиб «Хамса»ни шод бўл, Ғами даҳри қайдидин озод бўл”. Соқийнома мазмунидан англашиладики, Навоий ижоди кўнгилни турфатийраликлардан покловчи, руҳга ёруғлик берувчи, инсонни камолотга етаклаб, уни нафс исканжасидан қутқарувчи чинакам халоскордир. Қалбан, руҳан ва фикран комилликка интилган ҳар қандай киши учун нажот – ҳақиқий ишқда. Навоий ижодиётини эса мана шундай бир ишқ ич-ичидан нурлантириб туради. Асарда ишқ сўзининг 10 га яқин байтда келтирилишига бир сабаб ҳам аслида мана шу. Шу тариқа, соқийнома Навоий руҳига дуойи олқиш билан яқунланган:

*Умеди бу осий будир, эй худо,
Навоийга тонгла насиб эт лиқо.
Қиёмат куни қил сарафроз они,
Дағи қилма маҳрум мен хастани... (149^б)*

Адабиёт тарихида муайян бир шахсларга атаб ёзилган соқийномалар кўплаб учрайди, аммо асар сўнгида таърих санъатини кўллаш орқали соқийноманинг ёзилган йили ҳақида маълумот келтириш жанрга хос яна бир янгиликдир:

*Тамом ўлди бу нусхаи дилкушо,
Сана бир мингу уч юзу етти до¹. (149^б)*

Кўринадики, Ғулом Расулхўжа соқийномаси ўқувчида Навоий ижодиётига чексиз муҳаббат пайдо қилади, буюк мутафаккир асарларида ифодааланган умуминсоний ғоялар, фикр-туйғуларни англашга, улуғ шоирнинг бадиий маҳорат сирларини билишга ундайди. Ўзига хос маъно, бадиият ва ифода йўлига эга бўлган ушбу соқийнома ўзбек мумтоз адабиётида мазкур жанр тараққиётида ҳам муҳим ўринга эга.

¹ Изох: Бундан маълум бўладики, соқийнома 1307 ҳижрий, яъни 1890 милодий йилда ёзилган.

Соқийномалар учун асосий поэтик образлар шубҳасиз соқий, май, муסיқа ва май базмидир. Аммо бу тимсолларни ишқ тушунчасисиз тасаввур этиб бўлмайди. Махмур Коризийнинг 36 байт – 72 мисрадан иборат соқийномаси ана шу – ишқ, ошиқлик, ёр тавсифи ва висол кайфиятидан баҳс юритилгани билан характерлидир. Соқийнома лирик қаҳрамоннинг май қуювчига “*кел, эй соқий*” хитоби билан бошланган: “*Кел, эй соқий, майи гулфом келтир, Баҳор айёми рангин жом келтир*”¹.

Адабиётшунос В.Раҳмонов талмех ҳақида тўхталар экан, уни очик ва яширин турларга ажратиб ўрганган. Унга кўра, очик талмехда воқеа-ҳодиса, тарихий шахс ёки қаҳрамон номи келтирилса, яширин талмех бадиий-тасвирий воситалар орқали англашилади². Мазкур жанр намуналари орасида Коризий соқийномаси яширин талмехнинг қўллангани билан ҳам ўзига хосдир. Масалан, “*Ичиб қилсам бало тоғини барҳам, Очиб жўйи муҳаббатни оғушсам*” мисраларидаги “*бало тоғи*” ва “*жўйи муҳаббат*” истиоралари Фарҳод образига ишора қилиб, талмехни юзага чиқарган. Қуйидаги байтда эса шоирнинг фикрлари “*аналҳақ*” ва “*сўйсаларди*” сўзлари воситасида англашилади:

Дейин бозори ишқ ичра “Аналҳақ”,

*Мени ҳам сўйсаларди кош ноҳақ*³.

Бу ўринда Шарқ адабиётида машҳур сиймолар Мансур Халлож ва Насимийларга ишора мавжудки, бу соқийноманинг ўзига хос бадииятини юзага чиқаради. Шунингдек, Коризий асарида машҳур хамсанавислар Низомий, Деҳлавий, Жомий ва Навоийларнинг таҳаллуслари, Мажнун, Лайли, Фарҳод, Ширин, Хусрав, Баҳром, Дилором, Вомиқ, Узро сингари Шарқ адабиётида ишқий мавзуда яратилган қисса ва дostonларнинг қаҳрамонлари очик талмех бўлиб келган:

¹ Асрлар нидоси (Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – Б. 206 – 208.

² Қаранг: Раҳмонов В. Шеърини санъатлар. – Хўжанд, 1972. – Б. 70 – 75.

³ Асрлар нидоси (Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – Б. 208.

*Гули маъни териб бўлди Низомий,
Бириси Хусрав ўлди, бири Жомий.
Навоийдек чаманнинг булбулин кўр,
Келиб бул турки маъни лаззатин сўр...
Қачон бўлмас бало даштида Мажнун
Ки тоғи ғамни қилмас остин-устун.
Қачон бўлмас киши Баҳроми Гўри,
Дилоромидин ул топса ҳузури.
Қачон Вомиқча бўлмас ҳар дилафкор,
Анинг Узроси бир боқса баякбор¹.*

XV асрдан кейин нафақат ўзбек, балки бошқа туркий халқлар адабиётида ҳам соқийнома жанри ўзига хос тадрижга, тараққиётга эришди. Улар ҳақида фикр юритганда, айниқса, машҳур озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулий ижодига тўхталмаслик мумкин эмас. Чунки Фузулий қалб кишиси, инсон руҳий дунёсининг қувончу изтироблари, ишончу иккиланишлари, орзую армонларини, шу билан бирга, замон ва замондошларга бўлган муносабатларнинг бор ҳақиқатини аниқ ва ёрқин тасвирлай олган буюк санъаткордир.

Шарқ адабиётида “Хамса” дostonларига жавоб ёза олиш ўзига хос маҳорат саналгани маълум. Шоирнинг “Лайли ва Мажнун” дostonи мана шундай юксак истеъдод намунаси, сўз санъатининг беқиёс дурдонаси экани ҳам сир эмас. Дostonда маснавий, мураббаъ, ғазал, рубоий каби бир қатор шеърӣ жанрлардан ташқари, анъанавӣ тарзда соқийнома ҳам келтирилган. Таъкидлаш лозимки, “Лайли ва Мажнун”нинг яна саккиз банди бевосита соқийга мурожаат билан бошланган. Тўрт банд, 122 байтдан ташкил топган манзуманинг сўнгги банди уни дoston воқеалари билан мазмунан боғлайди.

¹ Асрлар нидоси (Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – Б. 207.

Шоир соқийномасида ҳақиқий шеър завқи, шоирлик машаққатларидан баҳс юритган олим, бу оламнинг сир-синоатларини билишга ундаётган, умрнинг ўткинчилигини уқтирмакчи бўлган файласуф, турмушнинг аччиқ-чучугини тотган, ҳаёт ҳақидаги чуқур ўй-хулосаларга эга донишманд кишининг фикр-туйғулари ўз ифодасини топган. У даврнинг ижтимоий-ахлоқий муаммолари, шоир шахсиятининг ўзига хос қирралари, қалб кечинмаларини рўй-рост ифода этган бетакрор ижод намунаси дир:

*Ҳар сўзки, келур зуҳура мандин,
Минг таъна бўлур ҳар анжумандин.
Айлар ҳасад аҳли боғлаюб кин
Таҳсин эвазина нафъю нафрин¹.*

Бундай пайтларда шоир соқийга юзланиб, бода келтиришини сўрар экан, ҳар қандай мушкулотни ҳал қилишда ундан “ўзга илож” топилмаслигини айтади. Шоирнинг фикрича, мотам кайфиятидан ҳалос этувчи бу – бода, бор аламу изтиробни маҳв этувчи ҳам бода, дардга малҳам бўлувчи ҳам бода, ёлғону алдовдан, бўҳтону тухматдан асрагувчи ҳам бода, ҳатто кўнгилга қувончу шодлик, руҳга осудалик, ҳаловат, вужудга сиҳат берувчи ҳам шу, муҳаббат у висол лаззати, давраларнинг кўрки, адолат, эзгулик, ишончу эътиқод манбаи ҳам у. Соқий бўлса, бу бодани қуйиб тутувчи, ғам-қайғудан фориғ этувчи, ҳақиқий “мададчи”, содиқ “ҳамдам”, чин “ғамхор” дир:

*Соқий, қарам айла, жом кездир!
Тутма қадаҳи, мудом кездир!
Даврона чўх эътибор қилма,
Кездир қадаҳи, қарор қилма².*

¹ Фузулий. 2 жилдлик. II жилд. – Баку: Озарбайжон Энциклопедияси, 1995. – Б. 26.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 25.

Шоир ўқувчига бу оламда ҳамма нарса: яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам, бахт ҳам, бахтсизлик ҳам, қувонч ва қайғу ҳам – бари ўткинчи экани, ”даврон” ҳодисалари, олам сир-синоатлари, табиатнинг муваққат гўзалликларига маҳлиё бўлиб, умрни беҳуда сарф қилмаслик кераклиги, эзгулигу ҳақиқат йўлида курашчанликдан бир лаҳзага бўлсин чекинмаслик лозимлигини уқтиради. Дарҳақиқат, соқийномада шоирнинг ҳаётсевар, инсонпарвар қиёфаси янада бўртиб кўринади.

Асарда шоирнинг салафлари ҳақида айтган фикрлари ҳам эътиборга молик. “Яъни шуаройи даври собиқ” ҳақида сўз юритар экан, шоир улар “тадриж ила ” жаҳонга “келган”лари, “даврон уларни муаззам эт”гани, “ҳар давр бирин мукаррам” қилгани, “ҳар бирига” бир шоҳ “ҳомий бўл”ганини ёзади. “Турку арабу ажам”да машҳур бўлган ижод аҳли Абу Нувос, Низомий ва Навоий экани маълум. “Ул қавм”нинг ижод “гулшан”идан “тоза гуллар” термоқни истаган шоир салафлари шеърятини “гул”га, ўз ижодини “ҳасу хор”га қиёслайди:

*Онлар гули тердилар, мани зор
Ҳоло тиларам, терам ҳасу хор¹.*

“Сўз гавҳарига назар солганлар, Ганжина бериб гавҳар олганлар” дея уларни алоҳида эҳтиром билан ёд этар экан, ўзи яшаётган даврда “арбоби фасоҳат ичра“ роҳат қолмаганидан, чунки “ул тоифа”нинг “йўқлик”ка юз тутганидан афсусланади. Соқийноманинг мазкур банди Фузулийнинг бадий сўз қудрати, шеър ва шеърят илми, шоирлик истеъдоди ҳақидаги адабий-танқидий қарашларини юзага чиқаргани билан ҳам аҳамиятлидир. Шоир:

*Ул қавм бу гулшанга киранда,
Бу гулшан ичинда гул теранда.
Гул тоза эдию сабза навхиз... –*

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 25.

деб салафлари ижодини юксак баҳолайди. Маълумки, мумтоз адабиётда гул, одатда, гўзаллик, нафосат, муҳаббат ва маъшуқа тимсоли сифатида талқину тавсиф қилинади. Соқийномада эса гул – юксак бадиият маҳсули бўлган, теран маъно ифодалаган ижод намуналарига, шунингдек Абу Нувос, Низомий, Навоий каби йирик сўз санъаткорларига ҳам ишора қилиб, ўзига хос янги ифодаларга эга бўлганки, бу Фузулий поэтик тафаккурининг ёрқин жиҳатларини намоён этади. Шоир соқийномаси мазкур жанрга хос бетакрор бадиий санъатлари, фикр-кечинмаларнинг май ва унга алоқадор тушунчалар воситасида ифода этилгани билан ҳам гўзал ва таъсирчандир. Тўғри, Навоий, Табибий, Аваз Ўтар, Ғулом Расулхўжа ва Коризийларнинг соқийномаларида ҳам биз ташбеҳнинг бир қатор намуналарини кўрсатиб ўтдик. Аммо салафлар ижодини “май софи” – сузиб софланган, тоза, тиниқ майга, ўз шеърятини “дурд” – май қуйқасига ўхшатиш Фузулий соқийномасида келтирилган:

*Май софи улара ўлди рўзи,
Қолди манга доғи дурд сўзи¹.*

Шунингдек, соқийномада фахрия мазмунига эга бўлган байтлар ҳам учрайди. Бир ўринда шоир талмеҳ воситасида мана бундай дейди:

*Ман шоири Мусойи каломам,
Соҳирлара мўъжиси тамомам.
Ман соҳири Бобили нажодам,
Ҳорута бу ишда устодам².*

Фузулий манзумасида жом ва май илҳом рамзи, шоир фикр-туйғулари, калб ҳақиқатларини ифода этувчи поэтик тимсолдир. Шу сабабли, тажохули ориф санъати қўлланган куйидаги байтда соқийга юзланиб, шундай ёзади:

Соқий, не эди бу жоми гулгун

¹ Фузулий. 2 жилдлик. II жилд. – Баку: Озарбайжон Энциклопедияси, 1995. – Б. 27.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 27.

Ким, айлади ҳолимни дигаргун?¹

Маълумки, мумтоз адабиётда ҳол Ҳақ тарафидан солиқнинг пок дилига нузул бўладиган ва унинг руҳини камолотга етказадиган файзнинг даражасини англатади. Соқийномадаги *“Ўлсайди маним сўзимда бир ҳол”* мисрасида ҳам шундай мазмунлардан баҳс юритилган. Лирик қаҳрамоннинг соқийга юзланиб, *“Танҳолигимни кўр, айла инсоф”*, *“Сандан ўзга мададчи йўқдир”* дейишида ички, тағмаъно ҳам мавжуд. Чунки соқийнома замон ҳукмдори – Султон Сулаймонга бағишлаб ёзилган.

Шоҳ мадҳининг келтирилишига кўра, Фузулий манзумаси Навоий соқийномасига ўхшаш. Бироқ Фузулий шоҳ мадҳига алоҳида банд ажратиб, уни “манзури шаҳаншоҳи замона”, “подшоҳи баланднишин”, “мустаҳфази дин”, “паноҳи ислом”, “махдуми замон”, “шаҳанхоҳи Маккаю Мадина”, “малози айём”, “султони муродбахши одил”, “арбоби хунар умидгоҳи”, “Турку Арабу Ажам паноҳи” каби бир қатор сифатлар билан улуғлайди. *“Тузрои мисоли оли Усмон, Султони сипаҳишкан Сулаймон”* дея фикрларини талмеҳ билан асослайди. Умуман, соқийномада шоир қарашларини юзага чиқаришда талмеҳ асосий восита саналади. Унинг *“Соқий, тут алимки, хастаҳолам”* деб бошланган охирги бандида ҳам шоир Румий, Шайхӣ, Аҳмадий, Авсоф, Жалилий, Низомий каби ижодкорлар номини келтириб, ўз фикрларини жонли ифода этган.

Соқийнома шоирнинг бу дунёнинг бойлигу ҳашамларига ортиқча хирс кўймаслик, инсоннинг кадр-қиммати дунё моли билан белгиланмаслиги, буларнинг бари “беқарор”, яъни ўткинчи экани, ўтаётган умрнинг бешафқатлиги, уни фақат эзгу ишларга сарф қилиш лозимлиги ҳақидаги ҳикматлари билан яқунланган².

¹ Фузулий. 2 жилдлик. II жилд. – Баку: Озарбайжон Энциклопедияси, 1995. – Б. 27.

² Изох: Шоирнинг “Ринду зоҳид” мунозаси ҳам мавзунинг кўйилиши, образ ва тимсолларига кўра соқийномага яқин. Мумтоз шеърятда бу дунёнинг ўткинчи орзу-ҳавасларига берилмаган, маърифат майдан маст, илоҳий ишқдан сархуш ҳақиқий ошиқ – ринддир. Зоҳид эса, парҳезкор, тақводор, дин аҳкомларига тўла риоя этувчи, бутун умрини тоат ибодатга бағишлаган мўмин киши. Фузулий “Ринду

Фузулийдан кейинги асрларда ҳам соқийномага мурожаат қилувчилар кўп бўлди. Хусусан, усмонли турк шеърлятида Ҳайратий, Ишратий Мустафо, Фаврий, Ташлижали Яҳёбей, Бурсали Жиноний, Шайх Мустафо Баёний, Мустафо Али ва Фақирий кабилар соқийнома тараққиётига бекиёс ҳисса қўшишган. Улар орасида Равонийнинг Ёвуз Султон Салимга бағишлаб ёзилган 694 байтдан иборат “Ишратнома” номли соқийномаси алоҳида ажралиб туради¹. Асар арузнинг ҳазаж баҳри олтилик маҳзуф вазнида

Зоҳид” асарида улар воситасида замонасининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалаларига эътиборни жалб қилган. Қаранг: Фузулий. Асарлар. 5 жилдлик. V жилд. – Баку: Илм, 1985. – Б. 10 – 11; Мир Жалол. Фузулийнинг санъаткорлиги. – Баку: АДУ, 1958. – Б. 158–168; Фузулий. Асарлар. 2 жилдлик. II жилд. – Баку: Озарбайжон Энциклопедияси, 1995. – Б. 229 – 301.

Мунозарада кўрсатилишича, Ринд Зоҳиднинг ўғлидир. Ринд сиймосида шоир ёшларнинг, келажак авлоднинг қиёфасини тасвирлаган бўлса, Зоҳид ўз фарзанди учун қайгурадиган, унинг ўқимишли, бирор касб-хунар эгаси бўлишини истовчи ақлу фасоҳат соҳиби, яъни донишманд ота сифатида гавдалантирилган. Фақат у ўз орзу-истакларини ҳамиша шарият тартиб-қоидалари билан изоҳлайди. Тўғри, бу жиҳатдан Зоҳид табиатида ҳеч бир ожизлик кўзга ташланмайди. Аммо Зоҳиднинг қарашлари диний аҳком ва анъаналар билангина боғлиқ бўлса, Ринд тимсолида ҳам диний, ҳам дунёвий билимларни пухта ўзлаштирган, янги давр кишиси гавдалантирилган. Ринд маънавий жиҳатдан етук, қувваи ҳофизаси кучли, кенг дунёқараш ва буюк қалб эгасидир. У ҳар бир масаланинг асл моҳиятини теран англайди, ҳаётга ҳақиқат кўзи билан боқди. Зоҳид унга майхонани “шайтоннинг уяси”, “бузук феълли, фисқу фужурга берилган, Ҳақдан юз бурган ножинс кишилар макон тутган жой” деб таништиради. Бироқ кизикувчанлиги устун келган Ринд у ерга кирса, буни мутлақо тескарис: бу ернинг гўзаллик соҳиблари, уларнинг чексиз илтифоти, хулқ-одоби; майхона тўрида ўтирган нуроний чол – Пири Муғоннинг маърифати, меҳмоннавозлиги Риндни ҳайратга солади. Унинг ишораси билан гўзал соқий кўлидан муҳаббат шарбати қўшилган шаробни ичиб, ўзи учун бутунлай янги бир оламни кашф қилади. Унинг руҳониятида, вужудида Ишқ султони юз очади. Бу билан Ринд бутун оламнинг сир-синоатини англай бошлайди. Мунозара Зоҳид ва Ринднинг барча баҳсларга чек қўйиб, ваҳдат, яъни бирлик шаробидан ичганлари ва муҳаббат йўлини тутганликларини тасвирлаш билан якунланган. Кўринадики, мунозарада мумтоз адабиётдаги Ринд ва Зоҳид образларининг ўзига хос табиати, ўй-фикрлари, инсон умри ва жамият ҳаёти тўғрисидаги фалсафий мушоҳадалари акс этган. Асар ҳаётий-маиший, маънавий-ахлоқий, маърифий-ирфоний ғояларнинг соқийномаларга хос талқини билан ҳам аҳамиятлидир.

“Фузулий шароб, мусиқа, қўшиқ, ишқ, ҳусн, руҳ каби аллегорик образлар воситасида реал, ҳаётий масалалардан баҳс юритган. Ўз даври учун ғоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган илмий, фалсафий, шунингдек тасаввуфий қарашларни илгари сурган”. Қаранг: Озода Р. Озарбайжон эпик шеърининг инкишоф йўллари (XII – XVII асрлар). – Боку: Илм, 1975. – Б. 200. Шоирнинг “Бангу бода” мунозарасида ҳам аллегория муҳим бадиий восита саналади. Илмда асардаги икки қаҳрамон – Банг ва Бодани шоҳ Исмоил Сафавий, Султон Салим, Муҳаммад Шайбонийхон, Султон Боязидларга нисбат бериш ҳоллари ҳам учрайди. Қаранг: Ғойибова Р. Инглиз шарқшунослари Фузулий ижоди ҳақида // Муҳаммад Фузулий. – Боку: Озарбайжон давлат нашриёти, 1958. – Б. 302 – 305. Мунозара ижтимоий-маданий турмуш манзараларининг ишончли тасвирланиши, жамиятнинг турли ахлоқий, фалсафий масалаларига эътибор қаратилганлиги билан ҳам диққатга моликдир. У ифода тарзи, бадиий-эстетик хусусиятлари жиҳатидан “Етти жом” асарига ўхшаб кетади. Қаранг: Толибзода К. Санъаткорнинг шахсияти. – Баку: Ёзувчи, 1978. – Б. 261. Адабиётшунос Э.Рустамов “Бангу бода” хусусида тўхталиб, унинг ўзбек ва озарбайжон халқларининг ўзаро адабий алоқалари тажассуми экани, шунингдек, Юсуф Амирийнинг “Чоғир ва банг” ва Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарлари таъсирида яратилганини қайд этади. Қаранг: Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963. – С. 222. Ўз навбатида, мазкур асар моҳияти, поэтик образлар олами ва айрим бадиий воситаларига кўра Шарқ адабиётида яратилган соқийномалар билан ҳам муштаракдир.

¹ Қаранг: Ridvan Canim. Turk edebiyatında sakinameler ve işretname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – S. 155 – 260.

(мафоййлун/мафоййлун/фаулун) битилган. У маснавий шаклида ёзилган соқийномалар силсиласида ўзига хос тузилиши ва байтларнинг тақсимланишига кўра ҳам эътиборлидир: Тавҳид (1 – 33-байтлар), “Муножот” (34 – 61-байтлар), “Наът” (62 – 93-байтлар), “Сабаби таълиф” (94 – 130-байтлар), Султон Салим мадҳи (131 – 191-байтлар), “Ҳикоя” (199 – 286-байтлар), “Шароб таърифи” (287 – 324-байтлар), “Қадаҳ таърифи” (327 – 354-байтлар), “Суроҳий таърифи” (357 – 379-байтлар), “Шам таърифи” (382 – 399-байтлар), “Таомлар таърифи” (402 – 424-байтлар), “Муסיқа асбоблари таърифи” (427 – 459-байтлар), “Сухбат мажлислари ва уларнинг одоби” (462 – 480-байтлар), “Соқий таърифи” (483 – 494-байтлар), “Шаробнинг куйилиши” (497 – 519-байтлар), “Фасллар таърифи” (522 – 627-байтлар) ва “Хотима” (630 – 694-байтлар).

Соқийнома инсон табиати, руҳий-маънавий дунёси, тафаккури, ахлоқи ва дунёқарашили акс эттирувчи бетакрор ижод намунасидир. У турк мифологияси, бугун бир қадар унутилиб кетаётган бир-биридан лазиз таомлар, шунингдек, май мажлислари, мушоиралар, улардаги такрорланмас урф-одатлар ва анъаналар ҳақида маълумот берувчи ёдномом ҳам саналади. Асарда ҳар бир тимсол ва тушунчалар ўзига хос тасвир усулига эга.

Шоир соқийни бой ва камбағал, бахтли ва бахтсиз, ғариб ва шодмон одамларни бир-биридан айирмайдиган, ичкилик қуйганда ўлчовини билмайдиган, яъни хасислик қилмайдиган, ширинсўз, очик чехра, етук ахлоқ-одоб эгаси сифатида тасвирлайди. Ўзининг гўзал фазилатлари билан у ҳар қандай нарсани олтинга айлантириш илмини билган кимёгарга ўхшатилади:

Яна соқий ўлубдур кимёгар

Ки, доим тутар илгда фўтаи зар¹.

“Ишратнома”да майхўрлик фурсатлари ҳақида ҳам бир-биридан қизиқарли тавсиялар берилган. Ҳар бир фаслнинг гўзал манзараларини ўзига

¹ Ridvan Canim. Turk edebiyatında sakinameler ve işretname. – Ankara: Akçağ yayımları, 1998. – S. 146.

хос бадий бӯёқларда чизар экан, шоир ҳаётнинг инсонга берган неъматлари, инъомларини кучли ҳаяжон, кўтаринки кайфият билан таърифлайди. Мумтоз шеърятга хос анъанага кўра, баҳор таровати, унинг шукуҳли дамларини мадҳ этиб, ундан завқланишга, қўлга “паймона” тутиб, “ишрат” базмлари тузишга даъват этади:

*Суман гул базмига паймона ўлмиш,
Чаманлар эмди ишратхона ўлмиш¹.*

Ёз фасли ва унинг фараҳли лаҳзаларини шарафлаш, майхўрлик кайфиятини улуғлаш орқали ҳаётни қадрлашга, умрни хуш ўтказишга чорлаш ҳам май мавзуидаги шеърларнинг асосий мавзуларидан экани маълум. Бироқ ёз неъматини – узум токини сўфига, унинг доналарини “биллур тасбеҳ”га ўхшатиб, маънавий-маърифий суҳбатларга ишора қилиш – янгилик:

*Недан сўфий ўлубдур кўрки ангур
Ки, осмиш бўйнига тасбеҳи биллур².*

Қисқа қилиб айтганда, Равоний соқийномаси туркий адабиётда яратилган соқийнома туркумидаги бошқа асарлардан композицияси, ифода усули, тасвир воситалари, илгари сурилаётган ғоявий-бадий масалаларига кўра фарқланса-да, мазмун-моҳияти, ҳаётсеварлик фикр-туйғулари, кўтаринкилик жиҳатларининг бўртиб туриши билан уларга муштаракдир.

XV асрдан кейин туркий адабиётда, хусусан, ўзбек шеъриятида яратилган маснавий-соқийномалар тадқиқи шуни кўрсатадики, улар мазмун эътибори билан, энг аввало, ижтимоий-тарихий давр ҳаётига, кундалик турмушнинг табиий, реал воқелигига яна яқинлашган. Уларни тарихий давр, замон ва муайян макон тушунчаларини ҳисобга олмасдан таҳлилга тортиш тузатиб бўлмас хатолик, фикрий кемтиклик ва хато хулосадан бошқа ҳеч бир

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 147.

² Ridvan Canim. Turk edebiyatında sakinameler ve işretname. – Ankara, 1998. – S. 149.

нарсa эмас. Соқийномалар ижодкор шахсияти, унинг жамиятда эгаллаган мавқеи, моддий борлиқ ва атрофдагиларга бўлган муносабатларини билишга, соқийноманависнинг ахлоқий қиёфаси, фалсафий ўй-қарашларини тўғри ва теран тушунишга, шунингдек соқийнома жанрининг ғоявий-бадий хусусиятлари ва ўзбек мумтоз адабиётида тутган ўрнини аниқлашга ҳам имкон яратади. Уларда қўлланган бадий санъатлар шоир дунёқараши, маънавий-руҳий олами ва асар мазмуни билан ўзаро уйғунлашиб, мазкур жанр намуналарининг моҳияти ва рамзий-мажозий табиатини ҳам яққолроқ ифодалашга хизмат қилади.

4.2. Таржеъбанд-соқийномаларнинг специфик хусусиятлари

Маълумки, таржеъбанд инсон руҳий дунёсини бадий акс эттиришда ижодкорга кенг имкониятлар берувчи шеърый шаклдир. XIX асрда яратилган таржеъбанд-соқийномалар ҳам шундай дейишга асос беради. Агар маснавий шаклида битилган соқийномаларда, асосан, ижтимоий-маиший мазмунлар ифодаланган бўлса, таржеъбанд-соқийномалар нисбатан маъно ранг-баранглиги билан ҳам улардан фарқланади. Жумладан, Мирий соқийномасида Султоний, Мажзуб ва Нодимникига қараганда ҳасби ҳол, арзи аҳвол мазмуни устунлик қилади. У мазмунан Табибий ва Аваз соқийномаларига яқин туради. Аммо уларда ижтимоий-ҳаётий масалалар муайян тарихий шароит ва аниқ бир шахс билан боғлиқ бўлса, Мирий ўз дарду ҳасратларини замон ва замондошларидан шикоят тарзида ифодалаган. Мирий соқийномасида бу оламда барчага яхшилик қилиб, оқибатда ўзи хору зорлик кўрган, дўсту биродарларидан, яқинларидан вафо истаб, эвазига жафо топган, муҳаббат бобида ҳам омади юришмаган, ғам-қайғу, аламу изтироб, ғурбату ситам чеккан қалб фарёди, турмушда йўқчилигу қашшоқликдан азият кўрган, номарду нокас кишилар томонидан алдов ва бўҳтонга гирифтор бўлган кишининг арзу аҳволи баён қилинган. Асар 3 банддан иборат бўлиб, 82 байтдан ташкил топган (1-банд 15-, 2- ва 3-бандлар 13 байтдан иборат. –

М.А)¹. Соқийнома ғазал тарзида қофияланган бўлиб, бандлар нақарот кўринишидаги бир байт (таржеъ – М.А) билан тугалланган:

Ҳаримимда очғач юзидин ниқоб,

Аёғимга тушти кўруб офтоб.

Ҳар бир банд ҳам бевосита соқийга нидо билан бошланган:

Кетур, соқий, жоми гулгун менга,

Ҳужуми ғам урмай шабихун менга. (237-бет)

Шоир соқийни нажоткор, лирик қаҳрамонни тўсатдан бўладиган ғам лашкарининг ҳужумидан қутқарувчи, илоҳий куч-қудрат соҳиби сифатида характерлаган. Соқийга хитоб қилинган байтлардаги май ва у билан алоқадор образ-тушунчалар бир-бирини такрорламаслиги асарнинг бадиий мукамаллигини таъминлаб, жанрнинг янги имкониятларини юзага чиқарган: “*Кетур, соқий, майли табъим – шароб, Хумор этгудек хаста кўнглум хароб*”, “*Кетур, соқий, ташла юздин уёт, Қадаҳ май била бер ғамимдин нажот*”.

Соқийномада май дўстларнинг “адовати”, “сучук тилли аҳбоб”нинг ҳийлаю найранглари, “жаҳон”нинг турли-туман “ҳодисот”лари, тақдир “имтиҳони”ю “сарв қад”ларнинг вафосизлигидан халос этувчи неъмат сифатида тавсифланган. Мирий ёшлик даврлари, йигитлик чоғларини эслар экан, умрини беҳуда ишларга сарф қилганидан ўқиниб, мана нима дейди:

Алоло солиб, телбараб базм аро,

Ёруғ кун бўларди қаро тун менга. (237-бет)

Ушбу байтда “ёруғ кун” ва “қаро тун” тазодлари фикрнинг таъсирини янада оширган бўлса, кўлига қадаҳ олиб, “сарвқадлар” олдида хорликдан ичкилик ўрнига “хун”, яъни қон ютган телба ошиқнинг изтироблари тажнис воситасида ёритилган:

¹ Мирий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 237 – 239. (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А.)

Бўлуб сарвқадлар аёғига наст,

Элимда аёғ, ичкулук – хун менга. (237-бет)

Бу ўринда аёғ сўзлари оёқ ва қадах маъноларида – ўзаро шаклдош. Аёғ, яъни май қадаҳи – ишқ майига лиммо-лим тўлган кўнгил тимсоли. Хижрон ва айрилиқ туфайли ундаги ичкилик қонга қиёсланмоқда.

Лирик қаҳрамоннинг соғинч ва муҳаббат туйғулари кейинги байтда янада очикроқ ифодаланган:

Қаро кўзни истаб қаро кечалар

Қаро хотирим остин-устун менга. (238-бет)

Қаро сўзи уч ўринда қайтарилиб, тақрир санъатини ҳосил бўлган. Бу лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, ички кечинмалари, қайғу-изтироблари янада ёрқинроқ акс этишига хизмат қилган. Шу билан бирга, истиора ҳам байт мазмунини тўлиқ тушунишга кўмак беради. Яъни “қаро кўз” деганда, дўст, севиқли ёр, ҳамсухбат, сирдош қабила қўзда тутилган.

Бир ўринда шоир машҳур адабий қаҳрамонларни талмеҳ воситасида санаш орқали ўз қарашларини ифодалайди. Маълумки, адабиётда Мажнунга илоҳий шароб ҳисобланмиш Оллоҳ муҳаббатидан масту мустағрак бўлган, бу йўлда ўзини унутган, илоҳий маърифатни ҳис қила олган Ҳақ ошиғи сифатида қаралади. Бу фикрлар Фарҳод образи ҳақида ҳам айтилган. Соқийноманинг лирик қаҳрамони ҳам ўз муҳаббатини юксак даражада таърифлар экан, мана бундай муболаға қилади:

Бўлиб васл Лайлисининг комжў,

Туман шармсор эрди Мажнун менга.

Паричеҳра Ширин лаби ёдида,

Хижил Кўҳкан, балки Ҳомун менга. (237-бет)

Шеърда поклик шаробидан тотган, қалби, руҳияти муҳаббат шавқи ила тўлиб-тошган, бутун борлиғи ҳақиқий ишқ ила зийнатланган комил инсон сурати яққол кўринади. Кейинги мисралар буни яна ҳам далиллайди:

Бериб бода, тутти қўлум муғбача,

Муродимча эврुлди гардун менга. (238-бет)

Байтда муғбача соликни ҳидоят йўлига бошлаган, қалбини маърифат нурига тўлдирган пири комил, муршид ёки шайх тимсоли. Мурод сўзи, аслида, тилак, орзу, истак демакдир. Юқоридаги байтда унинг бошқа – тасаввуфий маъноси ҳам мавжуд. С.Улудоғнинг қайд этишича, “Ҳақнинг муроди мурид, муриднинг муроди Ҳақдир. Мурид юради, мурод учади”. Ибн Арабий эса, мурод барча босқичларни, маърифат мақомларини босиб ўтиб, Ҳаққа етишган кишидир, дейди. Мурид сулукни янги бошлаган бўлса, мурод чилласини тамомлаган соликни ҳам англатади”¹. Шунингдек, “шайх, қутб, муршид ва мақомотнинг ниҳоясига эришган ориф кишилар ҳам мурод деб юритилган. Муроднинг уч хислати борлиги айтилган: 1. Муродни барча гуноҳ ишларга мойилликдан Оллоҳ сақлайди. 2. Ҳар қандай ноқисликлардан Ҳақнинг ўзи узоқлаштиради. 3. Гўё ҳазрати Мусо алайҳиссаломдек уни ўзининг хосларига айлантиради”². Шунингдек, мурод деганда, Оллоҳнинг васли, унинг марҳаматидан умидворлик ҳам назарда тутилган³. “*Муродимча уйрулди гардун менга*”, яъни “фалак, чарх менинг истагимча айланди”, – деганда шоир ана шу мазмунларни кўзда тутган.

Мирийга кўра, ғам-ғуссани маҳв этувчи, кўнгил изтиробларига малҳам бўлувчи, барча хасталикларни даволовчи, хоҳишу истакларни, орзу-умидларни рўёбга чиқарувчи, кишига сокинлик, хузур-ҳаловат, яхшилигу эзгулик улашувчи илоҳий марҳамат – шаробдир. Шунингдек, у маърифату ҳақиқат, ишқу висол, фатҳу ғалаба тимсоли ҳам саналади. Соқий бўлса, барча яхшилигу эзгулик, меҳру муҳаббат, ишқу висол, фазлу камол, завқу шавқ, бахту иқбол, лутфу эҳсон соҳиби:

Кетур соқиё, майли таъбим – шароб,

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 377.

² Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – С. 710.

³ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 24.

Хумор этгудек хаста кўнглум хароб. (238-бет)

Хумор бу – сархушлик, махмурлик. Тасаввуфда у “вуслат мақомидан шодлик билан эмас, қайғу-алам билан ортга қайтиш”¹. Шу сабабли, шоир соқийдан “хумор илкида нотавон этмаслиги”ни сўрайди. Таъкидлаш лозимки, ишқ ва ошиқлик мавзуи Мирий соқийномасининг ўзига хос хусусиятларидан бири саналади. Табибий, Аваз, Мажзуб ва Нодим соқийномаларида бу мавзу Мирийникичалик мавқега эга эмас. Уларда муҳаббат кечинмалари ижтимоий-ҳаётий, маърифий-ирфоний қарашлар билан мутаносиб бўлса, Мирий соқийномасида ёр ва унинг гўзаллиги, висол ва ҳижрон туйғулари ўзига хос ифода тарзига эга. Бу жиҳатдан у Коризий соқийномасини эсга солади. Мана бу байтда ҳам маъшуқанинг гўзал қиёфаси тарди акс ва ташбеҳ санъатлари орқали янада ёрқинроқ тасвирланган:

Жамолинг муборак, камолинг не дей,

Камолинг муборак, жамолинг – китоб. (238-бет)

Соқийнома шоир, у яшаган тарихий давр, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги тасаввурларни кенгайтиришда, шунингдек, унинг давр аҳлига муносабатини билишда ҳам муҳим манба бўла олади.

Адабиётшунос М.Маҳмудовнинг ёзишича, ”Очилдимурод Мирий мактабдор домла бўлиб, тирикчилик вазидан ўқитувчиликдан бўш пайтларида хаттотлик билан ҳам шуғулланган”². Ижод билан машғул бўлган. Бу ҳақда шоир соқийномасида шундай ёзади:

Ишим қоғаз оқиға солмоқ қаро,

Ўтуб бўйла беҳудалиқда ҳаёт. (239-бет)

Дарҳақиқат, Мирий ниҳоятда оғир ва таҳликали бир даврда яшаб ижод қилган. Амир Насруллонинг қонли урушлари, унинг бошқа уруғларга ёмон муносабати, қипчоқлар кўзғолонининг шафқатсиз бостирилиши, халқнинг

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 248.

² Қаранг: Маҳмудов М. Очилди Мирий // Мирий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 6; Абдуллаев В., Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 22.

аянчли аҳволи шоир шеъриятидаги ҳазинлик ва дарду ҳасратнинг сабабларидан бири, десак янглишмаймиз. Ғоят мураккаб ҳаёт йўлини бошидан кечирган Мирий гоҳ деҳқончилик, гоҳ мактабдорлик, гоҳ имомлик, ҳатто муҳит тақозосига кўра қозилик ҳам қилган. 1896 йилда турли тухмату бўҳтонлар билан қаллоб кишилар Мирийни қозилик мансабидан бўшатишга эришадилар. У маҳалласидаги ҳовлини сотиб, Эшонқишлоққа кўчиб кетади. Аммо унинг икки ўғли ҳасад ва адоват қурбони бўлади¹. Бу аянчли воқеалар шоир қалбида акс-садо бермаслиги мумкин эмас эди. Соқийномада шоир бетакрор истиоралар ёрдамида ўзини – “қалам”га, жамиятни – “сиёҳ”, яъни қора рангга ва кўнглини – “сиёҳдон”га ўхшатиши ҳам ана шундандир балки:

Қаламдек сиёҳийга бошим нигун,

Қаролигда кўнглум нечукким давот. (239-бет)

Шоирнинг алам ва ўкинч тўла изҳори, ҳаёт ҳақиқати ва қалб иқрорлари айнан мазкур жанрда бадий ифода этилиши бежиз эмас. Зеро, соқийнома инсоннинг руҳий олами, фикр-кечинмалари ва ҳаётий хулосаларини акс эттиришда ижодкорга катта имкониятлар яратади.

Кўнглум таҳ-батаҳ қонга тушса, не кам,

Хато бениҳоят, гунаҳ қот-қот. (239-бет)

Султоний соқийномаси эса таржеъбанд-соқийномалар орасида табиат ва инсон уйғунлиги, олам гўзалликлари ва инсон руҳияти ўртасидаги боғлиқликни ёрқин акс эттиргани билан эътиборлидир². 2 банд 24 мисрадан ташкил топган ушбу асар “*Кетур, соқий, қадаҳ фасли баҳори беҳжатафзодур, Яна ҳам мавсуми гул – барча гулшан жаннатосодур*” мисралари билан бошланган. Унда “*Очилди гунча туммори, маълум ўлди мазмуни, Будурким, фавт қилманг, мавсуми гул жоми гулгуни*” байти таржеъ бўлиб келган.

¹ Абдуллаев В., Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 17.

² Ҳафт шуаро. Қўлёзма. ТДШИ Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: №10374. 114-варақ. (Бундан кейин мазкур манбага мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А)

Кўринадик, шеърда баҳор гўзаллиги, гул ва гулшан тасвири орқали ҳаётий лаззатлар, умрининг қувончу шодликлари васф этилган. Бундай дамлар нафақат хурсандчиликлар, балки ғам-андухни унутиш, турмуш ташвишларидан йироқлашиш, ўтаётган лаҳзаларни қадрлаш учун ҳам инсонга берилган бир имкондир, дейди шоир:

Ғами мозию мустақбални чекма, эй ҳазин кўнглум,

Ажаб беҳжатфизо айёмдур, жоми саҳбодур.

Кўнгул ойинасидин занги ғамни йўқ қилай десанг,

Кириб сайр айла гулшан гулларини – хуш тамошодур. (114^а)

Ўрганилаётган даврда Мажзуб Намангоний соқийномаси бу каби асарлардан мазмунан ажралиб туриши билан характерлидир. 19 банд, 188 байт, 376 мисрадан ташкил топган мазкур соқийнома қофияланишига кўра Мирий ва Султоний соқийномаларига ўхшаш. Аммо у тили, тимсоллари, услуби ва оҳанги билан ўзбек адабиётида яратилган бошқа соқийномалардан кескин фарқ қилади. Мажзуб соқийномаси мураккаб фалсафий лириканинг ёрқин намунасидир. Унда ижтимоий оҳанглар, ҳасби ҳол кайфияти, табиат манзаралари тасвири, тарихий шахслар ва уларга билдирилган муносабат кабилар учрамайди. Асар маърифий характерда бўлиб, илоҳий ишқ ва ирфоний ғоялар талқинига бағишланган.

Соқийноманинг илк банди таржеъ ҳисобланган байтдан ташқари, 8 байтдан ташкил топган. Қолган барча бандларда байтларнинг сони бир хил – 9 та. Унинг дастлабки тўққиз бандида “Қаботи итингда ичай мунди қуй, Ўшал шаҳд чайқоқидин юнди қуй”¹ байти, кейинги 10 бандда “Ўшал шарбат учун гадолик қилай, Муғ эшикида бенаволик қилай” байти таржеъ бўлиб келган. 1-, 10-, 11- ва 16-бандлар бевосита соқийга хитоб билан бошланган. 12-бандда эса, хушнаво мутрибга мурожаат қилинган. 8-, 9-бандлар

¹ Мажзуб Намангоний. Девон. – Туркистон: Ислом маданияти ўчоғи, 2008. – Б. 94. (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А.)

муршиднинг муридга айтаётган панд-насихатларидан иборат. Уларда тариқат одоби, бу йўлга кирган соликнинг мақсади, вазифалари хусусида баҳс юритилган. Тақиқотчи Н.Алиқулованинг қайд этишича, мазкур бандларда “шогирдларига руҳий баркамоллик сирларини англатаётган комил шайх овози янграб туради”¹.

Мажзуб соқийномасида муаллиф руҳиятидаги жазба ҳолати юқори даражада акс этган. Маърифий адабиётда “жазба инсондаги алоҳида илоҳсеварлик майли” деб қаралади². У “ишқдан ҳолга, ҳолдан қалб ва руҳга, руҳдан Ҳаққа йўналтирувчи ҳуррият йўли”³. Яъни “Ҳақнинг бандаларига ва бандаларнинг Ҳаққа интилиши, иродани Илоҳга боғлайдиган дард. У кўнгилни бетоқат этиб, фақру фано йўлига етаклайверади. Жазба қанча кучли бўлса, солик шунча тез тариқат одобини ўзлаштириб, қалб кўзи очилади, ҳолга киради”⁴. Тариқат йўлига кирган ана шундай кишилар мажзуб саналишган. “Зеро мажзубликда комилликнинг тамали – тўғрилиқ, куч-қуввати эса Ҳақ севгиси ва ҳақиқатдир. Мажзублар ҳамма нарсани Ҳақ нури ила кўриб, мушоҳада этганликлари учун илоҳий нур ошиғи бўлишган”⁵. Ҳол эса, “ўзига хос қисқа муддатли кайфият. Қалбнинг порлаши, чакмоқ чақилгандай ярқираган чароғон нурни туйиш лаззати. Ҳол – илоҳий марҳамат ва баракотнинг нузул бўлиши, қуйилиб келиши”⁶. Мажзуб соқийномаси ана шундай бир ҳол маҳсули. Машҳур рус шарқшуноси Е.Э.Бертельснинг ёзишича, “кейинги давр сўфийлик адабиёти, охир-оқибат, мажлисларга бориб тақалиши ва улардан келиб чиқиши аён бўлади”⁷. Тожик адабиётшуноси Ш.Сўфиев эса олимнинг мазкур хулосаларига таяниб,

¹ Алиқулова Н. Мажзуб Намангоний “Соқийнома”сининг ўзига хос хусусиятлари / Изланиш самаралари. – Тошкент, 2010. – Б. 56 – 58.

² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 33.

³ Ҳаққул И. Навойга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 52.

⁴ Комилов Н. Кўрсатилган китоб. – Б. 33.

⁵ Ҳаққул И. Кўрсатилган китоб. – Б. 52.

⁶ Комилов Н. Кўрсатилган китоб. – Б. 33.

⁷ Бертельс Е.Э. Происхождение суфизма и зарождение суфийской литературы // Бертельс Е.Э. Избранные труды. III том. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – С. 53.

“соқийномалар сўфийлик мажлисларида ўқилгани ёки куйлангани ҳақида далилларни топа олмаган бўлсак-да, улар ҳажми, луғат таркиби, образлари ва бадиий-услубий хусусиятларига кўра ушбу йиғинларга алоқадор”¹, дейди. Маълум бўладики, Мажзуб соқийномаси мажзубийлар аталмиш ирфоний давраларда махсус оҳанг билан куйланган². Демак, бу шоир манзумасининг нафақат ўзбек, балки Шарқ адабиётида яратилган соқийномалар орасида ҳам ўзига хос хусусиятга эга эканини кўрсатади.

Тадқиқотимизнинг олдинги қисмларида соқий, унинг хилма-хил таърифлари ва у билан боғлиқ бадиий ифодаларни баён қилдик. Бироқ кўнгилдаги ғашлик, хафаликни кетказиш учун “соқийи дилрабо”га ўзини фидо қилган лирик қаҳрамонни Мажзуб соқийномасида учратамиз:

Нисоринг бўлай, соқийи дилрабо,

Сун эмди шароби кудуратзудо. (94-бет)

“Тасаввуф истилоҳлари луғати”да “кудурат”нинг “бир жойда тўхтаб қолиш, Тангридан узоқлашиш”³ маъноларига диққат қилинса, шоирнинг соқийдан нима учун мана шундай шароб сўраётгани янада равшан бўлади.

Мажзуб соқийномасида соқийнинг ўзига хос маънодошлари ҳам келтирилган. Эътиборлиси, уларнинг кўпчилиги Мажзубгача бўлган ўзбек шеърлятида учрамайди. Профессор Н.Раҳмонов XVI – XIX асрлар адабиёти хусусида “бу давр ўзбек адабиётидаги энг муҳим, кўзга яққол ташланадиган ҳодисалардан бири шу бўлдики, ёзма адабиёт халқ оғзаки ижоди билан янада яқинлашди, ёзма адабиёт халқ оғзаки ижоди услубига эга бўлди”, деб ёзади⁴. Мажзуб ҳам халқона туркий тил имкониятларидан, унинг ўзига хос гўзалликларидан самарали фойдаланган. Агар Навоий, Мирий ва Аваз соқийномаларида араб ва форс-тожикча сўзларнинг салмоғи ортиқроқ

¹ Суфиев Ш.З. Лингвостилистика саки-наме и её роль в формировании смыслов // Иран-наме, 2010. – № 3. – С. 81 – 88.

² Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. 2-дафтар. – Тошкент, 1998. – Б. 188.

³ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 321.

⁴ Раҳмонов Н. Ўзбек адабиётини даврлаштириш масалалари. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – Б. 98.

бўлса, Мажзуб кўпроқ тилнинг ички имкониятларини ишга солган. Шахсоти ясовчи - чи кўшимчаси ёрдамида “соғарчи”, “сунғучи”, “қадахчи” каби соқийнинг қатор синонимлари ҳосил қилинган. Чунончи, бир байтда тик қоматли, “*қора кўзли соғарчилар*”га мурожаат қилган шоир бундай ёзади:

*Сихи қад, қаро кўзли соғарчилар,
Қачонгача афгорлиқ тортайин.* (98-бет)

Халқона иборалар, содда ифодалар воситасида гўзал поэтик манзаралар яратишда Мажзубнинг Навоийга издошлиги очик кўринади. Халқ орасида “юзи қора” ибораси кўпинча салбий маъноларда ишлатилади. Ушбу байтда шоир “шўх кокул”и ўзига “ярашгон аёғ сунғучи”ни ўзидан ҳол-аҳвол сўрамагани учун “сияхрўй” – юзи қора дер экан, уни ижобий маънода ишлатади. Бундан ошиқнинг маъшуқасига енгил ўпка-гинаси, эркалаш оҳанги сезилиб туради:

*Аёғ сунғучи, шўх кокул ярошгон,
Мани сўрмагойсан сияхрўй этиб.* (99-бет)

Муғон базмгоҳи деганда оташпарастлар ибодатхонаси тушунилиши маълум. Мажозий маънода у ориф ва авлиёлар мажлиси, комил инсонлар давраси, уларнинг маънавий-маърифий суҳбатини англатади. “Чанқоғонлар” эса, ана шу даврага интилган, тариқат йўлига кирган солиқлардир. “Муғон базми қадахчилари”га мурожаат этиб, уларни “нари бор” деб ҳайдамасликни уқтираётган лирик қаҳрамон сиймоси шоирнинг мана бу байтида жуда ҳам табиий ифодаланган:

*Муғон базмгоҳи қадахчилари,
Демонг чанқоғонларга боринг нори.* (101-бет)

Соқийномада қўлланилган талмех, тамсил, тазод, ташбех, истиора, ийҳом, муболаға, тажнис, тақрир каби санъатларнинг бир қатор намуналари ҳам асарнинг бадиий қимматини, айтилаётган фикр, тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларнинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган. Ўзига хос сўз ўйинлари, киноя ва қочиримларнинг келтирилиши эса, ўқувчининг асарга

бўлган қизиқишини ҳам, албатта, кучайтиради. Қуйида уларнинг баъзиларига тўхталиб ўтамыз.

Воқеалар ривожда лирик қаҳрамоннинг ҳаётий кечинмалари тажнис, яъни “ичим” шаклдош сўзлари орқали таъсирчан акс этган:

Сун, эй сунғучи, шаҳддин бир ичим,

Ани нўш этиб, тоза бўлсун ичим. (100-бет)

Маълум бўладики, Шарқ халқлари адабиётида яратилган соқийномаларда талмехнинг кўп қўлланиши диққатга сазовор ҳодиса. Уларда ижтимоий-ҳаётий, ахлоқий-фалсафий қарашлар кўпинча тарихий ва афсонавий шахслар, асар қаҳрамонлари ҳамда турли воқеа-ҳодисаларни мисол келтириш воситасида исбот қилинади. Бу, айниқса, Навоий соқийномасида алоҳида ўрин тутишини ўргандик. Мажзубда ҳам талмехнинг анчагина салмоқли ўрин тутишини шу билан изоҳлаш мумкин.

Шунга қарамай, ҳар икки шоир талмех санъатини қўллашда ўзига хос тамойилларга амал қилган. Қайд этилганидек, Навоийда Фирдавсий “Шоҳнома”си қаҳрамонлари, устозлари, сафдошлари ва яна бир қанча тарихий шахслар талмех бўлиб келган бўлса, Мажзубда Қуръони карим оятлари, диний афсоналар, тасаввуф илмининг буюк намояндалари, шайх ва шоирлар, машҳур севги қиссалари қаҳрамонлари, пайғамбарлар номлари асар мазмунини юзага чиқаришда муҳим восита вазифасини бажарган. Бу жиҳатдан соқийноманинг 13- ва 17-бандлари алоҳида ажралиб туради. “*Ўшал шарбатни Шиблий, Аттор ичиб, Яна бир неча ошиқи зор ичиб*”, – деб бошланадиган бандда шоир шайх Шиблий, Фаридиддин Аттордан ташқари, Имом Муҳаммад, Зинда Пил, Рум устои; Фарҳод, Мажнун, Вомиқ каби машҳур шайху авлиёлар ва ошиқлар номини санайди. Шунингдек, асарда Нўъмон, Ҳанбал, Шофеъий, Хожа Аҳрор, Маҳдий каби илми ҳол соҳиблари – пири муршидлар ҳам талмех бўлиб келган.

Маълумки, ит – тасаввуфда гоҳ рақиб, гоҳ рафиқ маъносида кенг қўлланадиган тимсоллардан. У “сўфийлар орасида, уларнинг суҳбатларида бўлган камолот соҳибини ҳам англатади. Бундай кишилар шайхларнинг эшигида хизмат қилишни, улар билан доим бирга бўлишни ўзларига шараф деб билганлар”¹. Мумтоз адабиётда ит дўст, кўнгилнинг элчиси маъноларини билдиради.

Вафо аҳлини қўрғонин тубида,

Ўтиб итларига баробар бўлай, – (97-бет)

деганда шоир ана шуларни назарда тутган.

Вафо аҳли бу – ўзини англаган солиҳ инсонларнинг умумлашма образи. Бу тоифага яхши одамлар, оқил кишилар, содиқ ошиқлар ва бошқа қалби маърифат зиёсию эзгулик ёғдусига ошно зотлар киради. Байтда яна талмеҳ қўлланмоқда, яъни Қуръони каримнинг “Каҳф” сурасидаги “асҳоби Каҳф” ва уларнинг итларига ишора қилинган. Соқийномадаги “*Ичиб Каҳфи асҳоб дар гор ўла, Ки Жаъфар ичиб турфа Тайёр ўла*” мисралари ҳам бу фикрларни тасдиқлайди.

Кўринадикки, Мажзуб соқийномаси ҳам ҳаётӣ-фалсафӣ қарашларни, ҳам диний, маърифӣ, ирфонӣ ва тасаввуфӣ ғояларни ўзида мужассам қилган бетакрор ижод намунасидир. Мажзуб манзумаси ўз даврининг етук шоирлари ижодига бевосита таъсир кўрсатгани билан ҳам мумтоз адабиётда алоҳида ўрин тутди. Жумладан, Нодим Намангонӣ соқийномаси Мажзуб шеъри таъсирида ёзилган. Соқийнома қўлёзма нусхасининг мундарижасида ҳам у “Мажзуб номасига жавоб” деб кўрсатилган². Асар сарлавҳаси эса “Соқийномаи Нодим” деб номланган. 6 банддан ташкил топган мазкур шеърнинг ҳар банди 11 байтдан иборат. Соқийноманинг 1-, 2-, 4-, 5-, ва 6-бандлари соқийга хитоб билан бошланади (*кетур, соқиё* – М.А). “*Йўқ бу*

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 315.

² Баёзи Нодим. Қўлёзма. ТДШШ Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: № 4179. 424 – 430-варақлар. (Мазкур манбага мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А)

дайрда мен киби абдол” мисраси билан бошланган учинчи бандда Ҳақ йўлига кирган ошиқнинг кайфияти, руҳий тўлғонишлари акс этган. Ҳар бир банднинг охири *“Тараҳҳум қил, эй дайр тири, манго, Бериб журъаи бодаи ғамзудо”* байти такрорланади.

Дарҳақиқат, маърифий мазмундаги бу асар ирфоний ғоялар, илоҳий ишқ талқини, тариқат босқичларидаги солиқнинг руҳий кечинмалари ифода этилгани билан Мажзуб соқийномасини эслатади. Аммо Мажзубдаги каби панд-насихат мазмуни (*“Қўшулма ямонга, ямонлар ямон, Бир иш қилки, бўл яхшии ҳамхонаси”* каби – М.А.), халқона оҳанг, ўғуз лаҳжасига хос тил унсурларининг келтирилиши Нодим соқийномасида сезилмайди. Чунончи, мана бу парчада ҳам “кўза”, “оқуза”, “туза” оҳангдош сўзларини келтириб, Мажзуб ўз фикрларини таъсирчан ифодалаган:

*Тийғи ло уруб ғайр мили кўза,
Висол изла кўз ёшини оқуза.
Тазаррулар айлаб они ёд этиб,
Тила васлини ниятингни туза. (74-бет)*

Нодим соқийномасида эса, мураккаб поэтик бирикмалар, шунингдек, форс-тожикча сўзларнинг мавқеи бир қадар устун:

*Кел, эй соқий, тут майи ғамзудо,
Паёнай манга то ба рўзи жазо. (425^б)*

Шунингдек, Мажзуб маърифий ғояларнинг ифодаси, ирфоний фикрларнинг исботи учун талмеҳ санъатидан унумли фойдаланса, Нодим асарнинг фақат бир ўрнида оламнинг ўткинчилигига ишора қилиб, Жамшид ва Ардашерларнинг номларини келтиради (*“Кечубдур Жамшидки Ардашер...”*). Бу ўринда Нодимнинг Навоий соқийномасидан таъсирлангани сезилади. Бироқ Навоийда ҳам талмеҳ санъати кенг қўлланган.

Гарчи Мажзубнинг шеъри маърифий мазмунда бўлса-да, Нодим соқийномасида ижтимоий-ҳаётий қарашлар, олам гўзалликларидан

завқланиш туйғулари ҳам ўз ифодасини топган. Асарнинг ҳар бир банди турли масалаларга бағишланади. Чунончи, дастлабки бандда маърифий-ирфоний фикрлар ёритилса, иккинчи бандда замон ва замон аҳлидан шикоят мазмуни ифодаланган. Шоир “гардуни дун”нинг “бедод”лиги, “дарду андуҳи ғам”нинг “бепоён”лиги, “бахту даврон”нинг “бевафо”лигидан зорланади. Буни лирик қаҳрамоннинг соқийга мурожаатидан ҳам билса бўлади:

Бу айём жабру жафоси била

Эрурман ҳамиша юрак-бағри хун.

Замон жабридин тоқатим тоқ ўлуб,

Паноҳ истабон санго келдим бу кун. (427^б)

“Кетур, соқий, бодаи ҳар он баҳор, Эрур дашт, саҳро ичра лолазор” байти билан бошланган бандда баҳор ва табиат гўзалликлари тасвири, оламнинг қувончу шодликлари шоир фикр-туйғулари, бахту қувончига уйғун тарзда ифодаланади (“Очиб ишрат ийзомига сабзу тамал, Баробар бўлиб элга лайлу наҳор” ёки “Бу айём бахти фазода мени, Йиқитди сабза гизоси ҳумор” каби). Мисралардаги жонлантириш санъати бадий тасвирнинг гўзаллиги, жонлилигини таъмин этган.

Кўтарди наво қумрию андалиб,

Бўлур саросар сабзу гул ошкор. (425^б)

Соқийнома оламнинг ўткинчилиги, ҳеч бир нарса “қазою кадар ҳукми”дан ташқарида эмаслиги, “бу дунёда бақою шабоб” “йўқ”лиги, “жумлаи ашё вужуди адам” “бўл”моғи муқаррар экани, шундай экан, унинг ҳар бир фурсатини ғанимат билиш, фақат эзгу амалларга таяниб иш кўриш лозимлигини уқтириш билан яқунланган. Яъни “Ўтар кўз юмуб очқунча оҳким, Бу умри шариф сабз фурсати”. Кўринадики, Мажзуб соқийномасига жавоб тарзида битилган бўлса-да, Нодим шеърида ҳаётининг манзараларнинг ёрқин тасвири ҳам кўзга ташланади. Аммо ҳар иккала асарда ҳам Ҳақ йўлига

даъват этиш, бу йўлда тўсиқ бўлувчи нафсни қоралаш, тариқат одоби, қонун-қоидаларига қатъий амал қилишга ундаш руҳи етакчилик қилади.

Айтиш мумкинки, таржеъбанд-соқийномалар нафақат қофияланиш тарзи, балки мазмун-моҳияти, мавзу ифодаси, тасвир усули билан ҳам ўзбек адабиётида соқийномалар тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди. Уларда турли-туман ижтимоий-ҳаётий масалалар, табиат манзаралари тасвири ва ирфоний маънолар акс эттирилган. Шоирнинг лирик кечинмалари, ҳис-туйғулари, фикр-қарашлари ҳар бир мавзу доирасида ўзига хос ва таъсирчан ифода этилган. Чунончи, табиат манзаралари билан боғлиқ бадиий лавҳаларда умр қувончу шодликлари тавсифланса, ижтимоий мазмунлар шоир шахсияти, ҳасби ҳоли билан уйғунликда ёритилади. Кўпинча, ирфоний талқинларда нафс қутқуларини енгиб, комиллик саодатига эришган Ҳақ ошиғининг маънавий қиёфасини кўрамыз. Асар композициясидаги таржеъ байтлар эса фикрнинг таъкидлаб айтилиши ва таъсирчанлигини таъминлаб, бандларда ифодаланган ғоя ва қарашларнинг мазмунини умумлаштиради. Хуллас, таржеъбанд-соқийномалар XVI – XIX асрлар ўзбек мумтоз адабиётида яратилган поэтик жанрларнинг тўла ва мукаммал манзарасини кўрсатишда, шунингдек соқийнома жанрининг ривожланиш босқичларини аниқ белгилашда алоҳида бир аҳамиятга эгадир.

4.3. Соқийнома-ғазал ва мусамматларнинг ғоявий-бадиий ўзига хослиги

Тадқиқотнинг II бобида биз соқийнома мазмунидаги шеър ва байтлар мазкур жанрнинг юзага келишида муҳим босқич бўлганини текширган эдик. Маълум бўлдики, ўзбек шеъриятида соқийга мурожаат келтирилган мисра ва байтлар мустақил соқийнома жанрининг юзага келиши учун муҳим ўрин тутган бўлса, соқийномалар, уларнинг образлар олами, ифода усули, мазмуни соқийнома-ғазал ва мусамматларнинг яратилиши учун алоҳида аҳамият касб этган. Соқийнома-ғазалларнинг бошқа шеърый шаклларда яратилган

соқийномалардан фарқи шундаки, уларда ижтимоий рух, реал ҳаётӣй воқеликлар тасвири, ҳасби ҳол мазмуни эмас, балки гўзал табиат манзаралари, ҳаёт шодликлари таърифи, ўтаётган фурсатларни ғанимат билиш, ғам-қайғуни унутиш каби ҳаётсеварлик туйғулари жўшқин эҳтирос билан қаламга олинган. Бу эса, уларнинг ўзига хослигини таъминлайди ва мазкур жанр имкониятларини янада кенгайтиради. Шунингдек, бу шеърлар аксарият ҳолларда соқийга хитоб билан бошланиб, бошдан охир май билан алоқадор образлар тавсифига бағишланади. Чунончи, Бобурнинг *“Баҳор айёмидур доғи йигитликнинг авонидур, Кетур, соқий, шароби нобким ишрат замонидур”*, *“Соқий, эрур ишрат чоғи, афсурда бўлма дай била, Ўттек чоғир келтур, дағи, суҳбат тутошур май била”*, *“Ғофил ўлма, эй соқий, гул чоғин ғанимат тут! Вақти айи эрур боқий, ол чоғир, кетур бот тут!”* Муниснинг *“Соқий, тут лутф жоми била саҳбойи сабуҳ, То етушгай кўнглума кайфияти файзи футуҳ”*, Оғаҳийнинг *“Кетур, соқий, қадаҳким, базмгоҳ ийди қурбондур, Кўнгулар майли айшу ишрат айларга фаровондур”*, *“Соқий, майхоралар жисмидин олди тоб қиш, Қил муҳайё базмни қиздурғали асбоб қиш”*, *“Келгил, эй гулчеҳра соқийким, бўлубдур шом ийд, Базм аро ман зорға тутгил лаболаб жом ийд”*, Маъданнинг *“Бода тут, соқий, раҳи майхона кўргузгил манга, Барқи истигнойи ишрат ёна кўргузгил манга”*, Мирийнинг *“Соқий, карамни илкига жом шароб қил, Ҳушимни елга бер, мени масти хароб қил”*, Юсуф Сарёмийнинг *“Соқий, тут дам-бадам соғар манго майдин тўло, Раҳм қил, бошимгадур ҳушёрлиғ қаттиқ боло”*, *“Соқий, аҳмар қадаҳда тут манга байзо шароб, Мардафкан нашъаси отаиш каби аъло шароб”*, Ғозийнинг *“Соқий, бўлди гул айёми, кетургил саҳбо, Ким ҳаво мўтадилу гулиан эрур руҳафзо”* байтлари билан бошланадиган ғазаллари соқийнома-ғазалларнинг ўзига хос намуналаридир. Чунки уларда фикрни соқийномаларга хос ифода усули, яъни соқийга мурожаат билан бошлаш ва

май, қадах, майхона каби тимсоллар орқали бу ҳаётнинг қувончу шодликларини улуғлаш мазмуни етакчилик қилади.

Мазкур шеърлар орасида Бобурнинг соқийнома-ғазаллари ҳаётийлиги, шу билан бирга жўшқин рух, юксак пафос ва самимий туйғулар ифодасига кўра характерлидир¹. Уларда кўтаринки кайфият, ҳаёт гўзалликларидан фараҳ туйиш, умрнинг ҳар бир лаҳзасидан мамнунлик ифодаси ўзига хос шоирона завқ билан тасвирланади. Кўпинча, бу шеърларда анъанавий тарзда “ёз фасли”, “баҳор айёми”, “навбаҳор фасли”, “ишрат замони” каби поэтик бирикмаларнинг қўлланиши ҳам ана шундай мазмунларни акс эттиради.

Баҳор айёмидур доғи йигитликнинг авонидур,

*Кетур, соқий, шароби нобким ишрат замонидур*².

Биз тадқиқотнинг III бобида шароби ноб, яъни тоза, соф май хусусида фикр юритган эдик. Юқоридаги байтда ҳам мазкур поэтик бирикма шоир ҳис-туйғуларини юзага чиқаришда муҳим восита бўлиб келган. Чунки мумтоз адабиётда шароби ноб маънавий етуклик, инсоний камолотга элтувчи илоҳий неъмат рамзидир. У ҳақида “Қуръони карим”да шундай дейилади: “Албатта, яхши(солиҳ киши)лар (жаннатда) мизожи кофур (ўсимлигидек хушбўй) бўлмиш қадахдан (май) ичурлар. ...Уларга кумуш идишлар(да таомлар) ва (ўзи кумушдан ясалган бўлса-да, шаффофликда) шиша бўлиб кетган қадахлар(да шароблар) айлантирилур... Шиша бўлганда ҳам кумушдан, (уларни соқийлар) ўлчаб қўйганлар”³. Демак, байтда шароби ноб – эътиқод, илҳом, маънавий ҳузур тимсоли бўлса, соқий маърифат ва

¹ Изоҳ: Май мавзуи шоир шеърлятида ҳам етакчи мавзулардан бири саналиши маълум. Бобур девонига киритилган 119 ғазалнинг 20 га яқинида май мавзуи қаламга олинган бўлса, шундан 3 таси соқийнома-ғазалдир. Яна 8 та ғазалда бевосита соқийга мурожаат қилинган. Шунингдек, шоир 10 га яқин рубойсини май мавзуга бағишлаган. Уларда *май, шароб, бода, қадах, жом, аёғ, пиёла, паймона, соқий, ишрат, базм, май мажлиси, Жамиид жоми, журъа, қатра, майпараст, маст, бодапараст, сармаст, боданўш, майхора, махмур, хумор, беҳуд, лабташина, бодаошом, журъакаш, қатранўш* каби образ ва тимсоллар келтирилган.

² Бобур. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1958. – Б. 100.

³ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2004. – Б. 578.

ҳақиқат бодасини тарқатувчи, барча мавжудотга илоҳий файз ва завқу шавқ улашувчи илоҳий қудрат маъносида ҳам талқин қилинган.

Мумтоз адабиётда, кўпинча, соқий бетакрор гўзаллик соҳибаси, илтифотли, ширинсухан маҳбуба сифатида гавдалантирилади. Шу сабабли, шеърятда соқийнинг гулчеҳра, озода, гулрух, дилбар, сиймтан каби бир қатор сифатлашлари жуда кўп қўлланган. Аммо Бобур ғазалларида соқий ёш, навқирон ўсмир йигит қиёфасида ҳам намоён бўладик, шоирнинг Навоий шеърятда қўлланган соқий тимсолларидан таъсирлангани, соқийнома мазмунидаги шеърларида улардан самарали фойдалана олгани кўзга яққол ташланади. Булар орқали шоир умрни ғанимат билишга, ёшлик онларини қадрлашга ундайди. Бу фикрни юқоридаги соқийнома-ғазал мисолида ҳам айтиш мумкин. Умрнинг ўткинчи ҳою ҳавасларига учиб, унинг гўзал дамларини бой бермаслик, ҳар бир лаҳза, фурсатни қадрлаш лозимлигини уқтириб соқийга насиҳат қилаётган лирик қаҳрамон образи ҳам фақат Бобурнинг соқийнома-ғазалларида ифодаланган:

*Гофил ўлма, эй соқий, гул чоғин ғанимат тут,
Вақти айш эрур боқий, ол чоғир, кетур, бот тут.*

*Бу насиҳатим англа, не билур киши ёнгла,
Не бўлур экин тонгла сен букун ғанимат тут¹.*

Шоирнинг май ҳамда унинг маънодошлари саналган чоғир, шароб ва бода образларига бўлган муносабати ҳам диққатга сазовордир. Соқийнома-ғазалларнинг аксариятида бошқаларига қараганда чоғир² образи кўпроқ

¹Бобур. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1958. – Б. 20.

² Изоҳ: Қадимда чоғир ичимлиги, асосан, тут дарахтининг мевасидан тайёрланган. Қаранг: Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 564. Шуниси ҳам борки, узумнинг ўзидан ҳам бир неча хил чоғирлар ясалган. “Бобурнома” асарида узумдан қилинадиган чоғир, унинг ўзига хос хусусиятлари ва уни тайёрлашда машҳур бўлган жойлар ҳақида бундай ёзилган: “Мавороуннаҳрда Бухоро чоғирларидан тундрок (ўткиррок) чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичканда Бухоро чоғирларини ичар эдим”. Қаранг: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 47. Ёки: “Ламғанотда Дарай Нур чоғири машҳурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардча(сарғиш)дур, суҳон тоши хушранг қип-қизил бўлур, вале арра тоши кайфиятлироқдур. Агарчи

учрайди. Масалан, “*Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор*”, “*Вақти айш эрур боқий, ол чоғир, кетур, бот тут*”, “*Чоғир бағир қонидур барча ишқ аҳлига*” каби. Аммо шуниси ҳам борки, Бобур шеъриятида чоғир умуман май, яъни маст қилувчи ичкилик маъносида кенг қўлланган. Чунончи, мана бу байт ҳам фикримизнинг бир исботидир:

*Соқий, эрур ишрат чоғи, афсурда бўлма дай била,
Ўттек чоғир келтур, дағи, суҳбат тутошур май била*¹.

Соқийнома-ғазалларда сўз ва образларнинг бир-бирини тўлдириб, муайян ғоя ифодаси учун параллел қўлланиши бадий тасвирнинг ўзига хослигини таъминлайди. Мазкур байтнинг мазмуни ҳам “*ишрат чоғи*”, “*чоғир*”, “*суҳбат*”, “*май*” тимсоллари воситасида ёритилган. Нидо, эпитет, ташбеҳ, тазод, таносуб шеърӣ санъатларининг ўзаро уйғунлиги шоир санъаткорлик маҳоратининг айрим қирраларини ҳам ифода этади.

Соқийнома-ғазаллар орасида Каримбек Камийнинг “*Тут ғанимат ниёла, эй соқий, Ўтмасун даври лола, эй соқий*”² мисралари билан бошланувчи ғазал-соқийномаси халқ қўшиқларига хос енгил ва ўйноқи оҳанги, ниҳоятда содда ва равон ифода тарзи билан ажралиб туради. Бошқа соқийнома-ғазаллардан фарқли ўлароқ, унда соқий сўзи радиф саналади. Етти байтли ушбу шеър бадийяти, ёрқин услуби билан ҳам ўзига хосдир. Ғазал ташбеҳ, истиора, хусни таълил каби қатор бадий санъатлар асосига қурилган бўлса-да, унда ташбеҳнинг ўрни яққол сезилади:

*Орзуӣ баҳори ҳуснунг-ла
Кўз ёшим мисли жола, эй соқий.*

иккаласининг кайфияти шуҳратича йўқтур”. Яна: “Чағонсаройнинг зардча (сарғиш) тунд (ўткир) чоғирлари бўлур. Дараи Нур чоғирига ҳеч нисбат йўқтур...” Қаранг: Бобурнома. – Б. 121. Шу тариқа, Бобур чоғирнинг ранглари, таъми ва ичувчига таъсири тўғрисида ҳам ўзига хос маълумотлар беради. Кўринадики, шоир шеъриятида чоғир образи ўзининг моддий, ҳаётӣ асосига ҳам эга бўлган. Буни “Бобурнома”даги маълумотлар билан қиёсласак, масала анча равшанлашади. Бироқ Бобур ижодида чоғир лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари, ҳис-туйғуларини ошқор этувчи шеърӣ образ сифатида талқин этиладики, бу шоир ғазалларидаги табиӣйлик, ҳаётӣйлик ва таъсирчанликни ҳам кучайтиради.

¹ Бобур. Танланган асарлар. – Тошкент: Фан, 1958. – Б. 18.

² Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қайюмӣ. 2-дафтар. – Тошкент, 1998. – Б. 194.

“Кўрмадим мен жаҳон онасидин Сен киби яхши бола, эй соқий” ёки “Илтимосим будурки, тутма қулоқ Ҳар нечук қийлу қола, эй соқий” мисраларидаги халқ орасида юрган иборалардан ўринли фойдаланишига кўра асарнинг Навоий ва Мажзуб соқийномаларига яқинлиги кўзга ташланади. Ана шу жиҳатлари билан ҳам мазкур шеър XV асрдан кейинги соқийномалар тараққиётида муҳим аҳамият касб этади.

Бундан ташқари, шоир фикр-кечинмаларини юзага чиқариш, уларнинг бадий-эстетик кучи, таъсир қувватини ошириш, шунингдек асарнинг поэтик мукамаллигини таъминлаш мақсадида ғазалларда соқийга мурожаат қўлланган байтлар ҳам келтирилган. Гарчи соқийнома мазмунидаги байтлар лирик чекинишлар характерида бўлса-да, ғазалнинг умумий руҳи, мазмун ва оҳанги билан ҳамоҳанглик касб этади. Соқийномаларда соқийга юзланиш орқали табиат ва олам ҳодисалари, жамият ва инсон тақдири билан боғлиқ масалалар хусусида баҳс юритилса, соқийнома йўналишидаги байтлар шоирнинг ғазалда баён қилинаётган бир қатор ижтимоий, фалсафий, ишқий, ахлоқий, ирфоний қарашларига муносабатини ифодалайди. Ўз навбатида, улар ифода тарзи, образлар олами ва моҳиятига кўра соқийномага хос анъаналарни ғазалларда давом эттиради. Чунончи, Ферузнинг *“Ёр саркашу чарх золим айлади бағримни хун, Бири бўлсун ром, ёраб, бири бўлсун сарнигун”*¹ мисралари билан бошланадиган ишқий ғазалида *“Соқиё, айлаб карам бир жом тут мен зорға, Май хумори шиддатидин ҳолим ўлмишдур забун”* соқийнома мазмунидаги байти ёр висолига ташна ошиқнинг соғинч туйғуларини ёритиб беришда ғазал композициясида муҳим ўрин тутган. Мисралардаги “жом” ва “май”нинг ўзаро алоқадорлиги “мен зор” дея характерланган лирик қаҳрамоннинг ҳолатини тасвирлашда бир восита саналса, “соқиё” хитоби унинг изтироблари, ички кечинмаларини теранроқ англатишга хизмат қилади. Бу ўринда май – ишқ рамзи, жом – маъшуқа

¹ Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. – Б. 84.

жамолига етказувчи бадий образ маъноларида талқин қилинган. Соқий эса фараҳ улашувчи, ғам-қайғудан қутқариб, шодлик ва висолга эриштирувчи тимсолдир. Кўринадики, соқийнома характеридаги байтлар нафақат ғазалда акс этган воқеа-ҳодиса, ўй-фикрлар мазмуни билан боғлиқлиги, балки бадий-тасвирий воситаларнинг муайян ғоя ифодасидаги ўрни ва шоирнинг поэтик мақсад-муддаосини юзага чиқаришдаги аҳамияти билан ҳам ўзига хосдир. Шу тариқа, соқийнома йўналишидаги байтлар Равнақ (*“Лаболаб бода берсам, гулгун, келтир, эй соқий Ки, қутқазгай сени даврон гами дарду балосидин”*¹), Мунис (*“Махмурмен, эй соқий, лутфинг майидин айру, Маст эт мени бир лаҳза юз косани сипқортиб”*²), Рожий (*“Мудом созари гами фурқат ичра нўш этдим, Висол базмида тут, соқий, эмди жоми нашиот”*³), Огаҳий (*“Соқий, юзунг акси майда кўргузур жилва, Келтуруб бу кўзгуни кўзларимни ҳайрон қил”*⁴), Маъдан (*“Соқий, кўрсат жамолинг аксини жом ичраким, Хаста кўнглум илгида жон нақдидин барноси бор”*⁵), Хумулий (*“Ғам гиребонимни тутса, ман тутай ҳам доманин, Соқий, сен жом тутқил, ҳар қачонким дастрас”*⁶), Мирий (*“Соқий, сафо жомин базм аро лабо-лаб қил, Парда ташлаб ораздин, парда ораз ушлаб қил”*⁷), Амирий (*“Соқий, гар бир қадаҳ бирла ҳимоят бўлмасанг, жонима ранжи хумор айлаб, ситам ўлтургудек”*⁸), Муҳаййир (*“Дамодам май тут, эй соқий, бир дам қўймагил ҳушёр Ки, хуштур мастлиг даврингда, рафъи гам шароб айлар”*⁹), Махмур (*“Сен, эй соқий, бир лутфе кўргузмасанг, Бу Махмурни ҳажр ичра доғ эттилар”*¹⁰), Баёний (*“Соқий, Баёний ҳолини билгум десанг*

¹ Равнақ. Девони Равнақ. Қўлёзма. ТДШИ. Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: № 922. 76-варақ.

² Мунис. Сайланма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б. 76.

³ Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий. Жамолинг гулшанининг булбулиман. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2008. – Б. 66.

⁴ Муҳаммад Ризо Огаҳий. Ишқ аҳлининг тумори. – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – Б. 83.

⁵ Асрлар нидоси (Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – Б. 126.

⁶ Асрлар нидоси (Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – Б. 374.

⁷ Мирий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1965. – Б. 110.

⁸ Амирий. Қошинга тегузмагил қаламни. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б.184.

⁹ Муҳаййир. Девон. – Тошкент: Муҳаррир, 2010. – Б. 83.

¹⁰ Асрлар нидоси (Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – Б. 135.

май бер анга, Бўлғусидур маълум май базмида, нокас бирла кас”¹), Муқимий (“Соқий, даврингда даврон масти жому комёб, Навбатимни бир қуруқ паймона қилмай қўймадинг”²), Завқий (“Ёр ўлса, соқий, сан маъни бода, Қилма хуш эрмас бу ҳусни машраб”³), Фурқат (“Соқий, қул бўлғамен бир коса май берсанг менго, Чунки вақти базмдур ҳам васли жонон бул кеча”⁴) каби бир қатор шоирларнинг айрим ғазалларида ижтимоий, фалсафий, ахлоқий қарашлар ва ишқ-муҳаббат туйғуларини акс эттирса, Убайдий (“Бу не май эрдики, соқий, лутф этиб туттунг манга, Умрлардурким, хуморидин анинг ойилмадим”⁵), Ҳазиний (“Ринди махмурунг хумори, соқий, базмунгдадур, найлайур фирдавсни гар шираи ток ўлмайа”⁶), Машраб (“Май ваҳдат тўла бергил мани Машрабга, эй соқий, Сиво мулкида сайде манки, гулгун пираҳан келдим”⁷), Ҳувайдо (“Соқий, бир коса май бер хумори ашкин қилиб, Ринд элининг олдида соз айлойин чангу рубоб”⁸), Увайсий (“Соқий, қилдир муноди, етди жон лабга яқин, Ташина ўлсанг келки, соғар, мул керакмазми санго”⁹), Нодира (“Ҳақорат бирла, эй соқий, боқар майхона аҳлига, Суниб бир жом май зоҳидни анда нақши девор эт”¹⁰), Нодим (“Соқий, келиб қадаҳ тут, кулбамни энди ёрут, Сийнам аро ёнар ўт, раҳм айла мен хумора”¹¹), Аламкаш (“Соқий, келтир қадаҳни лолагун мийно билан Ким, Аламкашликда май бир ўзга оламдур менга”¹²), Аваз Ўтар (“Лутф этиб, соқий, манго дайр ичра бир паймона тут, Ринд аҳли ёнглиз бўлай они

¹ Баёний. Ғазаллар. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1962. – Б. 76.

² Муқимий. Боғ аро. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 67.

³ Завқий. Ажаб замона. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б. 14.

⁴ Фурқат шеърятидан. – Тошкент, 1980. – Б. 17.

⁵ Убайдий. Вафо қилсанг. – Б. 26.

⁶ Ҳасан Н. Аҳмад Махмуд Ҳазиний. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 91. Яна қаранг: Жўрабоев О. Ҳазиний тўра. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 136; Ҳазиний. Девон. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 176 б; Ҳазиний. Девон. – Тошкент: Тамаддун, 2010. – 240 б.

⁷ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б. 84.

⁸ Хўжаназар Ҳувайдо. Девон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 42.

⁹ Увайсий. Кўнгил гулзори. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б. 155.

¹⁰ Увайсий. Нодира. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 147.

¹¹ Баёзи Нодим. Қўлзма. ТДШИ Шарқ қўлзмалари маркази. Инв. рақам: № 4179. 212-варақ.

¹² Асрлар нидоси (Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – Б. 290.

ичиб мастона тут”¹), Дилшоди Барно (“Эй пири мугон, майкадани йўли қаёнда? Сармаст ўлуб ишқ газали ижод бўлмаса бўлмас”) шеъриятида маърифий-ирфоний маъноларни ҳам ифодалаган.

Муҳаййирнинг “Токи қилди ул пари азёр бирла сайри боғ, Рашик ўтидин нотавон кўнглумдадур юз дарду доғ”² мисралари билан бошланувчи ғазалидаги “Соқие, май тутки, ҳеч кимни бу ҳасратхонада Бўлмади ҳаргиз даме борида ҳуши табъи чоғ” байтида ҳам ана шундай мазмунлардан баҳс юритилган. “Май, – деб ёзади турк олими Б.Чинар, – ошиқни бу дунёнинг барча ташвишлари, қайғуларидан буткул халос этиб, унинг фикрини фақат Ҳақ ёди билан боғлайдиган воситадир”³. Байтда соқийдан май талаб қилаётган ринднинг “бу ҳасратхонада” май ичмаса, “табъи чоғ” бўлмаслигининг бир сабаби ҳам мана шу. Бу ўринда майни илоҳий файз, маънавий завқу шавқ, ирфоний ҳузур маъноларида англаш ўринли бўлади. Чунки ғазалда соқийнома характеридаги байтдан олдин қўлланган “Эй кўнгул десанг: “Тариқат шоҳ роҳин тай қилай”, Пандим олғил, рост йўлдин ташқари қўйма аёғ” мисраларида Ҳақ йўлига кирган солиқнинг фикр-кечинмалари очиб берилган.

Соқийнома мазмунидаги байтлар ўзига хос образлар олами, шоир бадиий тасвир маҳоратининг нозик қирраларини ёрқин ифода этиши билан ҳам аҳамиятлидир. Чунончи, туркий тил имкониятлари асосида юзага келган аёқчи образи Навоийгача бўлган ўзбек адабиётида Лутфий ижодида ҳамда Навоий шеъриятида, буюк шоирнинг ғазалиёти, “Садди Искандарий” достони ва соқийномасида миллий руҳ ифодаси, асар мазмунининг ғоявий аҳамияти, шунингдек фикр-туйғуларнинг таъсирчанлигини ошириш учун хизмат қилган. Мунис ҳам қуйидаги байтда салафларидан таъсирланиб,

¹ Аваз. Сайланма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б. 189.

² Муҳаййир. Девон. – Тошкент: Муҳаррир, 2010. – Б. 125.

³ Çınar B. Tıfli Ahmed Çelebi ve Sakinamesi // Türklük bilimi araştırmaları dergisi, 2002. – № 12. – S. 111 – 153.

аёқчини илҳом манбаи, хуш кайфият ва шод-хуррамлик улашувчи қаҳрамон қиёфасида гавдалантирган:

*Фақиҳ бодани наҳй этти, дардим ўлди зиёд,
Аёқчи, тут манга жоми даво баҳона қилиб¹.*

Мусаммат шаклларида, яъни мураббаъ кўринишида қофияланган Огаҳий ва Султоний соқийномалари, мусаддас-соқийноманинг ўзига хос намунаси бўлган шоир Оқилнинг шеъри мазкур жанр имкониятларини янада кенгайтирган.

“Шеъри ўзига, ўзи моҳиятига, моҳияти бадийи закосини ёлқинлантиражак олий ҳақиқатларга уйғун келиб, шахсияти эса сир, ирфон, фазилат маҳзани бўлиб қолаверадиган истеъдод соҳиблари бу дунёда сийрак учрайди. Муҳаммад Ризо Огаҳий ана шундай зотларнинг ҳам пешволаридан”²дир. Шоир ижоди соқийноманинг туркий шеъриятдаги янгича кўринишига эга экани билан ҳам эътиборга молик. Гарчи адабиётда мазкур жанрнинг турли шеърий шаклларда ёзилган намуналари мавжуд бўлса-да, мураббаъ-соқийнома илк бор Огаҳийда учрайди. А.Абдуғафуров ҳам Огаҳийнинг “Таъвизул ошиқин” девонининг мундарижасида 3 та мураббаъ келтирилгани, хусусан, шулардан бири “соқийномаи мураббаъ” эканини алоҳида кўрсатган³. 9 банддан иборат ишқий-фалсафий мазмундаги ушбу асарда соқий, муғбача, хилват, харобот, жом, қадах, ишрат, шунингдек, ғижжак, танбур, най каби қатор тимсоллар ҳақида баҳс юритилган. Унинг тўрт банди “қадди шамшод, юзи гул, лаъли гул ёфроғи”, “хур янглиғ қомати зебо”, “бир лаби кавсар”, “бири салсабил” “париваш”нинг бетакрор гўзаллиги, унинг “ишқи-ла содиқ” ошиқнинг ишқ изҳорига бағишланган. Кейинги беш бандда шоирнинг ҳаёт ва инсон тақдири ҳақидаги умумлашма хулосалари, шу билан бирга, маърифий-ирфоний қарашлари акс этган.

¹ Мунис. Сайланма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б. 77.

² Ҳаққул И. Исёнкор қалб ва ижод соҳиби // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019 йил. – № 5. – Б. 3 – 10.

³ Абдуғафуров А. Муҳаммад Ризо Огаҳий. – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – Б. 61.

Мусаммат шаклида ёзилган соқийнома намуналари, жумладан, соқийнома-мураббаъларда кўпинча соқийга хитоблар ҳар бир банднинг сўнгги мисрасида келтирилади. Эътиборлиси, лирик қаҳрамоннинг шароб куювчи – соқийга юзланиб, ундан май сўраши ҳар бир бандда такрорланаётган мисралар учун характерлидир. Такрор ёки нақарот мисра шеърий банд мазмунини умумлаштириб, унда ифодаланаётган фикр-туйғу, воқеа-ҳодисаларни хулосалайди. Рефрен шаклидаги мисра бандлар чегарасини кўрсатиб, уларнинг бир қадар мустақиллигини ҳам англатади ва янги шеърий банд учун ўзига хос йўл очади. Шунингдек, соқийга хитоблар фикрнинг тарқоқлиги, умумийлиги ва ўринсиз чўзиб юборилишига йўл бермайди. Аксинча, муайян бандда қисқа, лўнда ва аниқ бир масала хусусида баҳс юритилишини таъминлайди.

*Юз адо бирла келиб кулбамни маъво айлади,
Бурқаъин олиб жамолин мажлисоро айлади,
Васлидин асбоби айшимни муҳайё айлади,
Соқийё, жоми тараб келтурки, ишрат чоғидур¹.*

Мазкур бандда маъшуканинг ташрифидан завқу шавққа тўлган ошиқнинг маънавий қиёфаси гавдалантирилган бўлса, кейинги “Хур янглиғ қомати зебою ҳусни бебадил” мисраси билан бошланувчи бандда ёрнинг гўзаллигу чиройи мадҳ этилган. Бошқа бир бандда эса “Вақт эрур субҳу ҳаво жонпарвару фасли баҳор...” дея умрнинг гўзал лаҳзалари юксак пафос билан қаламга олинган. Мураббаъ оҳангидаги соддалик, ўйноқилик, жўшқинлик ҳис-туйғу ифодасининг шеърий вазн билан уйғунлигини таъминлаган.

*Хур янглиғ қомати зебою ҳусни бебадил,
Бир лаби кавсар малоҳатда, биридур салсабил...*

¹ Огаҳий. Девон. Қўлёзма. ТДШИ Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: № 938. 362 – а, б варак. (Кўрсатилган мисоллар мазкур манбадан олинди. – М.А)

Маълумки, ўзбек адабиётидаги илк мустақил соқийнома – Алишер Навоий соқийномаси ҳам рамал баҳрида ёзилган. Бу анъана Огаҳийнинг соқийнома-мураббаъсида ҳам давом эттирилган. Шоир ўз шеърини рамал баҳрининг мусаммани маҳзуф вазнида яратган.

Шеърый мисраларда фикрнинг тугаллиги, ифоданинг бутунлигини, қолаверса, банднинг мустақил ва яхлитлигини ҳам кўрсатувчи оҳангдош сўзлар қофия саналади. Огаҳийнинг соқийнома-мураббаъсида ҳам қофиялар мисраларда ёритилган фикр-туйғуларнинг мазмунини ифодалаб, фикр-кечинмаларнинг муайян бир тизимда изчиллик ва тадрижийлик тамойиллари асосида мантиқан тугал ва бадий жиҳатдан гўзал ифодасини таъминлаган. “Доғидур” – “яфроғидур” – “боғидур” – “чоғидур”; “маъво”- “аро” – “муҳайё”; “бебадил” – “Салсабил” – “беҳиштосо жамил”; “баҳор” – “лолазор” – “гулбўзор”; “Кай” – “най” – “май” каби.

Соқийнома-мураббаънинг ифода усули, поэтик услуби, завқбахш ва кўтаринки табиатиға мос равишда аксарият мисраларда муқайяд қофия, яъни оҳангдош товуш – равий билан тугалланган қофия қўлланган:

Айланиб комим била бу кеча даври осмон,

Манзилим шамъи шабистонимға бўлмишдур макон,

Хилватим маҳзуфу, йўқ азёрдин ному нишон,

Соқийё, жоми тараб келтурки, шират чоғидур.

Ҳис-туйғуларнинг табиий оқими, шоир тасвир маҳоратининг ўзига хослиги, ифоданинг соддалиги, лирик қаҳрамон завқу иштиёқининг беғуборлиги шеърый мисраларда поэтик санъатларнинг ўзаро муштарак, бир-бирини тўлдириб келиши шеърнинг ўзига хослигини далиллайди. Мазкур мисраларда ҳам образ, тушунча ва фикр-туйғуларнинг ўзаро мутаносиблиги таносуб санъатини юзага келтирган.

Маълумки, талмех “ижодкорнинг эстетик тамойиллари ва поэтик маҳорати билан чамбарчас боғланган” бадий санъат туридир. “Талмех учун

танлаб олинган объектнинг талқини ҳар бир шоирнинг дунёқараши ва асосий мақсади билан узвий алоқадор”¹лиги ҳам бор гап. Фирдавсий “Шоҳнома”сида ҳам қаламга олинган Эроннинг афсонавий шоҳлари номини талмеҳ санъати воситасида келтириб, фикрни далиллаш соқийнома намуналари учун барқарорлашган. Бу анъана Огаҳийнинг соқийнома-мураббаъсида ҳам маҳорат билан давом эттирилган:

*Қизди базмим ул сифатким мажлиси Ковусу Кай,
Соз ўлуб кирди навога гижжагу танбуру най.
Тарк этиб тақвони эмди ичкали риндона май,
Соқийё, жоми тараб келтурки, шират чоғидур.*

Ринд – қалбу руҳияти илму ирфонга тўла, Ҳақ ва ҳақиқатнинг мазмун-моҳиятини тўла идрок қилган донишманд бўлса-да, фақирона ҳаёт кечирувчи каландар, яъни дарвеш. Ринд деганда тариқатда ризо мартабасига юксалгани учун ҳамма нарсани тақдир ҳукми билан кўрувчи, илоҳий ҳақиқатларни теран англаган комил инсон² ҳам тушунилган. Огаҳийнинг соқийнома-мураббаъсидаги лирик қаҳрамон – ринд ана шундай фазилатларга эга, яъни қалбида пок муҳаббат, фитрату фикратида самимият, онгу шуурида ҳамияту содиқлик ҳисси мужассам бўлган етук шахсдир. “Риндона май” эса ана ўша ринд кўлидан ичилган илоҳий шаробдир.

Мумтоз шеъриятдаги аксарият шеърларда маъшуканинг бетакрор гўзаллиги баланд пардаларда таърифу тавсиф қилинади, шунингдек ёр васлига етиш умидидаги ошиқнинг изтироблари шеърнинг ифода йўсини, мазмун-моҳиятини белгилаб беради. А.Абдуғафуровнинг ёзишича, “Таъвиз ул-ошиқин” девонида шундай намуналар борки, уларда гўзал маъшуқа ҳам, ошиқ ҳам янги бир қиёфада намоён бўлади: маъшуқа меҳрибон, вафодор, ошиқ эса ниҳоятда бахтли, ҳаётдан, тақдирдан рози. Яъни бундай шеърларда

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – Б. 203.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 438.

“хаётсеварлик, кўтаринки рух, шукроналик ҳукмрон ўринга кўтарилади”¹. Дарҳақиқат, Огаҳийнинг соқийномаси бу фикрларнинг бир исботидир. Шеърнинг тасвир предмети бу – ёр висолига етишган, унинг латофату чиройидан завқу шавққа тўлган бахтиёр ошиқнинг қувончу сурурини ифодалаш. Шеър ошиқ дилига ишқ оловини ёққан парисифат ёрнинг таърифи билан бошланади.

*Ул паривашким, дилу жонимда ишқи доғидур,
Қадди шамшоду юзи гул, лаъли гул яфроғидур,
Базмгоҳим васлидин бу кеча жаннат боғидур,
Соқийё, жоми тараб келтурки, ишрат чоғидур.*

Маълумки, гул тимсоли келтирилган шеърларда ишқ-муҳаббат, қувончу шодлик, ҳаёт гўзалликларидан шавқу иштиёққа тўлиш кайфияти устунлик қилади. Огаҳий мураббаъсида ҳам гул алоҳида мавқега эга.

Тасаввуфда гул Ҳақ ошиғининг қалбида пайдо бўлган муҳаббат кечинмаларининг ғалабаси, мевасини англатади². Шу сабабли, лирик қаҳрамон ёрнинг қаддини шамшодга, юзини гулга, лабларини гул япроғига ўхшатади: “Қадди шамшоду юзи гул, лаъли гул яфроғидур”. *Қад – юз – лаъл ва шамшод – гул – гул япроғи* таносублари асосида юзага келган ташбеҳ санъати ҳам лирик қаҳрамоннинг ҳолати, висол онларидан масрур ва мумнунлик кайфиятини янада теранроқ англатишга хизмат қилган.

Ирфоний адабиётда гулзор ёки гулшан айрилиқда қолган, ғам-андухга ботган кўнгилнинг ёр васлидан умидворлиги ёки яхши бир хабар таъсирида ёришиши, завққа тўлиши демакдир. Шунингдек, гулзор Ҳақ йўлига кирган солиқ кўнгилнинг маърифату иймонга мойил бўлишини ҳам англатади³. Шеърдаги “Тул юзин очиб келиб базмимни гулшан қилди ёр”, “Ҳамдаму

¹ Абдуғафуров А. Огаҳлар огаҳи // Муҳаммад Ризо Огаҳий. Ишқ аҳлининг тумори. – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – Б. 8.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 209.

³ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – С. 286.

ҳамсуҳбатим бир сарв қадду гулғузор” мисралари ҳам юқоридаги фикрларни қувватлайди.

Бошқа бир бандда шоирнинг фикр-туйғулари “вақт”, “субҳ”, “мақом”, “гулшан”, “лолазор” тимсоллари орқали англашилади. Чунончи,

Вақт эрур субҳу ҳаво жонпарвару фасли баҳор,

Масканим гулшан фазосию мақомим лозор.

Мумтоз адабиётда яратилган аксарият соқийномаларда тонг, баҳор фасли ва гулзорни таърифу тавсифлаш орқали ҳаёт шодликлари, табиат гўзалликларини мадҳ этиш, умрнинг ҳар бир лаҳзасини ғанимат билиб, уни шоду хуррамликда ўтказиш мазмунлари ифода этилади. Оғаҳийнинг соқийнома-мураббаъсида ҳам мазкур тушунчалар ҳаётсеварлик ғояларини юзага чиқариш мақсадида қўлланган.

Тасаввуфда вақт Ҳақ йўлига кирган солиқнинг фақат муайян фурсат, яъни айна дамдаги руҳий кечинмаларини англатади. Вақт Ҳол соҳибининг қалбидаги илоҳий сурур демакдир. Солиқнинг ақлу шуури, ҳис-туйғулари бу дунё ва унинг ташвишлари билан боғлиқ бўлса, вақт ана шу – дунёдир. У ғам-андух чекса, вақт ҳам ғам-андух, шодланса, вақт – шодликдир. Вақт – солиқнинг маънавий оламида ғолиб ва ҳоким бўлган туйғу ва тушунчалар. Барча маънавий фазилатлар ва руҳий камолот сирлари вақт билан қозонилади. Гул мавсуми ва лозор тимсоллари ошиқ кўнглида маърифат таъсирида очилган нашъа ва ҳузур ҳолини англатади¹. Демак, юқоридаги мисраларда мана шундай фикр-туйғулардан ҳам баҳс юритилган.

Ишқ бу – севги-муҳаббатнинг энг олий босқичи, муҳаббатнинг ғалаботи, унинг Ҳақ ошиғининг борлиғига тўла ҳукмронлик қилишидир. Аслида ошиқ борлигининг моҳияти ва яратилишининг сабаби ҳам ишқ.

¹ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – С. 286.

Тасаввуфда ишқнинг даражалари 8 тага ажратилган. Буларнинг биринчиси муваддат бўлиб, ошиқнинг соғинч туйғуси, маъшуқа васлини кўмсаши демак. Иккинчиси, ҳаво, яъни Ҳақ ошиғини чуқур изтиробга солган, ёр ёдида бетоқат қилиб, кўз ёш тўкишга-да мажбур қилган севги. Учинчиси ҳиллат – ошиқнинг маъшуқа муҳаббати ва илтифоти билан сармаст бўлиши. Тўртинчи даражанинг номи муҳаббат аталиб, барча ёмон феъллар, ўткинчи ҳою-ҳаваслардан буткул фориғ бўлиб, маъшуқага лойиқ бўлиш, унга яқинлашиш тушунилган. Бешинчиси шаъаф, яъни қалбни қийноққа, оташга солган жўшқин муҳаббат. Олтинчиси ҳуём – ўзини унутиб қўядиган даражада, аниқроғи, телбаларча севги бўлса, еттинчиси волеҳ – бутун борлиқни севгилининг дилбар қиёфасида кўриб, муҳаббат шароби ила ўзликни буткул унутиш. Ва ниҳоят ишқ – ошиқнинг ўз хоҳиш-истакларидан тамомила воз кечиб, севгилининг хоҳиш-истаклари билан яшай бошлаши. Унинг учун фақатгина маъшуканинг бор бўлиши. Дарҳақиқат, ошиқ қалбида севги, муҳаббат ва ёр соғинчи ҳамиша ҳукмрон бўлади. Аммо ишқ мақомига кўтарилган ошиқнинг иродаси, бутун борлиғи ана шу – ишққа тобеликдир¹. Огаҳийнинг мураббаъ-соқийномасида ана шундай: руҳиятида, кайфиятида, фикру хаёлида – бутун борлиғида ИШҚ ёди ҳукмрон бўлган лирик қаҳрамоннинг поэтик сурати ва сийрати табиий, ҳаққоний ва таъсирчан бўёқларда юксак маҳорат билан тасвирланган. Манзуманинг охирги бандидаги “муғбача”, “хилват”, “масрур”, “маст”, “жом”, “ишрат” тимсоллари ҳам Ҳақ ошиғининг маслаку матлаби, хулқу иродати, ҳолу камолотини англатишга хизмат қилган:

Огаҳийга умрида бу навъ бир тун берди даст

Ким, ага бир муғбача хилватда бўлди ҳамнишаст.

Эмди бўлса хуштурур тонг отқунча масрур маст,

Соқийё, жоми тараб келтурки, ишрат чозидур.

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 59.

Лирик қаҳрамоннинг соқийдан “ишрат чоғида” “риндона май” сўраши ҳам бежиз эмас. Тасаввуфда ишрат “Ҳақ муҳаббати-ла уйғун қалбнинг тараннуми”¹ни англатади.

Умуман олганда, Огаҳийнинг соқийнома-мураббаъси ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома жанрининг янги шеърӣй шаклдаги намунаси экани; ўзбек адабиётда яратилган илк мустақил соқийномага эргашиб, рамал баҳрида яратилгани; Навоӣй соқийномасида келтирилган ифода йўсини – соқийга мурожаатнинг айнан ўхшашлиги; ўзбек адабиётида ижод қилинган бошқа соқийномалардан ишқ-муҳаббат туйғуларига кенг ўрин берилгани ва маъшуқа васлидан сармаст ошиқ – ринд кайфиятининг серзавқ ва кўтаринки руҳияти билан ажралиб туриши; шеърдаги гул, гулзор, гулшан, гул фасли, лолазор, ёр, вақт, субҳ, мақом, ҳол, хилват, най, муғбача, ринд, соқий каби рамзий образ ва ифодалар воситасида ирфонӣй қарашларнинг бир қадар етакчи мавқе эгаллаши; образ, тимсол, тушунчалар табиатидаги зулмаънайн ҳодисаси, яъни зоҳирий ва ботинӣй мазмунларнинг ўзаро уйғунлашгани билан ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Гарчи унда ҳаётнинг реал воқеликлари, замон ва замон аҳлига муносабат каби ижтимоӣй мазмунлар яққол сезилмаса-да, асар бадиияти, шоир ҳис-туйғуларини юксак даражада ифода этган соқийнома жанрининг бетакрор намунаси сифатида эътиборлидир.

Бу даврда Хоразм адабий муҳиtida яратилган Султонӣйнинг соқийнома-мураббаъси Огаҳӣй шеърига фавқулodда ўхшаш². Бизнингча, 9 банд 36 мисрадан иборат мазкур асар Огаҳӣйга назира тарзида битилган. Чунки ҳар иккала шеърнинг ифода йўли, образ-тушунчалари ҳам бир-бирига яқин. Огаҳӣйда “*Соқӣё, жоми тараб келтурки, ишрат чоғидур*” мисраси ҳар бир банд охирида такрорланса, Султонӣй соқийномасида бу “*Соқӣё, гулгун қадаҳни тутки, ишрат чоғидур*” кўринишида берилган. Аммо Огаҳӣй

¹ Сажжодӣй Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – С. 173.

² Ҳафт шуаро. Қўлёзма. ТДШИ Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: №10374 . 108 – а, в варак.

шеърида ижтимоий-ҳаётий мазмунлар, шунингдек, “вақт эрур субҳу”, “фасли баҳор”, “қарилик хангоми эрди” каби ишоралар воситасида реал воқелик тасвирлари ҳам ўз ифодасини топгани кузатилса, Султоний асарида фақат ишқ-муҳаббат кечинмалари ёритилган. Соқийнома гўзал бадийяти, содда ва равон услуби билан ҳам характерли:

*Мутрибедур бу кеча дилбари Узромисол,
Хушнавотлик бобида гўё эрур Исомақол,
Хусни оташ, лутфи дилкаш бир қади наврас ниҳол,
Соқийё, гулгун қадаҳни тутки, шират чоғидур.*

Шеърий мисралардаги айрим сўзлар ўрнига бошқасини шунчаки алмаштириб қўйиш, етук шоирлар ижодида ифодаланган фикр-кечинмаларни ўзлаштиришга очикдан очик уриниш истёждод, талант ёки иқтидорга соя солиши муқаррардир. Аксинча, ўзигача яратилган сўз санъати дурдонаси билан қиёсан ўрганилганда, кўчирмакашликка йўл берилган бундай асарнинг ҳам поэтик, ҳам мазмунан бўшлиғи, ижодкор савияси ва фикр саъжиясининг даражаси яққолроқ кўринади. Гап шундаки, Султоний соқийномаси баъзи ўринларда Огаҳий шеърини такрорлашини ҳам айтиш жоиз¹. Масалан, “Гул юзин очиб келиб базмимни гулшан қилди ёр” (Огаҳий) – “Хур янглиз юз очиб базмимни маъво қилди ёр” (Султоний), “Ҳамдаму ҳамсуҳбатим бир сарв қадду гулғузор” (Огаҳий) – “Масканим мисли жинон, ҳамдамм бир

¹ Изоҳ: Бобожон Тарроҳ – Ходим Султоний ҳақида тўхталар экан, уни табиатан жуда кўрс, манфаатпараст, илм-маърифатдан анча йироқ киши эди, деб таништиради. Тазкирада ёзилишича, Султоний Муҳаммад Раҳимхон II – Ферузнинг невараси (ўғли Муҳаммадёр тўранинг фарзанди – М.А) бўлиб, бобосининг хоҳишига кўра шоир бўлган. Ферузнинг топшириғига биноан, Юсуф Ҳожи Охун – Дойи, Худойберган охун – Ожиз, Аваз Ўтар ўғли ва Юсуф Баёний сингари шоирлар Носир тўра ҳузурига ҳар ҳафтада 2 марта зиёфатга чақирилиб, унга шеър ёзишни машқ қилдиришган ва у ёзган ижод намуналарини таҳрир қилиб беришган. “Муҳаммад Раҳимхон иккинчининг шеър ижодиға хаваскор бўлғони Носир тўрани подшолиғ кучи билан шоир Султонийга айлантирди, – деб ёзади Ходим, – Носир тўра Муҳаммад Юсуфбек Баёнийни ўргатуви бўйинча бироз сўзларни ёзиб кўяр эди. Кейин Носир Тўра ўзи айтган бўлб, Муҳаммад Раҳим иккинчига киритиб берар эди. Лекин Носир тўранинг бутун шеърларини Муҳаммад Юсуфбек Баёний ижоди деса мумкин. Номин Султоний Носир тўра бўлса ҳам, зоти Муҳаммад Юсуфбек Баёний, деб айтса бўлади”. Қаранг: Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2011. – Б. 42. Бу маълумотлардан ҳам Султоний шахсияти ва шоирлик маҳорати ҳақидаги қарашларга бир қадар ойдинлик киритиш мумкин, албатта. Шоир соқийномасини таҳлил қилганда ҳам масаланинг ана шу жиҳатини ёдда тутиш керак бўлади. Аммо Султоний соқийномаси ўзбек адабиётида мусаммат шаклида қофияланган соқийномалар тараққиётида алоҳида аҳамиятга эгаки, буни асло инкор этиб бўлмайди.

гулџузор” (Султоний), “Хилватим маҳзуфу, йўқ ағёрдин ному нишон” (Огаҳий) – “Базмгоҳим ичра йўқ ағёрдин ному нишон” (Султоний) каби. Шунга қарамай, мазкур шеър ўзбек адабиётида соқийноманинг ўзига хос намунаси саналади. Шоир Оқилнинг 11 банд – 66 мисрадан иборат мусаддас-соқийномаси¹ ҳам ишқ-муҳаббат туйғулари, ҳижрон ва айрилиқ, соғинч ва висол кечинмаларини ифода этишига кўра Огаҳий ва Султоний асарларини эслатади. Шунингдек, баҳор тасвири, май ва майхўрлик кайфиятининг васф этилишига қараб, уни соқийнома-ғазалларга ҳам қиёслаш мумкин. Аммо XV асрдан кейинги ўзбек шеъриятида яратилган ғазал ва мусаммат соқийномаларда жуда кам учрайдиган шоҳ мадҳининг келтирилиши асарнинг бетакрор хусусиятларидан биридир:

*Шукрилиллоҳ, ул пари ул дам санга дамсоз эрур,
Базми васлида бори асбоби ишрат соз эрур,
Сухбати жонон муяссар, дарди меҳнат оз эрур,
Богларда банго айш этмак иши оғоз эрур,
Соқийё, келтургил ишрат бодасини, ёз эрур,
Шоҳи одил давридур, эл барча сарафроз эрур.*

Бизнингча, бу ўринда “шоҳи одил” дея Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II – Ферузга ишора қилинган. Чунки соқийнома Феруз ҳукмронлиги даврида ёзилган.

Муסיқа асбоблари, жумладан, танбур, чанг кабиларнинг келтирилиши, май ва муסיқанинг улуғланиши жиҳатидан асар Табибий ва Огаҳий манзумаларига анча якин туради. Шунингдек, XVI – XIX асрларда яратилган соқийномалар орасида муғаннийга мурожаат қилинган байтлар Табибий ҳамда Ғулом Расулхўжа асарлари қаторида Оқилнинг мусаддас-соқийномасида ҳам учрайди. Унда гўзал раққоса – “дилрабо”нинг тавсифланиши асарнинг яна бир ёрқин жиҳатидир:

¹ Ҳафт шуаро. Қўлёзма. ТДШИ. Шарқ қўлёзмалари маркази. Инв. рақам: №10374. 112 – а, в варак.

*Эй муганний, зил тутуб танбурни қилгил наво,
Булбулосо чанг фигон айлаб унунгни ғамзудо,
Сан дағи бир лаҳза-лаҳза ўйнабон, эй дилрабо,
Ушбу ҳангом ичра жоминг тўлдуруб тутгил манго,
Соқийё, келтургил ишрат бодасини, ёз эрур,
Шоҳи одил давридур, эл барча сарафроз эрур.*

Тарихчи Лаффасийнинг ёзишича, Оқил рассом, хаттот, шахмат ўйнашга жуда ҳам уста, форс ва араб тилларини жуда яхши ўзлаштирган, ўта маърифатли киши бўлган. Бобожон Тарроҳ – Ходим унинг танбур, ғижжак, дутор, чанг, даф каби бир қатор чолғу асбобларини маҳорат билан чала олгани, Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг базми жамшидларида соз чалиб, кўшиқлар айтганини ёзади¹. Кўринадики, соқийномадаги муғаний, раққоса ва мусиқа асбоблари образлари, май базмларининг бадий тасвири тарихий манбалардаги маълумотлар билан қиёсланса, шоир Оқил таржимаи ҳолининг айрим қирралари ҳақида ўқувчида ёрқин тасаввур пайдо қилади.

Соқийномага хос соқийга мурожаат орқали илоҳий ишқни, руҳий камолот мезонларини, кўнгил ҳақиқатларини юксак пардаларда куйлаш, комилликка эришиш йўлида тўсиқ бўладиган барча ёмон хулқларни қоралаш тўртлик-соқийномаларда ҳам ўз аксини топган. Равнақнинг “*Соқийё, паймонаи даврон ганиматдир бугун*”² мисраси билан бошланувчи шеъри бунинг бир мисолидир. Фазлий Намангоний “Мажмуаи шоирон”да шоир Равнақ ҳақида мана бундай ёзади:

*Дигар Мавлавийи Равнақаст аз Хўжанд,
Буд пояи иқтидораиш баланд.*

(Яна бири Мавлавий Равнақ бўлиб, у Хўжанддан эди, иқтидорининг зинаси баланд эди)³

¹ Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2011. – Б. 66.

² Қаранг: Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. I китоб. – Тошкент, 1998. – Б. 121.

³ Абдулкарим Фазлий Намангоний. Мажмуаи шоирон. – Тошкент: Фан, 2018. – Б.28.

Тазкирадаги фикрларни Равнақнинг тўртлик-соқийномаси ҳам тасдиқлайди. Шеър Навоий ва Огаҳий соқийномаларига хос хитоб тарзида бошланиши билан ҳам характерли. Халқона иборалар воситасида умрнинг ғаниматлиги, уни қадрлаш лозимлигини уқтириши жиҳатидан халқ кўшиқлари мазмунига ҳам яқин. Уларда бундай маънолар “паймона тўлди” бирикмаси орқали юзага чиқса, мазкур шеърда “паймонаи даврон” истиораси шоирнинг бадиий мақсади учун хизмат қилган. Чунки “паймонаи даврон” умр фурсатлари, ҳаётнинг гўзал дамларини билдиришидан ташқари, бу олам, моддий борлиқ, лирик қаҳрамон мансуб бўлган давр ва замонни ҳам англайтиб келади. Аммо мазкур мисрада унинг тасаввуфий маъноси ҳам мавжуд. Мутасаввифларга кўра, паймона, яъни пиёла “оламдаги ҳар бир заррага ишора бўлиб, ориф киши улардан маърифат шаробини ичади”¹. Шунингдек, у муҳаббатнинг жўшқин ҳолатини ҳам билдиради². Шеърда Мажзуб ва Нодим соқийномаларида ифодаланган маърифий-ирфоний ғояларнинг таъсирини сезиш қийин эмас. Буни “*Масжиду майхонадан мақсад муяссар бўлмади*” мисраси ҳам тасдиқлайди. Айтилганидек, май мавзуидаги шеърларда масжид, зоҳид, муҳтасиб кабиларни танқид қилиш орқали риёкор кимсалар қораланади. Ушбу шеърда майхона ҳам ана шундай мазмунни ифодалаган. Кўринадики, Равнақнинг тўртлик кўринишидаги соқийномаси фақатгина қофияланиши билан эмас, мазмуни, бадиий хусусиятлари билан ҳам соқийномалар тараққиётида ўзига хос аҳамиятга эга.

Хуллас, ғазал, мусаммат ва тўртлик кўринишларида қофияланган соқийнома характеридаги шеърлар ўзбек адабиётида жанрга хос ифода тарзи, образлар олами, бадиий-лирик тасвирнинг ҳаётий манзаралар билан ҳамоҳанглигига кўра алоҳида ўрин тутди. Уларда табиат гўзалликлари билан боғлиқ лирик қайдлар, поэтик фикр-мулоҳазалар, руҳий кечинмалар,

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 422.

² Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // <https://wayter.wordpress.com> >2011/12 (08.09.2016)

айниқса, бўртиб кўринади. Шоир ҳис-туйғулари, ҳаётий хулосаларини ташқи олам ҳодисалари, табиат манзараларига муқояса қилиб, ташҳис, ташбеҳ, истиора, таносуб каби қатор бадий воситалардан ўринли фойдаланиш туркий шеърятда яратилган соқийномаларнинг поэтик мукамаллигини таъминлаб, уларни ўқувчи руҳиятига янада яқинлаштиради. Жамият ҳаётида, кундалик турмушда учраб турадиган турли воқеа-ҳодисаларни бадий тафаккурда жонлантириб, уларни ёрқин лирик образ, таъсирчан поэтик манзаралар яратишга йўналтириш мазкур манзумаларнинг яна бир ўзига хос жиҳатидир. Бу эса уларнинг мазмун-моҳияти, лирик қаҳрамон ҳис-туйғуларини теран тушунишга, қолаверса, шоир маънавий-руҳий дунёси ва бадий маҳорат сирларини кашф этишга ҳам кенг имкон очади.

Замонавий ўзбек адабиётда ҳам соқийноманавислик анъаналари давом этди. Мумтоз адабиёт анъаналаридан озиқланган Чустий, Ҳабибий, Ғафур Гулом, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол сингари бир қатор шоирлар ижодида соқийга мурожаат усули ва майни ҳаёт симболи сифатида улуғлаш кайфияти ўз ифодасини топган. Булар орасида Жамол Камолнинг “Дилхирож” йўлида ёзилган соқийнома-ғазали жанрга хос ифода йўли, образлар оламига эгаллиги ва сарлавҳасида “Соқийнома” кўрсатилгани билан аҳамиятлидир. Муҳаббат изтироби, ишқ ва ошиқлик саодати, висол умидида келажакка ишонч-ла боққан лирик қаҳрамон қиёфасининг поэтик тасвири ушбу шеърни нафақат қофияланиши, мазмунига кўра ҳам ишқий мавзудаги ғазалларнинг ёрқин намунаси дейишга асос бўлади. Шунингдек, соқийга мурожаат воситасида фикрни эркин ифода этиш йўсини, мурожаат контекстида “тутгил” ритмик бирлигига алоҳида бадий вазифа юкланиши соқийнома-ғазалнинг хос табиатини далиллайди:

*Соқий, тутгил қадаҳким, бори гулранги сафо,
Ёрнинг ширин лаби эрмиш менга умри бақо...¹*

¹ Жамол Камол. Сайланма. 6 жилдлик. V жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – Б. 18.

7 байтли мазкур манзума рамали мусаммани мақсур (ёки маҳзуф) вазнида яратилган. Ҳар бир байтда қўлланган “ёр” образи соқийнома-ғазал конструкциясида муҳим ўрин тутди: “Ёрнинг лаби”, “ёр жамоли”, “ёринг айласа”, “ёр бедод этса”, “ёр деб” каби. Умуман, мазкур шеър соқийнома-ғазалларга хос тасвир йўли, оҳанги ва маъноси билан эътиборга лойиқ.

И.Ғафуровнинг сочма шаклида ёзилган “Ҳажр вақти” эссе-соқийномаси жанрнинг янги давр адабиётидаги трансформацияси – буткул янги намунасидир¹. Асарда соқийномага хос ҳол ва руҳият тасвирининг ёрқин ифодаси ўқувчини гоҳ маҳзун, гоҳ жўшқин кайфиятга соҳиб этади. Кишини ҳаёл ва ҳаёт, борлик ва йўқлик, хотира ва тириклик ҳақида фикр юритишга, умрнинг дилбар лаҳзаларини қадрлашга ундайди.

Ёзувчи ток детали орқали кўнгил изтироблари, қалб кечинмалари, ҳаётининг фалсафаларини бадиий акс эттирган: *“Зангни ўрнатаётганимда шўралаган бир кўк новда беҳос узилиб тушди. “Аҳ!” – дедим худди жоним узилгандай. Яна эҳтиётсизлик қилдим! ...Эҳтиётсизлигим токка қимматга тушадиган бўлди. Шўра узилган жойидан токнинг шираси оқа бошлади. Жон суви оққандай бўлди танамдан!... Энди токнинг оқаётган сувини тўхтатиб бўлмайди. Охиригача оқади! Чунки ҳозир тоқларнинг томирига тирик сув югурган”*. Инсон ҳаёлотининг, тафаккур ва тасаввур имкониятларининг чексизлиги, оламни бадиий идрок қилишнинг турли-туман шакллари мавжуд экани, руҳият манзараларини ранг-баранг тасвирларда жонлантириш мумкинлиги юқоридаги парчадан ҳам аниқ ва равшан англашилади. Инсон ва табиатнинг ўзаро уйғун, бир-бирига чамбарчас боғлиқлиги, бири иккинчисини ҳамиша тўлдириб келиши, вақт қадри, тириклик саодати каби ижтимоий-фалсафий қарашлар эссе-соқийноманинг мазмун-моҳиятини ташкил этган. Асарнинг соқийнома дейилишига бир сабабни унинг таниқли шоир Эркин Воҳидов хотирасига бағишлангани, май образи фикр ифодаси

¹ Ғафуров И. Ҳажр вақти / Жаҳон адабиёти, 2017. – № 4. – Б. 113 – 121.

учун танланиб, ҳис-туйғуларни эркин баён қилишда муҳим аҳамият касб этгани билан ҳам изоҳлаш мумкин: *“Бир қимрон ичайлик...”* Биз бунини шоирнинг соғайиб кетишига, узоқ яшашига далолат каби англадик. Масарратимиз ортиди. Қимрон келтирилди. У олтин ҳадли косада мўъжизадай кўринарди. Кавсар булогидан чиққанга ўхшар ва ичган одамга мангулик бағишлайдигандек эди. Чирчиқ алёрини айтароқ, пастда – тошлар ва бутазорлар оралаб қумуш шуълалар таратарди”. Эътиборлиси, халқ оғзаки ижодида лирик қаҳрамоннинг мақсад-муддаосини юзага чиқаришда бўза поэтик образи қўлланса, классик адабиётда бу функцияни май, шароб, бода, чоғир тимсоллари бажарганига гувоҳ бўламиз. “Ҳажр вақти”да келтирилган қимрон сўзи ўзининг бадиий-эстетик хусусияти билан мумтоз шеърятдаги соқийномаларнинг образлар тизимига издошлик қилади. Гарчи асарда соқийнома жанрига хос соқий, унга мурожаат усули кабилар кўзга ташланмаса-да, мазкур эссе май ва унга алоқадор тимсоллар воситасида муаллифнинг фикр-қарашларини очиб бериши билан соқийноманинг мазмун-моҳиятига яқин туради.

Кузатишларимизга кўра, ҳаёт ҳақиқати, қисматнинг аччиқ-чучугини тотган, пасту баландликлари, қувончу қайғусига гувоҳ бўлган донишманд кишининг ниҳоятда теран, ҳаққоний хулосалари соқийнома жанри кўзгусида янада равшанроқ акс этади. Соқийноманавислар ижтимоий ҳаёт, маданий турмушдаги воқеликларни синчковлик билан кузатиш ва улар таъсирида юзага келадиган бадиий-фалсафий мушоҳадалар, ҳаётини хулосаларни жонли ифодалаш орқали ўз асарларида реалистик хусусиятларни кучайтиришган. Бу ҳам уларнинг ҳаётга, ўқувчи қалбига яқинлигини орттириб, таъсирчан ва кизиқарлилигини таъминлайди.

Ушбу бобда кўриб чиқилган масалалар юзасидан қуйидаги хулосаларга келинди:

1. XV асрдан кейин ўзбек адабиётида яратилган соқийномалар, энг аввало, маъно, композиция ва тасвирдаги трансформациялашуви билан характерлидир. Таржеъбанд-соқийнома, мураббаъ-соқийнома, мусаддас-соқийнома, ғазал-соқийномалар шеърятимизнинг ҳаётга жуда яқин ва жонли намуналарини тамсил этган. Соқийномаларнинг аксариятида фикр-қарашлар муштараклиги, маъно ва ифодада ўзаро яқинлик, шоирона рух, илҳом, кайфият бирлиги устунлик қилади. Бироқ уларнинг ҳар бири ўзига хос тузилишга, услуб, йўналиш ва мавзу кўламига эга. Агар Табибий, Аваз Ўтар, Коризий, Ғулом Расулхўжаларнинг соқийномалари мумтоз адабиётда мавжуд анъанага мувофиқ маснавийда битилган бўлса, Мирий, Султоний, Мажзуб, Нодимларнинг асарлари таржеъбанд-соқийноманинг ёрқин намунаси ҳисобланади. Бобур, Мунис, Огаҳий, Оқил, Каримбек Камий каби шоирларнинг шеърлари эса соқийнома-ғазал ва мусамматлардир. Бу асарлар мавзуи, семантик табиати, ифода усули, образлар олами жиҳатидан ҳам бири-биридан анча фарқ қилади. Табибий, Аваз, Мирий, Коризий ва Ғулом Расулхўжа соқийномалари мазмунида Навоий соқийномасининг таъсири яққол сезилса, Мажзуб ва Нодимлар асарларида маърифат ғоялари талқини устунлик қилади. Соқийнома-ғазал ва мусамматларда эса, асосан, ишқ-муҳаббат туйғулари ифодаси, табиат манзараларининг тасвири ва руҳий-маънавий ҳол соҳибининг поэтик қиёфаси тасвирланган.

2. Маснавий шаклида битилган соқийномаларда ижтимоий оҳанглар, замон ва ижодкор қисмати, ҳасби ҳол мазмуни, шунингдек ахлоқий-таълимий масалалар етакчи мавқе эгаллайди. Табибий соқийномасида қўлланган мусиқа ва чолғу асбоблари образ-тушунчалари асар мазмунини тўла идрок қилиш, шоир маънавий сарчашмаларининг асосини билишга имкон очади. Фузулий ва Табибий соқийномаларини қиёсан ўрганиш бу масалани анча ойдинлаштиради. Фузулий “Ҳафт жом”ининг Табибий томонидан туркий тилга амалга оширган эркин таржимаси ижодий анъана ва

адабий таъсир масалаларига кенгроқ ёндашишга ёрдам беради. Аваз соқийномаси аллегорик тасвирнинг шоир ҳис-туйғуларига мос тарзда ифодаланиши, лирик қаҳрамон характерига хос эркак ташналик, зулмга қарши исён руҳининг етакчилик қилишига кўра соқийномалар орасида алоҳида аҳамиятга эга. Коризий манзумасида ишқ талқин ва таҳлили, ошиқлик ҳоли, риндлик мақоми бадиийлик мезонлари асосида маҳорат билан тасвирланган бўлса, Ғулом Расулхўжа соқийномасида Навоий шахсияти ва ижодиётига чуқур эҳтиром ўз ифодасини топган.

3. Маълумки, Алишер Навоий ўзбек адабиётида янги ва юксак бир давр яратди. Бу ўз моҳияти ва миқёсига кўра шундай бир кўлами кенг давр эдики, унда ўзбек адабиётининг XV асргача бўлган ижодий тажрибалари зўр муваффақият билан умумлаштирилди ва унинг тараққиёт йўллари белгилаб берилди. Бошқача қилиб айтилганда, деярли ҳар бир ўзбек ижодкорига Навоийдан нималардир ўтган ёки уларнинг бадиий меросида улуғ шоир даҳосидан нимадир яшайди. XVI – XIX асрлар ўзбек адабиётида яратилган соқийномалар ҳам ана шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Ғузулий, Табибий, Аваз Ўтар, Огаҳий, Коризий, Ғулом Расулхўжа манзумалари Навоий соқийномасига маъно, оҳанг, тасвир усули жиҳатидан анча ўхшаш. Табибий ва Аваз соқийномаларида ҳукмдорнинг улуғланиши, шу орқали замон ва ижтимоий муҳит муаммоларининг кенг ёритилиши Навоий соқийномасига хос анъаналарнинг ижодий давом эттирилганини кўрсатса, Навоий номининг келтирилиши, шоир асарлари ва ундаги қаҳрамонларга ишоранинг мавжудлиги Ғузулий, Коризий, Ғулом Расулхўжаларнинг соқийномаларини тадқиқ этишда улуғ шоир ижодий меросига аҳамият қаратиш лозимлигини ҳам англатади.

4. Одатда, соқийномалар маълум ҳаёт тажрибалари ва билимларга эришилгандан сўнг ёзилган. Шу сабабли, уларда мушоҳадакорлик, чуқур мантиқ, маърифий-ирфоний талқинлар ва ҳаётий хулосаларнинг устунлиги кўзга яққол ташланади. Бу тамойил, айниқса, таржеъбанд-соқийномаларда

бўртиб кўринади. Мирий соқийномасида реал воқелик, турмуш манзаралари тасвири шоир таржимаи ҳоли, руҳий-маънавий олами, давр ва замон ҳодисаларига муносабатини жонли ифодалашга имкон яратса, Мажзуб ва Нодим асарларида диний, ирфоний маънолар етакчилик қилади. Мажзуб соқийномаси лирик қаҳрамондаги ўзига хос ҳаётсеварлик ҳоли – жазба ҳолининг ифодаси, соқий сўзининг бир қатор маънодошлари кашф этилгани, дин йўлида хизмат қилган айрим шахслар номининг талмеҳ сифатида қўлланиши ва ўзидан кейинги соқийномаларнинг яратилишига муайян асос бўлгани билан ҳам аҳамиятлидир. Таржеъбанднинг инсон руҳий дунёсини бадиий акс эттиришда ижодкорга кенг имкониятлар берувчи ўзига хос шеърӣй шакл экани Нодим ва Султонийларнинг таржеъбанд-соқийномалари таҳлилидан ҳам маълум бўлади.

5. Ҳис-туйғуларнинг табиий оқими, ифоданинг соддалиги, лирик қаҳрамон завқу иштиёқининг беғуборлиги ғазал ва мусаммат шаклида қофияланган соқийномаларнинг ўзига хослигини далиллайди. Жамият ҳаётида, кундалик турмушда учраб турадиган турли воқеа-ҳодисаларни бадиий тафаккурда жонлантириб, уларни ёрқин лирик образ, таъсирчан поэтик манзаралар яратишга йўналтириш мазкур манзумаларнинг яна бир муҳим жиҳатидир. Соқийнома-ғазалларнинг бошқа шеърӣй шаклларда яратилган соқийномалардан фарқи шундаки, уларда ижтимоӣй руҳ, реал ҳаётӣй воқеликлар тасвири эмас, балки гўзал табиат манзаралари, ҳаёт шодликлари таърифи, ўтаётган фурсатларни ғанимат билиш, ғам-қайғуни унутиш каби ҳаётсеварлик туйғулари жўшқин эҳтирос билан қаламга олинган. Мураббаъ, мусаддас, рубоӣй, тўртлик шаклларида қофияланган соқийномалар ҳам мазкур жанр имкониятларини янада кенгайтирди.

6. XV асрдан кейин нафақат ўзбек, балки бошқа туркий халқлар адабиётида ҳам соқийнома жанри ўзига хос тараққиётга эришди. Айниқса, машҳур озарбайжон шоири Фузулий соқийномаси даврнинг ижтимоӣй

муаммолари, шоир шахсиятининг ўзига хос қирраларини рўй-рост ифода этган бетакрор ижод намунасидир. Навоий соқийномаси таъсирида ижод қилингани асарнинг аҳамиятлилик даражасини янада оширади. “Ҳафт жом” (“Етти жом”) соқийномасида эса шоир Май, Даф, Тор, Уд, Сетор, Қонун ва мутриб билан диллаша туриб, ўз руҳий оламида юз берган ўзгаришлар, борлиқ ва инсоният ҳақидаги теран ҳаётий-фалсафий мушоҳадаларини баён қилган. Унинг “Ринду зоҳид” ва “Бангу бода” мунозаралари ҳам мавзунинг қўйилиши ва образлар оламига кўра соқийномаларга анча яқин. Бу асарларнинг ёзилишига ўзбек адабиётидаги мунозаралар ҳам у ёки бу даражада таъсир кўрсатган. Фузилий соқийномаси эса ўзбек адабиётида яратилган соқийномалар, жумладан, Огаҳий, Табибий, Аваз, Оқилларнинг асарлари учун бир адабий мактаб вазифасини ўтаган эди. Усмонли турк шеърлятида ҳам соқийномалар салмоқли ўрин тутган. Айниқса, Равонийнинг “Ишратнома” номли соқийномаси турк мифологияси, ўтмишдаги базми жамшидлар, улардаги такрорланмас урф-одат ва анъаналар хусусида маълумот берувчи ёдномадир.

ХУЛОСА

1. Маълумки, адабиёт тарихи, энг аввало, жанрлар тарихи. Чунки бадиий ижоддаги ҳар қандай маъно, туйғу ва образ мазмун ва шаклни ўзида мужассамлаштирган жанр орқали акс эттирилади. Шунинг учун адабиётнинг ўзгариш ёки янгиланишини у ёки бу жанрнинг ҳаётисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Соқийнома эса, аввало, ҳаёт ва тарихий эҳтиёждан туғилган шеърӣ жанрдир. Унинг марказидаги образ соқӣ. Соқийноманинг асосий унсур ва хусусиятлари соқӣ атрофида бирлашади. Соқӣ мазкур жанр намуналаридаги энг ёрқин, жонли ва ҳаётӣ қаҳрамон сифатида ўқувчининг асосий диққатини ҳамиша асар воқеаларига жалб этиб туради. Соқийноманавислар асарнинг поэтик мукамаллиги, композицион бутунлигига эришиш учун унинг семантик-стилистик тузилмаси ва эмоционал тасвир усулига алоҳида диққат қаратганлар. Шу маънода, соқӣга мурожаат кўринишлари соқийномаларда бандларнинг ўзига хос чегарасини кўрсатиб, фикр-қарашларнинг оқими, яъни мазмунига ишора қилади ва шоирга турли ижтимоӣ, маданий, ахлоқӣ, маърифӣ масалаларга оид қарашларини эркин баён этишга кенг имкониятлар яратади.

2. Мумтоз лириканинг қатор намуналарида реалистик мотив, манзара ва тимсоллар ўзининг жонли аксини топган. Улар ҳаёт, давр, замон ёки тарихий воқелик билан боғланиш жиҳатидан ҳам диққатга лойиқ. Бундай асарларнинг ўқувчи кўнглига таъсири кучлироқ бўлишини соқийномалар ҳам тасдиқлайди. Дарҳақиқат, соқийнома инсон руҳӣ олами, қувончу қайғуси, орзу-армонлари, шунингдек, олам ва одам, ҳаёт ва ўлим, эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат тушунчалари ўртасидаги туганмас зиддиятларни ниҳоятда ҳаётӣ ва ҳаққонӣ тасвирлайдиган, турли-туман шеърӣ шакл, композицион қурилиш ва мавзу доирасига эга бўлган, шоир руҳӣ дунёсининг бадиий ифодаси учун бир қадар кенгрок имтиёзлар берадиган мураккаб поэтик жанрдир. Соқийнома семантик структурасида ғоявий-

эстетик изчиллик ва композицион яхлитликни таъминлаган май, соқий, кадаҳ, майхона каби поэтик тимсоллар жанр тақомилида ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Шунингдек, маъно, оҳанг, ифода йўлига кўра соқийномалар тарихий давр ва замон манзараларини ҳаққоний тарзда тасвирлаши билан алоҳида аҳамиятга моликдир. Маърифий адабиётда май ва унга алоқадор образлар кўпинча тариқат босқичлари, шунингдек бу йўлга кирган солиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатларини ҳам билдиради. Соқийномаларнинг мазмун-моҳияти, мантиқ ва ғоявий йўналиши ҳар иккала маъно – зоҳирий ва ботиний мазмунларни ўзида мужассамлаштирганлиги билан эътиборлидир.

3. Ўзбек адабиёти узоқ асрларга бориб тақалувчи чуқур илдизга эга. Дунёнинг бошқа халқлари каби ўзбек халқи ҳам олис ўтмишдаёқ бадий тафаккурнинг ўзига хос намуналарини яратган. Улар Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асаридан ҳам ўрин олган бўлиб, айримларида соқийномага хос белги ва хусусиятлар мавжуд. Қолаверса, мумтоз шеъриятда соқийноманинг юзага келишида юнон мифологиясидаги май маъбуди – Дионисни шарафлаган қўшиқлар, форс-тожик халқлари орасида кундалик муаммоларни ҳал этиш учун ташкил қилинган махсус май базмлари, сосоний ҳукмдорлар саройида гусанлар томонидан ижро этилган майни мадҳ этувчи қўшиқлар, туркий халқларда узум ва майнинг ҳаётбахшлик фазилатлари улуғланган “Бабахвара”, “яса-юсун”, “учар пиёла”, “сафар коса”, “тўра ойини” каби маросим ва удумларининг ҳам у ёки бу даражада таъсири бўлган, албатта. Хуллас, майсеварлик тушунчаси ва кайфиятларининг бадий ижоддан муҳим ўрин эгаллаши шеъриятда янги бир жанр, яъни соқийноманинг пайдо бўлиши билан якун топди.

4. Соқийнома характеридаги шеърларда май ва у билан боғлиқ образлар моддий ҳаёт замиридан олиниб, шоир фикр-қарашлари, ҳис-туйғулари, сезги ва кечинмаларини адабиётнинг бадий-эстетик тамойиллари асосида таъсирчан юзага чиқариш учун хизмат қилади. Шу сабабли, уларда май ва

унинг бир қатор навлари ҳақидаги ўзига хос реал, ҳаётий қайдлар ҳам мавжуд. Қадимги араб шеърлятидаги май мавзуидаги шеърлар ана шу хусусияти билан алоҳида ажралиб туради. Тарихдан яхши маълумки, ислом дини арабларнинг ҳаёт ва турмушлари билан бирга уларнинг ишонч-этиқоди, туйғу ва тахайюлларини ўзгартиргани туфайли, адабиёт ҳам янги йўналишлар ахтара бошлаган эди. Натижада олдинги айрим мавзулар ўрнини бошқаси эгаллаб, ислом динида май ва шароб таъқиқлангани сабабли ишқ ҳамда шаробдан сўз юритилган шеърлар миқдори камайган эди. Лекин ишқ ва майга чорловчи шеърлар ёзиш умавийлар даврига келиб яна авж олди. Аббосийлар ҳукмронлиги даврида май мавзуи ёритилган поэтик жанр – хамрият жанри юзага келдики, бунинг ўзига хос сабаби майнинг адабиётда инсон руҳий-маънавий эркинлигининг мажозий тимсоли ўлароқ ифода топганида кўринади. Бу жиҳатдан, Амр ибн Қулзум, Ал-Ахтал ва Абу Нувосларнинг шеърлари характерлидир.

5. У ёки бу жанрнинг дунёга келиб ривож топишида адабий алоқа ва муносабатларнинг ҳам таъсири бўлади. Шу маънода, Рудакий, Фирдавсий, Ибн Сино, Умар Хайём, Низомий, Ҳофиз Шерозий каби форс-тожик адабиётининг буюк вакиллари асарлари ўзбек соқийномалари учун бир ижодий асос вазифасини ўтаган эди. Айтиш ўринлики, шоҳона май базмларини тасвирлаш форс-тожик адабиётида дастлаб Рудакийнинг “Май онаси” (“Модари май”) қасидаси ва Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида етакчи мавқе эгаллаган. “Шоҳнома” таъсирида ёзилган Низомийнинг “Искандарнома” достонида ҳам соқийга мурожаат усули қўлланган байтлар асар мазмуни билан уйғун тарзда ифода этилган. Форс-тожик шеърлятида соқийноманинг дастлабки намунаси ҳам Низомийнинг “Лайли ва Мажнун” достони таркибида келтирилган.

6. Ўзбек адабиётида фикрни соқийга мурожаат орқали ифода этиш усули дастлаб номаларда учрайди. Яссавий ҳикматларида ҳам май ва унга боғлиқ

тимсоллар, асосан, ирфоний маъноларни акс эттириб, соқийномаларнинг образлар табиатига ўз таъсирини ўтказган. Аммо номалар таркибидаги соқийномалар мавзу кўламининг кенглигига кўра ҳам мустақил соқийномаларга анча яқин. “Муҳаббатнома” ва “Таашшукнома”даги маснавий шаклида қофияланган шеърлар мавзуи, ғояси ва бадий-эстетик хусусиятлари жиҳатидан алоҳида мавқе эгаллайди. Уларда ижодкорнинг ишқ-муҳаббат кечинмалари, табиат ва инсон тақдири ҳақидаги чуқур ҳаётӣ-фалсафӣ мушоҳадалари ёритилган. Номалардаги соқийномалар мумтоз шеъриятда ҳаётсеварлик мотивларининг, ўзига хос метафора ва ўхшатишлар эса соқийнома жанрига бўлган қизиқишнинг янада ортишига замин ҳозирлади. Ҳофиз Хоразмӣ, Атоӣ, Гадоӣ, Лутфӣ, Саккокий каби йирик сўз санъаткорлари ижодида номанавис шоирлардан фарқли ўлароқ май ва ишқ мавзулари ҳамиша уйғун ҳолда тасвирланган. Навоӣ шеъриятида соқӣга хитоб билан бошланган байтлар шоир ғазалларининг кульминацион байтлари бўлиб, унда илгари сурилган ижтимоӣ-ахлоқӣ масалаларнинг ечими вазифасини ўтаган.

7. Соқийнома моҳиятидаги байтларнинг ўзига хос намуналари “Ҳамса”да, хусусан, “Садди Искандарӣ” достонида келтирилган. Бошқа дostonларидан фарқли равишда Навоӣ “Садди Искандарӣ”да соқийнома йўналишидаги байтларни қатъӣ белгиланган тартиб асосида беради. Улар дostonнинг бадий қурилмасида ниҳоятда муҳим ўрин эгаллаб, шоир дунёқараши, фикрий ва ҳиссий олами, қолаверса Навоӣ санъаткорлик маҳоратининг айрим қирраларини ҳам намоён қилади ҳамда асар бобларининг ўзаро боғлиқлиги, алоқасини таъминлайди. Соқӣ, муғанний ва шоирнинг ўзига хитоб қилинган байтларда буюк мутафаккирнинг ижтимоӣ-фалсафӣ, маънавий-ахлоқӣ, маърифӣ-ирфонӣ қарашлари ва табиат манзаралари тасвири ҳасби ҳол мазмунидаги фикр-кечинмалари билан уйғун ҳолда ифодаланган. Агар лирик шеърлардаги май ва унга алоқадор образлар

соқийноманинг луғат таркибини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эга бўлса, “Хамса”даги соқийнома моҳиятидаги байтлар жанрнинг ғоявий-бадний олами, ифода усули, поэтик тасвир имкониятларини ҳам юзага чиқариш учун муҳим босқич бўлиб хизмат қилган.

8. XIV – XV асрлар шеърлятида бадний ижод ва ҳаёт муносабати олдинги асрларга нисбатан сезиларли даражада кучайди. Буни ёрқин акс эттирган қасида, ғазал, қитъа, рубоий каби жанрлар қаторида соқийнома ҳам бор эди. Демак, ўзбек шеърлятида ҳаётий моҳиятнинг юқорилашида соқийнома жанрининг ҳам ҳиссаси бўлган. Ўз навбатида, Алишер Навоий бадний ижод оламига кириб келиши билан адабиётда ўзгариш, адабий жанрлар ҳаётида илгарилаш, баднийатда таъсир миқёсининг кенгайиши бутун ёрқинлиги билан намоён бўла бошлаган эди. Адабиётимиз тарихида илк мустақил соқийноманинг Алишер Навоий томонидан яратилиши ҳам тасодифий иш эмас эди. Навоий соқийномасида ҳаёт, замон, ўтмиш, хотира, дин, ахлоқ, фалсафа ва адабиётни бир меҳварга бирлаштирган санъаткор сифатида қалам тебратган.

9. Навоий соқийномаси мутафаккир шоир ҳаёти ва ижодий йўлининг айрим муҳим жиҳатлари, ўз даврининг кўзга кўринган давлат ва маданият арбобларига муносабати, қолаверса, ижтимоий-сиёсий қарашларининг баъзи қирраларини ўзига хос йўсинда изоҳлаб бериши билан ҳам аҳамиятлидир¹. Соқийномада автобиографик моҳият устунлик қиладики, унда шоирнинг яқин дўстлари, замондош ижодкорлар, қолаверса замон ва инсон қисмати орасидаги зиддиятлардан ҳам баҳс юритилган. У ҳаётга ниҳоят даражада яқинлиги, қаҳрамонларининг маълум бир тарихий давр ва замонга мансублиги, воқеа-ҳодисаларнинг бадний жиҳатдан мукаммал акс эттирилиши билан Шарқ шеърлятида алоҳида ўрин тутди. Соқийномадаги мулоҳазалар шоир тазкирасидаги маълумотлар билан қиёсланса,

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 88.

таърифланаётган кишиларнинг фаолияти ва шахсияти ҳақидаги қарашларни бойитади. Асар ўзига хос композицион, семантик-стилистик тузилиши, бадиий санъатларнинг келтирилиши билан ҳам диққатга молик. Ундаги соқий, жом, май, журъа, майхона каби образ, рамз ва истилоҳлар тарихий қаҳрамонларнинг руҳий-маънавий дунёсини аниқлашда ўзига хос очкич вазифасини бажарадики, бу соқийноманинг юксак бадиий мақомини кўрсатувчи яна бир муҳим омилдир.

10. XVI аср ўзбек адабиёти фақат анъанавийлик билан чекланмай, оригинал асарларни майдонга келтириш учун реал ҳаётга янада кўпроқ яқинлашди. Бу эса реал воқеликка таяниш, бадиий асар тилининг олдингига нисбатан соддароқ ва осон тушунилишига олиб келди. Бу даврда ўзбек адабиётининг таъсир доираси янада кенгайиб, у нафақат Мовароуннаҳр ва Хуросонда, балки бошқа Шарқ халқлари орасида ҳам муҳим мавқега эга бўлди. Унинг баракали таъсири, айниқса, Муҳаммад Фузулий ижодида ёрқинроқ кўринади. Лекин Фузулий беқиёс асарлари билан кейинги давр ўзбек адабиёти ривожига таъсир кўрсатдики, натижада XVII – XIX асрлар мобайнида яшаб ижод этган ўзбек шоирлари Навоий қаторида Фузулий ижодиётидан ҳам илҳомландилар. Бу ўзбек адабиётидаги соқийномалар тараққиётида ҳам кўзга яққол ташланади.

11. Адабий жанрлар XVII – XIX асрлар тараққиётида ҳам шакл ва мазмун жиҳатдан такомиллашиб борди. Жумладан, ғазалнинг ижтимоий мазмун кўлами, образлар тизими кенгайди, унда бадиий усул ва восита миқдори ортди. Соқийнома-ғазалларда тушкунлик ва умидсизлик ҳолатларига қарши ҳаётсеварлик, эртанги кунга умид ғоялари илгари сурилди. XIX аср адабиёти фақат ғоявий-эстетик жиҳатдангина эмас, балки жанр ранг-баранглиги билан ҳам юксалишга эришди. Поэтик жанрларнинг янги қирралари ва имкониятлари кашф этилди. Бу даврда ғазал, рубоий, қитъа каби жанрлар, асосан, сатирик ва юмористик асарлар ёзиш учун ўнғай

бўлган бўлса, ижтимоий-сиёсий, маърифий-ирфоний мазмунлар ифодаланган соқийномалар маснавий, мураббаъ, мусаддас, таржеъбанд шаклларида яратилди. Жумладан, Огаҳийнинг мураббаъ-соқийномаси мазкур жанрнинг ўзига хос намунаси бўлса, Мирий, Мажзуб ва Нодимларнинг асарлари таржеъбанд-соқийноманинг ёрқин мисолидир. Табибий, Аваз, Ғулом Расулхўжа ва Коризийларнинг соқийномалари эса анъанага мувофиқ маснавий шаклида битилган. Шунингдек, бу даврда ғазал-соқийнома, рубоий-соқийнома, мусаммат-соқийнома каби соқийнома шеърларнинг ранг-баранг кўринишлари яратилган. Султоний ўз шеърини Огаҳий соқийномасига назира сифатида ёзган бўлса, Оқилнинг асари мусаддасда битилган. Равнақнинг тўртлик-соқийномаси мазкур жанр имкониятларини янада кенгайтиради.

12. XVI – XIX асрларда ижод қилинган соқийномалар мавзуига кўра ҳам хилма-хилдир. Огаҳий соқийномасида ишқий-фалсафий, маърифий-ирфоний мавзулар ёритилса, Табибий ва Аваз соқийномаларида ижтимоий-хаётий масалалар акс этган. Шунга кўра, улар Навоий соқийномасига мазмунан яқин. Бу жиҳатдан Мирий ҳам уларга издош. Шоир соқийномасида замон ноҳақликларидан азият чеккан ижодкор қалбнинг арзу аҳволи баён қилинган. Мажзуб соқийномаси ҳам қофияланишига кўра Мирийникига ўхшаш. Аммо у тили, тимсоллари, услуби ва оҳанги билан ўзбек адабиётида яратилган мазкур жанр намуналаридан алоҳида ажралиб туради. Табибий ва Аваз соқийномаларини атрофлича тадқиқ этиш нафақат мазкур асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини, балки XV асрдан кейин ўзбек адабиётида яратилган соқийномалар, уларнинг ўзаро муштарак ва фарқли белгилари, қолаверса, мазкур намуналарга Алишер Навоий соқийномасининг таъсири масалаларини ёритишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

13. Шарқ адабиётидаги бошқа поэтик жанрларга нисбатан соқийномада умуминсоний ҳис-туйғу ва руҳий ҳолатлар кенгроқ ёритилган. Шунинг учун

соқийномахонликда диний, миллий, мафкуравий чекланишлар деярли кўзга ташланмаган. Шу билан бирга соқийномада ҳаётдаги ўткинчи шодлик, сохта ҳою ҳавас, нафсоний орзу ва қувончларга умуман жой берилмаган. Бу эса мазкур жанр тарихи ва тақдиридаги ниҳоятда ибратли бир жиҳатдир. Соқийномаларда ҳаётий мантиқ, фалсафий руҳ етакчилик қилади, қолаверса чуқур мулоҳазакорлик, шунингдек ёритилаётган масалаларнинг моҳиятан панд-насихат мазмуни билан мувофиқликда ифодаланиши уларнинг хос табиатини далиллайди. Одамлар қалбидаги тушкунлик, бадбинлик ва умидсизлик кайфиятини йўқотишда бу жанр алоҳида таъсир ўтказган.

14. Ҳақ ва ҳақиқатга ташна, эрксевар, хурфикрли, некбин руҳ соҳибининг ҳаётий кузатишлари, хулосалари ифода этилган соқийномалар адабиёт тарихида ғоятда муҳим ўрин тутди. Уларда ринд ва риндлик ҳоли, ҳақиқий ишқ жазбаси, комиллик мақоми ижтимоий турмуш манзаралари ва муайян тарихий шахсларга муносабат орқали талкину таҳлил этилади. Туркий адабиётда илк намуналари XII – XIII асрларда пайдо бўлган соқийномалар XV асрда мустақил шеърӣ жанр сифатида тараққӣй этди. Илк соқийномаларда шод-хуррамлик кайфияти улуғланган бўлса, аста-секин уларга ахлоқӣй, маърифӣй ва ирфонӣй мазмунлар ҳам кириб келган. XIX аср ўзбек адабиётида яратилган соқийномаларда эса динӣй, тасаввуфӣй фикр-карашлар ва ижтимоий воқелик тасвирининг ўзаро уйғунлашиб кетгани кўзга яққол ташланади. Соқийномага хос тасвир йўли ва ифода тарзи замонавӣй адабиётда ҳам у ёки бу шаклда давом эттирилди. Умуман, ўзига хос шаклланиш босқичларига эга бўлган соқийнома жанри адабиёт тарихида бир неча шеърӣй жанр ва шаклларнинг тараққӣётида, бадиӣй адабиётнинг мавзу, мазмун ва оҳанг жиҳатдан бойиши, янги ифода ва ўзига хос адабий анъаналарга эга бўлишида ҳам алоҳида аҳамият касб этди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Сиёсий адабиётлар

1. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Президент Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2017 йил 4 август.
2. Мирзиёев Ш. Нияти улуғ халқнинг – иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-том. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 310 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисидаги” қарори // Халқ сўзи, 2017 йил 14 сентябрь.
<http://www.lex.uz/ru/docs/3338600?twolang=true>
4. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.

II. Илмий адабиётлар

1. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 348 б.
2. Абдуллаев В., Валихўжаев Б. Мирий ва унинг замондошлари. – Тошкент: Фан, 1977. – 132 б.
3. Абдуллаев В. Танланган асарлар. 2 жилдлик. I жилд. – Тошкент: Фан, 2002. – 248 б.
4. Абдурахмон Гўзал. Яссавий “Факрнома”си. – Тошкент: Наврўз, 2014. – 268 б.
5. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. – 184 б.

6. Абдуғафуров А. Муҳаммад Ризо Огаҳий. – Тошкент: Халқ мероси, 1999. – 64 б.
7. Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. I жилд. – Тошкент: Фан, 1978. – 416 б.
8. Адабиёт назарияси. 2 жилдлик. II жилд. – Тошкент: Фан, 1979. – 448 б.
9. Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик. II жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – 248 б.
10. Адабиётшунослик энциклопедияси / Тузувчи: Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2015. – 664 б.
11. Акрам Б. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 368 б.
12. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I – IV томлар. – Тошкент: Фан, 1983 – 1985.
13. Алишер Навоий қомусий луғати. 2 жилдлик. – Тошкент: Шарқ, 2016.
14. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.
15. Беруний Абу Райҳон. Танланган асарлар. I том. – Тошкент: Фан, 1966. – 488 б.
16. Болтабоев Ҳ. Ислом тасаввуфи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – 400 б.
17. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1974. – 150 б.
18. Воҳидов Р. XV асрнинг II ярми – XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. – Тошкент: Фан, 1983. – 142 б.
19. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: Бухоро, 1994. – 208 б.
20. Жомий ва ўзбек адабиёти. – Тошкент, 2005. – 120 б.
21. Жумаева С. Рақам, маъно ва тасвир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 48 б.

22. Жумахўжаев Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 224 б.
23. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – 356 б.
24. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 744 б.
25. Ибн Баттута. Саёҳатнома. – Тошкент: Шарқ, 2012. – 688 с.
26. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 140 б.
27. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.
28. Исҳоқов Ё. Низомий ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент: ТДПУ, 2002. – Б. 15 – 18.
29. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннахр-Ўзбекистон, 2009. – 446 б.
30. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: TAMADDUN, 2012. – 316 б.
31. Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. I – III томлар. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2017.
32. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 664 б.
33. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 422 б.
34. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1993. – 352 б.
35. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворих. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 262 б.
36. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.

37. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – 784 б.
38. Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 184 б.
39. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 134 б.
40. Олим С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992. – 80 б.
41. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 168 б.
42. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 120 б.
43. Орзибеков Р. Ўзбек классик поэзиясида мураккаб структурали жанрлар. – Самарқанд, 1983. – 132 б.
44. Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи (XVII – XIX (I ярми) асрлар). – Тошкент: Адабиёт жамғармаси, 2006. – 272 б.
45. Очилов Э. Навоий ғазалларида комил инсон тимсоллари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2001. – № 1. Б. 7 – 14.
46. Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 240 б.
47. Ражабова Б. Муштарак адабий ҳодисалар. – Тошкент, 2019. – 178 б.
48. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Тошкент: Ёзувчи, 2001. – 72 б.
49. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиётини даврлаштириш масалалари. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2016. – 112 б.
50. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент: Фан, 1995. – 168 б.
51. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II жилд. – Тошкент: Университет, 2003. – 560 б.
52. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 262 б.

53. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963. – 368 с.
54. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 56 б.
55. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 308 б.
56. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 248 б.
57. Рамазонов Н. Навоий ижодида фақр талқини ва фақир образи. – Тошкент: Фан, 2015. – 192 б.
58. Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 240 б.
59. Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – 160 б.
60. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Академнашр, 2011. – 328 б.
61. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 392 б.
62. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фольклори. – Тошкент: Баёз, 2014. – 160 б.
63. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – 376 б.
64. Тўйчиев У. Алишер Навоий ичкилик ва ичкиликбозликнинг зарари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1989. – 92 б.
65. Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. – Ташкент: Фан, 2009. – 56 с.
66. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – 352 б.
67. Фитрат Абдурауф. Аруз ҳақида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.
68. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2008. – 194 б.

69. Форобий. Шеър санъати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 68 б.
70. Четиндоғ Ю. Алишер Навоий ва усмонли шеърляти. – Тошкент: Муҳаррир, 2011. – 256 б.
71. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. – Тошкент: Хазиана, 1996. – 212 б.
72. Шайх Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Тошкент: TAMADDUN, 2013. – 144 б.
73. Шайхзода М. Асарлар. 6 томлик. IV том: Ғазал мулкининг султони. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.
74. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар (Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев). – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – 426 б.
75. Юсупов Ю. Аваз. – Тошкент: Фан, 1954. – 38 б.
76. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO’Z, 2011. – 144 б.
77. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. – Тошкент: Академнашр, 2013. – 272 б.
78. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. I – V томлар. – Тошкент: Фан, 1977 – 1980.
79. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. Икки жилдлик. II жилд. – Тошкент: Фан, 2007. – 320 б.
80. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. I – V жилдлар. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008.
81. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 2010. – 190 б.
82. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-том. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – 704 б.
83. Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси. – Тошкент: Тафаккур, 2011. – 142 б.

84. Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 256 б.
85. Қаюмов А. Асарлар. 10 жилдлик. I жилд, 2-китоб. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2008. – 412 б.
86. Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 272 б.
87. Қаюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. – 196 б.
88. Қаюмов П. Тазкират уш-шуаро. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2006. – 182 б.
89. Қаюмов П. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. – Тошкент: TAMADDUN, 2011. – 380 б.
90. Қобулов Н., Мўминова В., Ҳаққулов И. Аваз ва унинг адабий муҳити. – Тошкент: Фан, 1987. – 198 б.
91. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 1991. – 248 б.
92. Ғаниева С. Алишер Навоий: Ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: Фан, 1968. – 148 б.
93. Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – 208 б.
94. Ҳайитов Ш. Матн – мазмун асоси (Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг матний тадқиқи). – Бухоро: Бухоро, 1998. – 112 б.
95. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 240 б.
96. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Фан, 1963. – 174 б.
97. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан (X – XV асрлар). – Тошкент: Фан, 1970. – 332 б.

98. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996. – 160 б.
99. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 328 б.
100. Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий. – Тошкент: Фан, 1987.
101. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 224 б.
102. Ҳаққулов И. Камол эт касбким... – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 240 б.
103. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
104. Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2001. – 64 б.
105. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007. – 224 б.
106. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – 198 б.
107. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 3-китоб. – Тошкент: Тафаккур, 2016. – 224 б.
108. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 240 б.
109. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 300 б.
110. Ҳомидов Ҳ. Навоий ижодида Фирдавсий анъаналари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – 24 б.
111. Ҳомидов Ҳ. Кўҳна Шарқ дарғалари. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 352 б.
112. Ҳомидий Ҳ. Авестодан Шоҳномага. – Тошкент: Шарқ, 2007. – 220 б.
113. Ҳусайний А. Бадойиъу-с санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 398 б.

III. Бадиий адабиётлар

114. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Бишкек, 2001. – 768 б.
115. Абдулкарим Фазлий Намангоний. Мажмуаи шоирон. – Тошкент: Фан, 2018. – 344 б.
116. Аваз. Сайланма. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – 368 б.
117. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 384 б.
118. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. I – X жилдлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
119. Асрлар нидоси (Ўзбек мумтоз адабиётидан намуналар). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – 544 б.
120. Аҳмад Югнакий. Ҳибат ул-ҳақойиқ. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1968. – 72 б.
121. Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – 176 б.
122. Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – 320 б.
123. Баёний. Ғазаллар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1962. – 104 б.
124. Бобожон Тарроҳ – Ходим. Хоразм шоирлари ва навозандалари. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2011. – 192 б.
125. Бобур. Девон. 3 жилдлик. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – 234 б.
126. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 368 б.
127. Бобур З.М. Маҳрами асрор топмадим. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 380 б.
128. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 336 б.
129. Булбул тароналари. V томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1972. – 570 б.
130. Гадоий девонининг луғати ва матни. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – 248 б.
131. Завқий. Ажаб замона. – Тошкент: Шарқ, 2003. – 176 б.
132. Имодин Насимий. Танланган асарлар // Озарбайжон классик адабиёти кутубхонаси. 20 жилдлик. 5-жилд. – Боку, 1985. – 366 б.

133. Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: Ўқитувчи, 2006. – 208 б.
134. Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012. – 412 б.
135. Мажзуб Намангоний. Девон. – Туркистон: Ислом маданияти ўчоғи, 2008. – 110 б.
136. Машраб, Бобораҳим. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 416 б.
137. Махтумқули. – Тошкент: Фан, 2007. – 176 б.
138. Мирий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1976. – 308 б.
139. Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 300 б.
140. Муқимий. Боғ аро. – Тошкент: Академнашр, 2010. – 312 б.
141. Муҳаййир. Девон. – Тошкент: Муҳаррир, 2010. – 256 б.
142. Низомий Ганжавий. Лайли ва Мажнун (форсийдан Олимжон Бўриев таржимаси). – Техрон: Ал-Худо, 2005. – 288 б.
143. Низомий Ганжавий. Иқболнома (форсийдан Жонибек Субҳон таржимаси). – Тошкент: Арт Флекс, 2009. – 288 б.
144. Огаҳий Муҳаммад Ризо. Ишқ аҳлининг тумори. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1999. – 320 б.
145. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1972. – 232 б.
146. Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. – 72 б.
147. Увайсий. Кўнгил гулзори. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – 274 б.
148. Умар Хайём. Умр карвони. – Тошкент: Янги асар авлоди, 2007. – 100 б.
149. Фазлий Намангоний. Мажмуаи шоирон. Қўлёзма. ЎзР ФАШИ. Инв. рақам: № 5104.
150. Феруз Муҳаммад Раҳимхон. Элга шоҳу халққа қул. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. – 160 б.

151. Фирдавсий. Шоҳнома: Танланган дostonлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – 688 б.

152. Фузулий. 2 жилдлик. II жилд. – Баку: Озарбайжон Энциклопедияси, 1995. – 520 б.

153. Ўзбек халқ ижоди. Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – 250 б.

154. Шода-шода марварид (Ўзбек халқ кўшиқлари). – Тошкент: Шарқ, 2006. – 214 б.

155. Хўжаназар Хувайдо. Девон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 304 б.

156. Ҳазиний. Девон. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 176 б.

157. Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари. – Тошкент: Шарқ, 2006. – 224 б.

158. Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 томлик. 1 – 2-китоблар. – Тошкент: ЎзКПМК, 1981.

159. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972. – 964 б.

IV. Хорижда чоп этилган адабиётлар

160. Абдуллоев А. Адабиёти форсу тожик дар нимаи аввали асри XI. – Душанбе: Дониш, 1979. – 286 с.

161. Азизова Ф. Литературное посредничество как система в арабском халифате. – Баку: Элм, 2009. – 204 с.

162. Азизова Ф. Арабизированные авторы в эволюции арабской классической поэзии. – Баку: Элм, 2009. – 324 с.

163. Azmi-zade Haleti. Saki-name. – Erzurum, 1998. – 59 s.

164. Albayrak N. Halk edebiyati ansiklopedik sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2010. – 590 s.

165. Ali Nihad Tarlan. Şeyhi dıvanını tadmik. – Istanbul, 1964. – 642 s.

166. Алибайзода Э. Озарбайжон адабиёти тарихи (энг қадимги даврлар). – Баку, 2009. – 854 б.

167. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985. – 332 с.
168. Алиев Р.М., Османов М.-Н.О. Омар Хайям. – М.: Наука, 1959. – 144 с.
169. Arslan M. Saki-nameler. – İstanbul: Kitabevi, 2012. – 652 s.
170. Афсаҳзод А. Адабиёти тоҷик. – Душанбе: Pleiades publishing inc, 2001. – 304 с.
171. Ашъори ҳамасрони Рӯдакий. – Сталинобод: Нашрдавтожик, 1958. – 408 с.
172. Аҳмад Ҳусайн Козарунӣ. Соқийномаҳо (нигарише ба соқийномаҳо дар адабӣ форсӣ). – Техрон: Заввор, 1385 ҳ. – 184 с.
173. Аҳрорӣ З. Мушфиқӣ. – Душанбе: Дониш, 1978. – 272 б.
174. Bencheikh J.E. Khamriyya // The Encyclopedia of islam. New edition. – Vol. IV. – Leyden, 1997. – 1004 p.
175. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. 13 томах. Том 5. – М.: Наука, 1956. – 562 с.
176. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – 556 с.
177. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – 524 с.
178. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том IV. Наваи и Джами. – М.: Восточная литература, 1965. – 498 с.
179. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур: Избранные работы. – М.: Наука, 1972. – 524 с.
180. Брагинский И.С. Абу Абдуллах Джафар Рудаки. – М.: Наука, 1989. – 136 с.
181. Бурлина Е.А. Культура и жанр. Методологические проблемы жанрообразования и жанрового синтеза. – Саратов: Саратовский университет, 1987. – 166 с.

182. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Наука, 1989. – 406 с.
183. Гаврилов М.Ф. Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Ташкент, 1929. – 10 с.
184. Геродот. История в 9-ти кн. – Ленинград, 1972. – 600 с.
185. Гёте И.В. Собрание сочинений в десяти томах. Том 10. – М.: Литература, 1980. – 510 с.
186. Грубер Р.И. Музыкальная культура древнего мира. – Л.: Музгиз, 1937. – 256 с.
187. Gürgendereli M. Hasan Daniş beğın sakinamesi // Türk kulturu araştırmaları dergisi, 2002. – Haziran. – S. 335 – 340.
188. Давронов С. Омузиши вазни шеъри тожик. – Душанбе: Маори́ф, 1992. – 176 с.
189. Деххудо Али Акбар. Луғатнома. Жилди VIII. – Техрон, 1993-1994. – 14234 с.
190. Доктор Ҳасан Анварий. Фарҳанги бузруки сухан. Иборат аз 7 жилд. Жилди 5. – Техрон, 1381 х/ш. – 4894 с.
191. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. – М.: Наука, 1982. – 134 с.
192. Ziya Şükün. Ferhengi Ziya. III cıld. – İstanbul, 1984. – 808 s.
193. Зеҳний Т. Санъати сухан. – Душанбе: Маори́ф, 1992. – 304 с.
194. Зеҳний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тожики асрҳои XIII-XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – 110 с.
195. Заринқўб Абулхусайни. Жустужў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 396 б.
196. Зороастрийские тексты. Суждения духа разума (“Дадестан-и меног-и храд”). Сотворение основы (“Бундахишн”) и другие тексты. – М.: Восточная литература, 1997. – 352 с.
197. Иванов В. Дионис и прадионисийство. – Баку, 1923. – 304 с.
198. Жирмунский В. Композиция лирических стихотворений. – Петербург: Опы́аз, 1921. – 110 с.

199. Жирмунский В.М. Теория стиха. – Ленинград: СП, 1975. – 434 с.
200. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Ленинград: Наука, 1977. – 408 с.
201. Canım R. Sakinameler ve ederneli Revaninin “İşratname”si. – Erzurum, 1997. – 132 s.
202. Canım R. Türk edebiyatında sakinameler ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – 170 s.
203. Cebecioğlu E. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. – Ankara: Rahber yayınları, 1997. – 1212 s.
204. Coşkun A.O. Sakinameler ve Kafzade Faizinin sakinamesi // Ondokuz mayıs üniversitesi eğitim fakültesi dergisi, 1994. – № 9. – S. 52 – 64.
205. Karahan A. Eski türk edebiyatı incelemeleri: Sakinameler. – İstanbul, 1980. – 176 s.
206. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: СЭ, 1966. – 376 с.
207. Kortantamer T. Sakinamelerin ortaya çıkışı ve gelişimine genel bir bakış // Türk dılı ve edebiyatı incelemeleri dergisi. – İzmir: Ege üniversitesi edebiyat fakültesi yayınları, 1983. – S. 81 – 90.
208. Korkmaz E. Ansiklopedik Alevilik Bektaşilik terimleri sözlüğü. – İstanbul, 1993. – 632 s.
209. Краткая литературная энциклопедия в 9 томах. Том 6. – М.: СЭ, 1971. – 1040 с.
210. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. II том. – М.: Наука, 1956. – 702 с.
211. Kuzubaş M. Sakiname (Nev’izade Atayi). – Samsun: Etut yayınları, 2009. – 112 s.
212. Крымский А.Е. История Персии, её литература и дервишской теософии. I том. – М., 1915. – 218 с.
213. Литературный энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1987. – 752 с.

214. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: Искусство, 1982. – 408 с.
215. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – 272 с.
216. Мир Жалол. Фузулий санъаткорлиги. – Баку: АДУ, 1958. – 276 с.
217. Мирзаев А. Рудаки и развитие газели в X-XV вв. – Сталинабад: Таджгосиздат, 1958. – 72 с.
218. Мирзозода Х.Тарихи адабиёти тожик (Аз даври қадим то асри XIII) Китоби I (I). – Душанбе: Маориф, 1987. – 488 с.
219. Мулло Абдунаби Фаррухзамон Қазвиний. Майхона. – Техрон: Иқбол, 1367 х. – 1000 с.
220. Мусулмонқулов Р. Назарияи жинсҳо ва жанрҳои адаби. – Душанбе: Маориф, 1987. – 88 с.
221. Мусулмонкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.) – М.: Наука, 1989. – 238 с.
222. Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
223. Mustafa Nihat Özön. Osmanlica / Türkçe sözlük. – Ankara, 1979. – 928 s.
224. Муҳаммад Жаъфар Маҳжуб. Соқийнома-муғаннийнома // Сухан, 1339 х. – № 11. – С. 68 – 70.
225. Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсий. – Техрон, 1375 х. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – 1852 с.
226. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғот. Иборат аз 3 жилд. Жилди 1 – 3. – Душанбе: Адиб, 1987.
227. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Жилди I. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
228. Мўътаман З. Шеърҳои адабии форсий. – Техрон: Тобиш, 1332 х/ш. – 244 с.
229. Носири Хусрав. Куллиёт. Иборат аз ду жилд. Жилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 636 с.

230. Отахонов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшуноси. – Душанбе: Шарки озода, 2002. – 454 с.
231. Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX – X вв. – М.: Наука, 1974. – 270 с.
232. Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2006. – 638 s.
233. Потапов Л.П. Древний обычай, отражающий первобытно-общинный быт кочевников // Тюркологический сборник, 1951. – № 1. – С. 164 – 175.
234. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – 344 с.
235. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М.: СП, 1978. – 450 с.
236. Porlatır İ. Osmanlı türkçesi sözlüğü. – Ankara, 2006. – 2164 s.
237. Поспелов Г.Н. Вопросы методологии и поэтики. – М.: МГУ, 1983. – 336 с.
238. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод, 1972. – 180 б.
239. Раҳмонов Ш. Байт ва муносибати он дар шеър. – Душанбе: Дониш, 1980. – 64 с.
240. Ризоий Э. Соқийнома дар шеъри форсий. – Техрон: Амири Кабир, 1388 х. – 342 с.
241. Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. – М.: Прогресс, 1970. – 446 с.
242. Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X – XIV века). – М.: Наука, 1989. – 222 б.
243. Рейснер М.Л. Персидская лироэпическая поэзия X – начало XIII века. – М.: Наталис, 2006. – 424 с.
244. Рейснер М.Л., Чалисова Н.Ю. Персидская классическая лирика // Лирика: генезис и эволюция. – М.: РГГУ, 2007. – С. 189 – 197.

245. Розий Шамс Қайс. Ал-мўъжам. – Душанбе: Дониш, 1991. – 464 с.
246. Розенберг Ф.А. О вине и пирах в персидской национальной эпосе // Сборник музея антропологии и этнографии при Российской академии наук. Том V. – Петербург, 1918. – С. 375 – 394.
247. Рустамова О. Танланган асарлар. Икки жилдлик. II жилд. – Баку: Илм, 2014. – 714 б.
248. Саидов М. Озарбайжон мифик тафаккурининг манбалари. – Баку: Ёзувчи, 1983. – 328 б.
249. Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – 814 с.
250. Самадов Т. Анварий ва ғазалиёти ӯ. – Душанбе: Дониш, 1988. – 164 с.
251. Сирус Ш. Сайри ғазал дар шеъри форси. – Техрон: Фирдавс, 1376 х. – 316 с.
252. Снесарев Г. П. Релекты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 606 с.
253. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и её трансформация в ранне классический период. – М.: Наука, 1976. – 322 с.
254. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – М.: Наука, 1982. – 328 б.
255. Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993. – 180 с.
256. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987. – 192 с.
257. Суфиев Ш.З. Саки-наме в системе персоязычной литературы XVI – XVII веков. – Душанбе: Дониш, 2011. – 212 с.
258. Суфиев Ш.З. Жанровые особенности “Саки-наме” Зухури Туршизи // Иран-наме, 2011. – № 4. – С. 74 – 95.
259. Суфиев Ш.З. Об одном литературном нововведении Низами Гянджеви // Иран-наме, 2013. – № 4. – С. 250 – 276.

260. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, 1989. – 341 с.
261. Тарйх-и Сйстан (История Сйстана). – М.: Наука, 1974. – 573 с.
262. Tekin A. Edebiyatimizda isimler ve terimler. – İstanbul: Bilgeoğuz, 2010. – 960 s.
263. Тернэр В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. – 277 с.
264. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект пресс, 1999. – 204 с.
265. Трименгэм Дж.С. Суфийские ордены в Исламе. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
266. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – 604 s.
267. Uludağ E. Divan edebiyatı türlerinden sakinameler ve Şeyhulislam Bahayî'nin sakinamesi // Atatürk üniversitesi turkiyat araştırmaları dergisi, 1998. – № 9. – S. 49 – 53.
268. Фарҳанги забони тоҷики. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – М.: СЭ, 1969. – 952 с.
269. Фильштинский И.М. История арабской литературы. V – начало X века. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – 524 с.
270. Фризман Л.Г. Жизнь лирического жанра. – М.: Наука, 1973. – 170 с.
271. Фрезер Дж. Золотая ветвь. I том. – М.: ТЕРРА, 2001. – 286 с.
272. Фузулий. Асарлар. 5 томлик. V том. – Баку: Илм, 1985. – 216 б.
273. Çeneli I. Türk edebiyatında saki-nameler // Türk kültürü araştırma Enstitüsü dergisi, 1972. – Mayıs. – S. 427 – 429.
274. Çınar B. Tıfli Ahmed Çelebi ve sakinamesi // Türklük bilimi araştırmaları dergisi, 2002. – № 12. – S. 111 – 153.
275. Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. – М.: Восточная литература, 2004. – 292 с.

276. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). – М.: Наука, 1974. – 252 с.
277. Шидфар Б.Я. Абу Нувас. – М.: Наука, 1978. – 232 с.
278. Шукуров Ш. М. “Шах-наме” Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: Наука, 1983. – 176 с.
279. Юсуфов Х. Низомийнинг лирикаси. – Боку: Илм, 1968. – 272 б.
280. Яковлев Е.Г. Искусство и мировые релгии. – М.: Высшая школа, 1985. – 288 с.
281. Қурбон Восеъ. Ойини ринди ва маслаки Ҳофиз. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 192 с.
282. Ғуломризо Муҳаммад. Сабкшиноси шеъри форсий. – Техрон: Жомий, 1377 х. – 298 с.
283. Ҳавий И. Хамрия жанри ва унинг араб адабиётидаги тараққиёти. Байрут, 1975. – 474 б (араб тилида).
284. Ҳусейнзода Ш., Шарипов Х. Мақоми Абуали ибни Сино дар шеъру адаби тожик. – Душанбе: Маориф, 1985. – 116 с.

V. Диссертация ва авторефератлар

285. Абдувоҳидова М. Формирование и развитие жанра муназара в узбекской классической литературе: Дисс. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1978. – 180 с.
286. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти: Филол.фанлари д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1998. – 296 б.
287. Алиев С. Бобур лирикаси: Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. – Тошкент, 1998. – 52 б.
288. Биннатова А. XX аср Озарбайжон адабиётшунослигида ўзбек классикларининг ўрганилиши: Филол. фанлари д-ри. ...дисс.автореф. – Баку, 2010. – 58 б.

289. Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2002. – 136 б.
290. Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: Филол. фанлари докт. ...дисс. – Тошкент, 1996. – 368 б.
291. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филол.фанлари д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2004. – 298 б.
292. Жамалова М. Жанровые особенности наме в узбекской литературе XIV-XV веков: Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1992. – 23 с.
293. Жўраев Ҳ. Алишер Навоийнинг кексалик даври лирикаси: Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. – Тошкент, 1993. – 24 б.
294. Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество персидско-таджикских поэтов IX-XII в: Автореф.на соис. ...док.филол.наук. – Душанбе, 2006. – 60 б.
295. Муллахўжаева К. Т. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида): Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2005. – 148 б.
296. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадиияти: Филол. фанлари д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1995. – 246 б.
297. Ойматова М.А. Ўзбек адабиётида фард жанри поэтикаси ва тарихи: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 1999. – 132 б.
298. Орзибеков Р. Поэтика и пути развития лирических жанров узбекской классической поэзии: Дисс. ...д-ра филол.наук. – Самарканд, 1983. – 360 с.
299. Осипова К.Т. Винные стихи (хамрийят) в арабской классической поэзии VI-IX вв (генезис и эволюция): Дисс. ...канд.филол.наук. – М., 2007. – 138 с.
300. Рамазонов Н.Н. Алишер Навоий ижодида факр талқини ва факир образи: Филол.фан.б.фалс.док. ...дисс.автореф. – Тошкент, 2019. – 54 б.

301. Салахутдинова Д.И. “Бадоеъ ул-бидоя” девони ва бадий санъаткорлик масалалари: Филол.фан.номз. ...дисс. – Самарқанд, 1993. – 144 б.
302. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир XV-XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари: Филол.фанлари д-ри. ...дисс.автореф. – Тошкент, 1997. – 46 б.
303. Суфиев Ш.З. Саки-наме в системе персоязычной литературы XVI – XVII веков: Дисс. ...канд.филол.наук. – М., 1990. – 186 с.
304. Тоиров У. Касыда в персидско-таджикской классической литературе (IX-первая половина XI века): Дисс. ...канд.филол.наук. – Душанбе, 1990. – 144 с.
305. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ва туркий фольклор мотивлар, образлар силсиласи, тасвир принциплари: Филол. фанлари д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1991. – 322 б.
306. Холлиева Г. Огаҳий мусамматлари: Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. – Тошкент, 2000. – 24 б.
307. Халилов А.В. Классик озарбайжон поэзиясида бадий муқаддима (дебоча, соқийнома, китобнинг ёзилиш сабаби): Филол.фан.номз. ...дисс. – Баку, 2006. – 132 с.
308. Шаропов Ш.Р. Абдуннаби Фаррухзамани Казвини и литературное значение его антологии “Май-хане”: Дисс. ...канд.филол.наук. – Душанбе, 2014. – 164 с.
309. Шониёзов М. “Мажмуаи шоирон” тазкираси матнини тайёрлаш принциплари ва матний тадқиқи: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2009. – 168 б.
310. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2008. – 168 б.

311. Ғанихўжаев Ф.А. Оғаҳийнинг “Таъвиз ул-ошиқин” девони ва унинг илмий-танқидий матни: Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. – Тошкент, 1998. – 50 б.
312. Ҳасанов Н.Д. Яссавийликка доир манбалар ва “Девони ҳикмат”: Филол. фанлари д-ри.дисс. – Тошкент, 2017. – 288 б.
313. Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти: Филол. фанлари д-ри.дисс. – Тошкент, 1995. – 286 б.

VI. Интернет материаллари

1. Сома // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Сома> (29.01.2010)
2. Хаома // <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Хаома> (13.10.2011)
3. Хамрийят // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Хамрийят> (03.11.2012)
4. A. de Jong. Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin literature // <https://archive.org/stream/ebooksclu> (23.09.2013)
5. Boyce M. The Parthian gosan and the Iranian Minstrel Tradition // <https://www.jstore.org/stable> (18.02.2014)
6. GOSAN // <https://www.iranicaonline.org/articles/gosan> (07.03.2015)
7. [pdf] Modi J.J. Naoma in the Avesta // <https://crossasia-repository.ub.uni-heydelberg.de> (23.05.2016)
8. Б.А.Раҳматов. Корбурди ҳикоёт дар устухонбандии соқийномаҳои тавил // <https://m.cyberleninca.ru/article/usag...> (11.07.2016)
9. Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // <https://wayter.wordpress.com/2011/12> (08.09.2016)
10. Жанр // www.pglu.ru/upload/iblok/III/kategoriya-zhanra-V-lit.paradigme.pdf (17.11.2016)
11. Новейший философский словарь: Хайам // http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1324/ХАЙАМ/ (23.05.2019)